

*Національна спілка краєзнавців України
Хмельницька обласна організація Національної спілки краєзнавців України
Хмельницька міська організація Національної спілки краєзнавців України
Центр дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України
Хмельницький обласний краєзнавчий музей
Державний архів Хмельницької області*

ХМЕЛЬНИЦЬКІ КРАЄЗНАВЧІ СТУДІЇ

НАУКОВО-КРАЄЗНАВЧИЙ ЗБІРНИК

ВИПУСК 26

Хмельницький
2020

УДК 908 (477.43)
ББК 26.891 (4 Укр-4Хме)
Хме 65

*Друкується за ухвалою
Центру дослідження історії Поділля і Південно-Східної Волині Інституту
історії України НАН України
Протокол № 8 від 25.05.2020 р.*

Рецензенти:

Григоренко Олександр Петрович, доктор історичних наук, професор, член НСКУ
Місінкевич Леонід Леонідович, доктор історичних наук, професор, член НСКУ,
Почесний краєзнавець України

Голова редакційної колегії:

Баженов Лев Васильович, доктор історичних наук, професор, голова Хмельницької
обласної організації НСКУ (голова), Почесний краєзнавець України;

Відповідальний секретар:

Єсюнін Сергій Миколайович, кандидат історичних наук, провідний науковий спів-
робітник Хмельницького обласного краєзнавчого музею, член НСКУ, заслужений
працівник культури України, Почесний краєзнавець України;

Редакційна колегія:

Байдич Володимир Григорович, кандидат історичних наук, Голова ГО “Поклик
віків”, член НСКУ;

Брицька Олена Миколаївна, директор Хмельницького обласного краєзнавчого
музею, заслужений працівник культури України;

Блажевич Юрій Іванович, кандидат історичних наук, доцент, голова Хмельницької
міської організації НСКУ, Почесний краєзнавець України (співголова);

Погорілець Олег Григорович, директор історико-культурного заповідника «Межибіж»,
член НСКУ, Почесний краєзнавець України;

Синиця Надія Миколаївна, заслужений працівник культури України, член НСКУ,
Почесний краєзнавець України;

Телячий Юрій Васильович, доктор історичних наук, професор, директор департа-
менту контролю у сфері вищої, фахової передвищої освіти і освіти дорослих Дер-
жавної служби якості освіти України (м. Київ), член НСКУ, Почесний краєзнавець
України.

Хме 65 **Хмельницькі краєзнавчі студії: науково-краєзнавчий збірник** / [редкол.
Баженов Л.В. (голова), Блажевич Ю.І. (співголова), Єсюнін С.М. (відп.
секр.) та ін.] – Хмельницький : ФОП Стрихар А. М., 2020. – Вип. 26. – 284 с.

Збірник містить наукові та краєзнавчі дослідження членів Хмельницької міської
організації Національної спілки краєзнавців України та матеріали їх колег з інших регіонів.

Матеріали друкуються в авторській редакції.

Усі права захищено. Жодна частина цього збірника не може бути відтворена в будь-
якій формі або за допомогою будь-яких електронних або механічних засобів, включаючи
системи зберігання і пошуку інформації, без письмового дозволу видавця. Дозволяється
лише цитувати уривки статей з посиланням на автора.

© Автори публікацій, 2020

НАШ ЮВІЛЯР

ТЕЛЯЧИЙ ЮРІЙ ВАСИЛЬОВИЧ

*Завальнюк О.М.,
м. Кам'янець-Подільський,
Прокочук В.С.,
м. Дунаївці*

ЮВІЛЕЙНІ РУБЕЖІ Ю.В. ТЕЛЯЧОГО

Юрій Васильович Телячий – відомий український громадський діяч, представник інтелектуальної, управлінської еліти, учений-історик, педагог, дослідник і популяризатор національної освіти, науки і культури XIX – поч. XXI ст., активний учасник краєзнавчого руху, доктор історичних наук, професор, директор департаменту контролю у сфері вищої, фахової передвищої освіти і освіти дорослих Державної служби якості освіти України (м. Київ).

Він народився 15 червня 1970 р. у с. Лисець Дунаєвського району Хмельницької області. Батько Василь Іванович – садівник-агроном, Надія Степанівна – бібліотекар. На формування особистості, світогляду в дитячі роки впливало багато чинників: мальовнича природа лисецького яру та околиць, специфічне середовище місцевих селян, зокрема – дідусь Степан і бабуся Ганна. Приклад високої культури сільського домогосподарства

показувала батькова родина Горобняків – тітка Катерина і дядько Гнат – авторитетні люди, незмінно в традиційному вишитому одязі, завжди привітно-уважні до малого допитливого хлопчика.

Лисець – колишній волосний центр, село з понад 500-літньою історією, багатьма подіями та відомими людьми. Подільський феодал-землевласник Юрій Телефус у XVI ст. збудував тут замок. Уродженці села – нарком освіти радянської України в 1917-1937 рр. В. П. Затонський, генерал-майор І. І. Михальчук. У Лисці пройшли дитячі роки відомої в США української поетеси М. Г. Борзаківської. Тут розпочинався трудовий шлях визначного вченого-селекціонера Ф.Г. Кириченка. Про це малий Юрко дізнавався з розповідей рідних, старожилів, з експозицій народного музею історії села.

Щемлять у його душі Великий і Малий яри – заказни з рідкісними джмелями, річка Бобравка, водоспад Бурбун, Замчисько на місці середньовічного замку, Лиса гора, ліси Крем'як, Ліски та Костяниха, місцеві ставки, урочище Розсоша, Сон-гора з в'їзними воротами та валами до Давньоруського городища Соколине гніздо й рідкісною квіткою сон-травою. Тут з однокласниками Романом і Геннадієм Серветниками, Сергієм Балюком, Валерієм Доротюком, Володимиром Мاستикашем та іншими пасли корів, ловили рибу, збирали гриби, грали у футбол, катались на ковзанах, лижах і санчатах.

Першою учителькою була Лідія Іванівна Кучерява, вчителем історії – Григорій Васильович Медведюк, класним керівником – Лідія Михайлівна Овчарук. Особливу цікавість викликали зустрічі з місцевим краєзнавцем Григорієм Іллічем Мурашком, який володів феноменальною пам'яттю про земляків та події сільського минулого. У таких умовах формувалася емоційний світ і світогляд майбутнього педагога і вченого.

1985 року на «відмінно» закінчив Лисецьку восьмирічну школу й вступив на шкільне відділення Хмельницького педагогічного училища, де осягав основи наук та ази педагогіки, психології й методики викладання предметів. Захоплювався високим рівнем педагогічної майстерності директора педучилища Михайла Павловича Мельника, його заступника Лариси Федорівни Шумлянської, знаннями викладача історії Наталії Сергіївни Савчук, досвідчених педагогів Ядвіги Адамівни Збрицької, Валентини Василівни Костромицької, Меланії Гнатівни Олійник, Надії Стратонівни Олексюк, Юрія Павловича Остроушка, Галини Олександрівни Ткачук, Володимира Михайловича Крука та ін.

Після успішного завершення навчання відбув строкову службу (1989-1991). Звільнившись в запас у званні старшини, спеціальність історика здобував на історичному факультеті Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту імені В. П. Затонського.

Роки навчання на історичному факультеті (1991-1996) стали часом епохальних історичних процесів, освоєння цікавого й водночас суперечливого минулого України. Юрію Телячому імпонували лекції представників «старої» інтелігенції професорами Юрієм Михайловичем Тарасовим і Петром Федоровичем Щербиною, тодішнім ректором Анатолієм Олексійовичем Копиловим, деканами факультету – Львом Васильовичем Баженовим, а згодом – Олександром Михайловичем Завальнюком, відомими науковцями, професорами Іоном Срулевичем Винокуром, Миколою Григоровичем Кукурудзяком, Валерієм Степановичем Степанковим, Василем Петровичем Струманським, доцентами Анатолієм Антоновичем Грицюком, Анатолієм Олексійовичем Гуменюком, Анатолієм Федоровичем Гуцалом, Анатолієм Володимировичем Опрею, Миколою Борисовичем Петровим, Василем Андрійовичем Радіоненком, Іваном Васильовичем Рибакком, Олександром Дмитровичем Степенком, Анатолієм Феодосійовичем Суровим, Сергієм Васильовичем Трубчаніновим, Олександром Миколайовичем Федьковим, Анатолієм Григоровичем Філінюком та ін.

Однак закінчити інститут стаціонарно не довелося. У Лисецькій загальноосвітній школі звільнилася місце вчителя-історика, тому пішов працювати в рідне село, відразу розпочавши краєзнавчий пошук, підтриманий завідуючим райвідділом освіти Віктором Степановичем Прокопчуком. Поступово прийшли успіхи. На сторінках обласної освітянської газети «Майбуття» 1995 року з'явилася перша краєзнавча публікація. А шкільний гурток «Пошук» під його керівництвом отримав почесну нагороду з м. Києва за участь у всеукраїнській експедиції «Мікротопоніми України». Інтерес до минувшини зумовив вибір теми дипломної роботи – «Історія села Лисець».

Інститут Юрій Телячий закінчив із занесенням його прізвища до Книги пошани історичного факультету, рекомендацією ради факультету щодо вступу до аспірантури та опублікування дипломної роботи у вигляді книги. За порадою О.М. Завальнюка, для визначення теми дисертації звернувся до професора М.Г. Кукурудзяка, який запропонував дослідити історичний аспект реформування загальноосвітньої школи в роки Української національно-демократичної революції (1917-1920 рр.) і дав згоду стати науковим керівником.

Певну роль у становленні молодого науковця відіграла й підтримка декана історичного факультету Л.В. Баженов, який залучав його до дослідницької праці, і, ознайомившись з однією з ранніх публікацій здобувача, сказав: *«Ознайомився з Вашим матеріалом. Пробуйте, пишіть, шукайте свою нішу в науці»*.

З 1997 р. Ю.В. Телячий бере участь у регіональних, всеукраїнських, міжнародних науково-практичних конференціях. Готуючи кандидатську

дисертацію, працював у бібліотеках та архівах Києва, Москви, Чернівців, Луганська, Рівного, Львова, Тернополя, Одеси, Хмельницького, Кам'янець-Подільського. Того ж 1997 р. молодий учитель став на першу сходинку управлінської кар'єри – обійняв посаду директора Михайлівської ЗОШ I-II ст., а невдовзі – Лисецької ЗОШ I-III ст. 1998 року в співавторстві з В.С. Прокопчуком, завідуючим Дунаєвцьким районним відділом освіти, видав історико-краєзнавчий нарис «Лисець»¹. Керівництво школою, підготовка дисертаційного дослідження позитивно впливали на формування особистості молодого педагога, управлінця, науковця. У 1999 р. передчасно помер професор М.Г. Кукурудзяк і постало питання нового наукового керівника. На прохання Ю.В. Телячого ним став О.М. Завальнюк.

Очолюючи Лисецьку школу, Юрій Васильович прагнув зберегти й примножити традиції колективу, вивести заклад у число кращих у районі, області. 1999 року на базі школи був успішно проведений всеукраїнський семінар директорів обласних центрів технічної творчості. Навесні 2000 р. він відновив збережений ним сільський історико-краєзнавчий музей, якому ще в 60-х рр. XX ст. було присвоєно звання «народного», ініціював створення герба с. Лисець (автор- уродженець села, голова Хмельницької обласної організації Національної спілки художників України М. В. Мас-тикаш), видав нарис історії Лисецької церкви Різдва Богородиці². Перевіз із Києва особисті речі, фотокартки, документи, нагороди та книги з домашньої бібліотеки земляка-дунаївчанина, доктора історичних наук, професора, члена-кореспондента НАН України Ф.П. Шевченка, які склали основу його музейної кімнати в Дунаєвцькій ЗОШ I-III ст. № 2, в якій колись навчався, та музейної кімнати-бібліотеки в Дунаєвцькій районній бібліотеці.

У вересні 2000 р. розпочалася нова сторінка в житті Ю. В. Телячого – він перейшов на викладацьку роботу до Хмельницького гуманітарно-педагогічного інституту. У нього, викладача кафедри суспільних наук, склалися теплі взаємини з ректором інституту М.М. Дарманським, колегами, студентами. Наявність досвіду директорської роботи, фахової освіти, ініціативність і комунікабельність сприяли призначенню Ю.В. Телячого в березні 2001 р. на посаду завідувача кафедри менеджменту освіти.

За його активної підготовчої роботи інститут відбув ліцензування (2001 р.) та акредитацію (2003 р.) нової спеціальності «Управління навчальним закладом» за найвищим четвертим рівнем. Він працював у групі Міністерства освіти і науки України з розробки державних стандартів освіти зі спеціальності «Управління навчальним закладом».

У листопаді 2000 р. відбувся успішний захист кандидатської дисертації за опонування П. П. Брицького – доктора історичних наук, професора Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича, та

О.М. Германа – кандидата історичних наук, проректора Тернопільського державного технічного університету імені Івана Пулюя³. І ось уже чверть століття Юрій Васильович успішно поєднує педагогічну роботу з науковою. Впродовж 1995-2020 рр. опублікував більше 230 праць, у тому числі 29 окремих видань (монографій, брошур, навчальних посібників), понад 200 наукових (у т. ч. 12 публікацій – за кордоном) та 19 науково-популярних статей. Під його науковим керівництвом Б.С. Кришук, Ю.М. Ліснichenко, В.П. Олло, В.М. Островий, М.В. Мазуренко захистили кандидатські дисертації, він керує підготовкою дисертацій аспіранткою А.І. Круковською, та докторанткою В.А. Казимір. Виступає офіційним опонентом на захистах кандидатських і докторських дисертацій, є автором відгуків на автореферати дисертацій, рецензентом, науковим редактором, відповідальним секретарем, членом редколегій низки наукових видань, зокрема «Дивокрай. Хмельниччина», «Хмельницькі краєзнавчі студії», «Духовні витоки Поділля», «Подільська старовина» та ін. Працював у складі спеціалізованої вченої ради із захисту кандидатських і докторських дисертацій Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії, є членом спецрад Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова та Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Із наукового доробку дослідника варто виокремити нарис до 80-річчя створення Хмельницького гуманітарно-педагогічного інституту, підготовлений у співавторстві з М.М. Дарманським та Л.Ф. Шумлянською.⁴ На розсекречених матеріалах архіву Управління Служби безпеки України в Хмельницькій області, зокрема щоденника Олександри Радченко про колективізацію і голодомор на Харківщині, інших архівних документів разом із П.Я. Слободянком видали книгу «Чорна дошка України»⁵.

Помітний внесок Юрій Телячий зробив у вивчення культурно-освітніх процесів у роки Української революції (1917-1920 рр.), видавши у співавторстві з О.М. Завальнюком монографію «Будівництво української загальноосвітньої школи в роки національно-демократичної революції (1917-1920)»⁶. Спільно з професорами В.М. Даниленком та О.М. Завальнюком започаткував в Україні вивчення минулого вітчизняної освіти крізь призму хронології, що знайшло відображення в колективній монографії «Освіта України в роки національно-демократичної революції (1917-1920): з хроніки подій»⁷. Своєрідним мартирологом 118 освітянам Хмельниччини стала книга «Педагоги Хмельниччини – жертви сталінських репресій» (співавтори – П. Я. Слободянок, Ю.С. Чемерис).⁸

У нарисі життя й поетичної творчості Маргарити Борзаківської разом із М.М. Дарманським відкрив широким читацьким колам талановиту особистість землячки, яка в США популяризувала українську мову, культуру та історію⁹.

У співавторстві з М.В. Ковалем видрукував книгу «Володимир Затонський: нарис життя і діяльності (1888-1938 рр.)», в якій вперше в новітній історіографії відтворено історико-біографічний портрет відомого державного і партійного діяча радянської України.¹⁰ У процесі роботи над докторською дисертацією Юрій Васильович за безпосередньої участі і допомоги В.С. Прокопчука віднайшов поетичні твори українського байкаря М.П. Годованця, написані в роки Української революції, проаналізував та упорядкував збірку «Микита Годованець. Поезії 1917-1920 рр.».¹¹

Вагомі наукові відкриття Ю.В. Телячого пов'язані з дослідженням державотворчої діяльності, культурно-освітньої, мистецької, наукової творчості Петра Івановича Холодного (1876-1930). З членом-кореспондентом НАН України В.М. Даниленком, ректором Кам'янець-Подільського державного університету, академіком АНВШ України О.М. Завальнюком, директором Центру дослідження історії Поділля професором Л.В. Баженовим, директором наукової бібліотеки Кам'янець-Подільського державного університету, професором В.С. Прокопчуком Ю.В. Телячий ввійшов до складу організаційного комітету з проведення всеукраїнського круглого столу «Петро Іванович Холодний (1876-1930 рр.): життя в ім'я України». Захід відбувся 2006 року в стінах університету за участі науковців Києва, Львова, Вінниці, Хмельницького. Складовою форуму стала виставка оригінальних подільських етюдів Петра Івановича Холодного з фондів Вінницького обласного художнього музею (директор – Ілля Безбах), а також копій творів Петра Холодного з власної колекції Юрія Телячого, зібраної за допомогою нащадків Холодного в музеях Києва, Львова, Харкова, Вінниці, Праги, Москви, храмах Львова, Зарваниці й Мражниці. Такі виставки згодом пройшли в закладах вищої освіти, у мистецьких, архівних установах міста Хмельницького та Львівській галереї мистецтв. У підсумку світ побачила низка статей автора, присвячених аналізу творчості П.І. Холодного, у збірнику наукових праць «Петро Іванович Холодний (1876–1930 рр.): життя в ім'я України» та книга у співавторстві з В.М. Даниленком, О.М. Завальнюком, Г.О. Куриленком «В ім'я України. Петро Іванович Холодний (1876-1930 рр.)».¹²

Ю.В. Телячий брав участь у підготовці колективних монографій «Воєнне лихоліття на Поділлі (1941-1945 рр.)» (2007 р.), «Вища педагогічна освіта і наука України: історія, сьогодення та перспективи розвитку. Хмельницька область» (2010)¹³⁻¹⁴. Оригінальний характер носить укладене ним видання «Малі фольклорні жанри української діаспори в США 1917-1920 рр. (за матеріалами «Календаря Українського Народного Союзу»)» (2011 р.)¹⁵. У навчальному процесі не лише Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії, а й інших вишів України використовуються посібники, підготовлені у співавторстві з іншими колегами¹⁶⁻¹⁷.

Наприкінці 2004 року Ю.В. Телячий був обраний на посаду вченого секретаря інститутської вченої ради і чимало доклав зусиль, щоб науково-педагогічні працівники інституту, академії одержали атестати доцентів (понад 70 кандидатів наук) і професорів (6 докторів наук). 2005 року Юрій Телячий і сам став атестованим доцентом кафедри менеджменту освіти.

А 1 листопада 2005 р. вступив у докторантуру Кам'янець-Подільського державного університету і за наукового консультування В.М. Даниленка розпочав підготовку докторської дисертації. 2008 року обійняв посаду проректора з науково-педагогічної роботи, професора кафедри суспільних дисциплін Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії, був членом вченої ради, головою науково-методичної ради академії, заступником голови методичного об'єднання викладачів вищих педагогічних навчальних закладів I-II рівнів акредитації Західного регіону України, активно займався науковими дослідженнями, організацією науково-практичних конференцій, семінарів, круглих столів, співпрацював з галузевими інститутами Національної академії педагогічних наук України, очолював регіональну лабораторію професійної ступеневої підготовки педагогів початкової ланки освіти Інституту педагогічної освіти і освіти дорослих НАПН України, сприяв проведенню на базі академії виїзних засідань наукових інститутів НАПН України.

Неодноразово очолював журі обласного етапу всеукраїнського молодіжного конкурсу «Новітній інтелект України», був членом журі, заступником голови журі фінальних всеукраїнських турнірів юних істориків, членом журі всеукраїнських студентських історичних турнірів. 2009 року Юрій Васильович став членом Національної спілки краєзнавців України, обраний заступником голови Хмельницької обласної організації НСКУ (до 2016 р.). Він – дійсний член Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України при Кам'янець-Подільському національному університеті імені Івана Огієнка, член редколегії низки журналів, збірників наукових праць Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії «Педагогічний дискурс», «Актуальні питання мистецької педагогіки», «Книги Пам'яті України. Голодомор-Геноцид 1932-1933 рр. Хмельницька область» (у 2-х томах, 2008 р.)¹⁸⁻¹⁹.

Він пишається, що належить до двох авторитетних наукових шкіл – «Соціально-політична історія України та історія української культури ХХ ст.» (Інститут історії України НАН України), засновником якої є професор В.М. Даниленко, і «Україна наприкінці ХІХ ст. – у 30-х роках ХХ ст.» (Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка) на чолі з професором О.М. Завальнюком. З 2015 року Ю.В. Телячий в статусі керівника на базі Хмельницької гуманітарно-педагогічної

академії забезпечує виконання науково-дослідницької теми «Національно-культурне відродження на Поділлі на початку ХХ століття».

10 квітня 2015 р. у спеціалізованій вченій раді Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича відбувся захист докторської дисертації Юрія Телячого «Участь української літературно-мистецької інтелігенції в національно-культурному відродженні (1917-1921 рр.)», (науковий консультант – член-кореспондент НАН України, доктор історичних наук, професор В. М. Даниленко). Офіційними опонентами на захисті виступили О.П. Реєнт – член-кореспондент НАН України, доктор історичних наук, професор, заступник директора з наукової роботи Інституту історії України НАН України, голова Національної спілки краєзнавців України, І.М. Романюк – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії та культури України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського, та І.С. Зуляк – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри давньої та середньовічної історії України Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка²⁰. Напередодні захисту побачила світ фундаментальна монографія Ю.В. Телячого «Українська літературно-мистецька інтелігенція в національно-культурному відродженні (1917–1921 рр.)» (2014 р.)²¹, а в невдовзі під грифом Міністерства освіти і науки України – навчальний посібник «Українська художня книга 1917-1920 рр.»²². Того ж 2015 р. рішенням колегії Міністерства освіти і науки України Ю.В. Телячому присвоєно вчене звання професора кафедри суспільних дисциплін.

2016 року він підготував і видав методичний посібник для творців енциклопедії²³, книгу «Просвіти» Поділля в добу Директорії УНР (1918-1920): Дослідження. Документи. Матеріали (у співавторстві з В. Р. Адамським і Б. С. Кришуком) та біобібліографічні покажчики про відомих учених, істориків-поділезнавців В.Р. Адамського та Ю. І. Блажевича²⁴⁻²⁶.

Ю.В. Телячий виступив безпосереднім ініціатором відновлення і проведеного з 2011 р. на базі Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії щорічної всеукраїнської науково-практичної конференції «Духовні вигоди Поділля», виступає по радію, телебаченню з актуальних питань історії, культури, освіти. Як громадянин, патріот не залишився осторонь подій на Сході нашої держави – його вірш «України солдати», покладений на музику заслуженим артистом України О.І. Дорофєєвим і вперше виконаний взимку 2015 року студентським хором «Співуче джерело» під керівництвом заслуженого діяча мистецтв України І.І. Цмура, сьогодні співає Україна. Віддаючи шану першому ректору інституту, став одним з ініціаторів виготовлення і встановлення на території академії пам'ятника М.М. Дарманському.

У квітні 2016 р. Ю.В. Телячий взяв участь у конкурсі на заміщення вакантної посади начальника управління контролю за діяльністю вищих навчальних закладів Державної інспекції навчальних закладів України і, здобувши перемогу, переїхав до Києва, започаткувавши новий київський етап наукової та управлінської діяльності. У червні 2018 р., після реорганізації, став директором департаменту контролю у сфері вищої, фахової передвищої освіти і освіти дорослих Державної служби якості освіти України. Він докладає значних зусиль для забезпечення якості надання освітніх послуг здобувачам вищої освіти, координує заходи державного нагляду (контролю) за діяльністю закладів освіти мистецького профілю, очолює комісії Служби в мистецьких закладах вищої освіти, чим сприяє підвищенню в них якості освітньої, методичної та наукової роботи.

Незважаючи на робочу зайнятість, Ю.В. Телячий продовжує займатися науковою і громадською діяльністю, бере участь в опонуванні дисертацій, на засадах зовнішнього сумісництва працює на посаді професора кафедри історії та філософії історії факультету філософської освіти і науки Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, очолює дунаєвський осередок громадської організації «Земляцтво Хмельниччини» в м. Києві, є членом Президії правління Національної спілки краєзнавців України, сумлінно виконує доручення її керівництва.

Досягнення в управлінській, науково-педагогічній, краєзнавчій і громадській діяльності Юрія Васильовича увінчалися почесними відзнаками і нагородами. За сумлінну працю, розвиток освіти і науки, а також популяризацію історико-краєзнавчих досліджень удостоєний звання «Почесний краєзнавець України», знаків Міністерства освіти і науки України «Відмінник освіти України» та «За наукові досягнення», Андріївської медалі Державної прикордонної служби України «За віру та вірність», медалі «Europa virtutibus unita» Міжнародної асоціації почесних докторів, професорів та сенаторів, благодійників з Німеччини, Австрії, Польщі та Швейцарії; медалі М.М. Дарманського «За наполегливість в науці», ювілейних медалей до 90-річчя створення Дунаєвського району, Академії державної пенітенціарної служби України, Національної спілки краєзнавців України, ордена «Григорій Сковорода» Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету імені Григорія Сковороди, а також низки грамот Міністерства освіти і науки України, Хмельницької обласної ради, Управління Служби безпеки України в Хмельницькій області, управління освіти і науки Хмельницької обласної державної адміністрації, правління Національної спілки краєзнавців України, хмельницьких обласної та міської організацій Національної спілки краєзнавців України, Державного архіву Хмельницької області, президії Національної Академії педагогічних наук України, Всеукраїнської асоціації В.О. Сухомлинського, Дунаєвських ра-

йонних ради та державної адміністрації, районного відділу освіти, Хмельницького обласного центру туризму і краєзнавства учнівської молоді, обласного відділення педагогічного товариства України, Управління юстиції в м. Хмельницькому, Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії.

Він є лауреатом трьох обласних премій: імені Костя Широцького (у галузі мистецтвознавства, фольклору й етнографії), імені Миколи Дарманського (в галузі освіти і науки, номінація «Кращий науковець»), імені Дмитра Прилюка (у галузі журналістики, за кращу публіцистичну роботу).

Пріоритетами в адміністративній, науково-педагогічній, культурно-просвітницькій, краєзнавчій роботі Ю.В. Телячого виступають принципи фахової майстерності, професійності, державницького підходу, патріотизму, людяності. Серед основних складових його життя та діяльності є любов до рідного краю²⁷.

Джерела і література:

1. Прокопчук В.С. Лисець: іст.-краєзн. нарис /В.С. Прокопчук, Ю.В. Телячий. Київ: Рідний край, 1998. 96 с.: іл.
2. Телячий Ю.В. Лисецька церква Різдва Пресвятої Богородиці: сторінки історії. Кам'янець-Подільський, 2000. 40 с.
3. Телячий Ю.В. Реформа української загальноосвітньої школи в роки національно-демократичної революції (1917–1920): іст. аспект : автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. іст. наук: 07.00.01 – історія України / Ю. В. Телячий; Чернівецький нац. ун-т ім. Ю. Федьковича. Чернівці: 2000. 16с.; Телячий Ю. В. Реформа української загальноосвітньої школи в роки національно-демократичної революції (1917-1920): іст. аспект : дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.01 – історія України / Ю.В. Телячий; Кам'янець-Подільський держ. пед. ун-т. Кам'янець-Подільський, 2000. 213 с. Бібліогр.: с.17-208.
4. Дарманський М.М. 80 років освітнього шляху. Сторінки історії Хмельницького педучилища, педколеджу, гуманітарно-педагогічного інституту / М.М. Дарманський, Ю.В. Телячий, Л. Ф. Шумлянська. – Хмельницький: Поділля, 2001. 132с.: іл.
5. Слободянюк П.Я. «Чорна дошка» України (події 1930-х років) /П.Я. Слободянюк, Ю.В. Телячий. Хмельницький, 2001. 126 с.
6. Завальнюк О.М. Будівництво української загальноосвітньої школи в роки національно-демократичної революції (1917-1920) / О.М. Завальнюк, Ю.В. Телячий. – Кам'янець-Подільський: “Абетка-НОВА”, 2001. 212с.
7. Даниленко В.М. Освіта України в роки національно-демократичної революції (1917–1920): з хроніки подій / В.М. Даниленко, О.М. Завальнюк, Ю.В. Телячий. – Кам'янець-Подільський: «Абетка НОВА», 2005. – 263с.
8. Слободянюк П. Я. Педагоги Хмельниччини – жертви сталінських репресій / П. Я. Слободянюк, Ю. В. Телячий, Ю. С. Чемерис. Хмельницький: ПП «Прометей», 2005. Ч.1. 288с.: іл.

9. Дарманський М. М. З вірою в Україну. Маргарита Борзаківська / М. М. Дарманський, Ю.В. Телячий. Хмельницький: Ярмарок, 2004. 70 с.: іл. (Укр. та англ. мовами: перекл. на англ. І. В. Сусліної).
10. Коваль М. В. Володимир Затонський: нарис життя і діяльності (1888–1938 рр.) / М. В. Коваль, Ю. В. Телячий. – Тернопіль: ВАТ «ТВПК «Збруч». 2008. 271с.: іл.
11. Телячий Ю. В. Годованець М. П. Поезії 1917–1920 рр./ упоряд., автор вступ. статті та приміток Телячий Ю. В. Хмельницький: Мельник А. А., 2008. 78 с.
12. Даниленко В. М. В ім'я України. Петро Іванович Холодний (1876–1930 рр.) / В. М. Даниленко, О. М. Завальнюк, Г. О. Куриленко, Ю. В. Телячий. – Хмельницький: Мельник А. А., 2006. 206 с.
13. Слободянюк П. Я. Восне лихоліття на Поділлі (1941-1945 рр.): [монографія] / П.Я. Слободянюк, М.П. Вавринчук, Ю.В. Олійник, П.С. Смоленюк, Ю.В. Телячий. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2007. 312 с.
14. Вища педагогічна освіта і наука України: історія, сьогодення та перспективи розвитку. Хмельницька обл. / редкол. тому: О. М. Завальнюк (гол.) [та ін.], [Ю. В. Телячий - член авт. колективу]. Київ: Знання України, 2010. 447 с.
15. Телячий Ю. В. Малі фольклорні жанри української діаспори в США 1917-1920 рр. (За матеріалами «Календаря Українського Народного Союзу»). Хмельницький: ХГПА, 2011. 104 с.
16. Дарманський М. М. Дипломна робота в системі ступеневої підготовки педагогів / М. М. Дарманський, В. П. Калинюк, Ю. В. Телячий. Хмельницький: ХГПІ, 2001. 141с.
17. Гамрецька Г.С. Історія України: довідник для вступників до педагогічних навчальних закладів / Г.С. Гамрецька, Ю.В. Телячий. Хмельницький: ХГПІ, 2001. 50 с.
18. Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Хмельницька область. Кн. 1 / редкол.: Гавчук І. К. (співголова редкол.), Гладуняк І. В. (співголова редкол.), Слободянюк П. Я. (наук. ред.), Осадча Г. Г. (відп. ред.), Телячий Ю. В. [та ін.]. Хмельницький, 2008. 752 с.
19. Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932-1933 рр. в Україні. Хмельницька область. Кн. 2 / редкол. : Гавчук І. К. (співголова редкол.), Гладуняк І. В. (співголова редкол.), Слободянюк П. Я. (наук. ред.), Осадча Г. Г. (відп. ред.), Телячий Ю. В. [та ін.]. Хмельницький, 2008. 1176 с.
20. Телячий Ю. В. Участь української літературно-мистецької інтелігенції в національно-культурному відродженні (1917–1921 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня док. іст. наук: 07.00.01 – історія України/ Ю. В. Телячий; Чернівецький нац. ун-т ім. Ю. Федьковича. Чернівці: 2015. 36 с.; Телячий Ю. В. Участь української літературно-мистецької інтелігенції в національно-культурному відродженні (1917–1921 рр.) : дис.

- на здобуття наук. ступеня док. іст. наук: 07.00.01 – історія України / Ю. В. Телячий; Кам'янець-Подільський нац. ун-т ім. І. Огієнка. Кам'янець-Подільський, 2014. 663 с. Бібліогр.: С.395-567.
21. Телячий Ю.В. Українська літературно-мистецька інтелігенція в національно-культурному відродженні (1917–1921 рр.): [монографія] / Ю. В. Телячий. Тернопіль: ТЗОВ «Терно-граф», 2014. 600 с.
 22. Телячий Ю. В. Українська художня книга 1917–1920 рр.: навч. посіб. Хмельницький: ХГПА, 2015. 124 с.
 23. Телячий Ю. В. Підготовка видання «Енциклопедія Хмельниччини»: метод. посіб. / Ю. В. Телячий. Хмельницький, 2016. 72 с.
 24. Адамський Віктор Романович: до 50-річчя від дня народження: біобібліогр. покажч. / упоряд. Ю. В. Телячий; вступна стаття О. М. Завальнюка. Хмельницький: Стрихар А. М., 2016. 40 с.
 25. Адамський В. Р. «Просвіти» Поділля в добу Директорії УНР (1918–1920): Дослідження. Документи. Матеріали / В. Р. Адамський, Б. С. Кришук, Ю. В. Телячий. Хмельницький: Цюпак А. А., 2016. 428 с.
 26. Блажевич Юрій Іванович – відомий науковець, історик та краєзнавець Подільського краю: до 70-річчя від дня народження: біобібліогр. покажч. / упоряд. Ю. В. Телячий. Хмельницький: ХГПА, 2017. 92 с.
 27. Телячий Ю. В. Вишивала мама сон... / Ю. В. Телячий. Київ, 2020. 18 с.

Баженів Л.В.

м. Кам'янець-Подільський

У ТВОРЧІЙ СПІВПРАЦІ З ЮРИЄМ ТЕЛЯЧИМ

У червневі дні 2020 року освітянська і наукова громадськість, Національна спілка краєзнавців України та в її складі Хмельницька обласна організація НСКУ відзначають ювілей 50-річчя від дня народження подвижника вищої освіти в державі, доктора історичних наук, професора Юрія Васильовича Телячого, відомого вченого-історика, члена Президії правління НСКУ, дійсного члена Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України при Кам'янець-Подільському національному університеті імені Івана Огієнка, одного з фундаторів і керівників Хмельницької обласної організації НСКУ та в її складі Хмельницької міської Спілки, Почесного краєзнавця України, лауреата Хмельницької обласної премії імені Миколи Дарманського (2010 р.) та інших відзнак. На Хмельниччині він посів почесне місце як знаного освітянського і науково-краєзнавчого діяча, провідного педагога, проректора Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії, надзвичайно ініціативної, просто чуйної і товариської людини, лідера середнього покоління творчої інтелігенції України та подільського краю.

Мені судилося зустрітися з Юрієм Телячим і взяти безпосередню участь у формуванні його творчої особистості у 1991 р., коли я працював деканом історичного факультету Кам'янець-Подільського педагогічного інституту (тепер національний університет). Вперше з ним познайомився під час вступної кампанії до вишу в тому році. Потім з початку вересня 1991 р. і до літа 1992 р. викладав на його I-му курсі Історію Стародавнього Світу та вів відповідно семінарські і практичні заняття. Саме на цих заняттях я звернув особливу увагу на студента Юрія Телячого. Я дізнався, що він народився 15 червня 1970 року в історичному селі Лисець Дунаєвського району на Хмельниччині, у вчительській сім'ї. Дитинство провів у рідному селі серед мальовничої навколишньої природи. Тут закінчив відмінником восьмирічну школу і був відомим в районі серед кращих учнів. Вирішив йти стопами своїх батьків. Тому в 1985 році вступив до Хмельницького педагогічного училища (нині гуманітарно-педагогічна академія). Навчався наполегливо і з цікавістю пізнав ази педагогіки, психології та методики викладання й опанував професію вчителя початкових класів. Після закінчення педучилища в 1989-1991 рр. пройшов строкову військову службу, а по її завершенні став студентом історичного факультету Кам'янець-Подільського педінституту.

Під час навчання на факультеті відзначався ставністю, мав за плечима педагогічну освіту, дійсну службу в армії (сьогодні такі студенти є рідкістю у вишах), виокремлювався серед інших студентів поважністю, діловитістю, допитливістю, змістовними і глибокими відповідями на заняттях. Відчувалися його працелюбність, організаторські здібності та лідерські якості серед студентської молоді. Все це давало мені підстави активно залучати Юрія до факультетських громадських справ і на цьому ґрунті в нас налагодилися спільні контакти, співпраця, які згодом переросли в міцну дружбу. Проте на старших курсах Юрій перевівся на заочну форму навчання, бо одружився, потрібно було підтримувати свою сім'ю та батьків. Тому став працювати вчителем історії в рідній Лисецькій школі.

Завершив вищу освіту у червні 1996 року. Саме під час студіювання Юрій Васильович захопився науково-дослідною працею з історії та краєзнавства. З 1995 року обрав за наукового наставника завідувача Дунаєвського районного відділу освіти, тоді кандидата історичних наук Віктора Степановича Прокопчука, який одночасно викладав на історичному факультеті Кам'янець-Подільського педвишу. Він особисто знав Юрія ще з навчання у Лисецькій школі і торував його шлях на педагогічну ниву. Саме під керівництвом наставника Ю. Телячий успішно виконав і захистив дипломну роботу й виявив зацікавленість в дослідженні рідного краю. Вже в 1995 р. з'явилася його перша публікація в обласній освітянській газеті «Майбуття», присвячена історії села Лисець. А вже 1998 року у світ

вийшла з друку книга авторів В. Прокопчука і Ю. Телячого «Лисець: історико-краєзнавчий нарис», яка дістала схвальну оцінку в громадськості села та Хмельниччини. Мені довелося рецензувати рукопис цієї книги та брати участь в її презентації у лисецькій школі. Наступного року з'явилася книга Ю. Телячого «Лисецька церква Різдва Пресвятої Богородиці : сторінки історії» й, таким чином, він віддав належне дослідженню та популяризації рідного села і це продовжує робити до сьогодні.

Вже у 1997 р. Юрій Васильович активно працює над виконанням дисертаційної роботи з історії реформування загальноосвітньої школи в роки Української революції 1917-1921 рр., яку успішно захистив у листопаді 2000 року в Чернівецькому національному університеті імені Юрія Федьковича. Мені доводилося консультувати автора в ході написання дисертації та як члену спеціалізованої вченої ради у Чернівцях взяти участь в обговоренні та голосуванні під час її захисту. Ю. Телячий одногослосно здобув наукову ступінь кандидата історичних наук.

У тому ж 1997 році завідувач Дунаєвецьким відділом районної освіти В.С. Прокопчук призначає Юрія Васильовича директором Михайлівецької ЗОШ І-ІІ, де він працює до серпня 1998 року. Саме в цьому історичному селі, про яке створить у 2001 р. книгу В.С. Прокопчук, знаходиться дача моєї родини. Тому мені довелося часто зустрічатися з моїм учнем, а тоді новим директором, як в його школі, так і на дачі, обговорювати нагальні педагогічні та наукові проблеми, проекти, плани. Він тоді став дійсним членом Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України при Кам'янець-Подільському педінституті. Водночас Юрій Васильович прагнув особисто мені допомогти по дачному господарству. Це був час гарних взаємних спілкувань.

Юрій Телячий у 1998 році повернувся на роботу до свого села Лисець директором школи. Йому довелося за короткий термін праці на цій посаді вивести школу на авангардні позиції в районі, реформувати її, згуртувати педагогічний колектив і добрими справами завоювати в нього пошану та гарну пам'ять про себе. Проте він не міг зупинитися на досягнутому. Новим етапом в його житті став перехід з вересня 2000 року на викладацьку роботу до Хмельницького гуманітарно-педагогічного інституту, згодом академії, який тривав до 2017 року. Тут він пройшов шлях асистента, старшого викладача, доцента, завідувача кафедри менеджменту освіти, керівника магістратури і з 2008 року – проректора з наукової роботи гуманітарно-педагогічної академії. На цих посадах він доклав чимало зусиль, щоб перетворити свій заклад у важливий осередок освіти, науки і краєзнавства в Україні та Хмельниччині. За його організаторською участю здобули визнання в Україні і зарубіжжі щорічні наукові зібрання-читання з 2005 р., присвячені Миколі Дарманському, I-IX всеукраїнські науково-практичні

конференції «Духовні витоки Поділля» (2011-2020) та чимало інших таких форумів, що проводилися в академії. Мені доводилося щорічно тісно співпрацювати з Юрієм Васильовичем з організації та проведення конференцій «Духовні витоки Поділля» та уважно стежити і сприяти його подальшому зростанню як вченого історика.

Впродовж 1995-2020 рр. Ю.В. Телячий опублікував більше 260 праць, з них понад 20 окремих видань (монографій, книг, брошур, навчальних посібників). З наукового доробку дослідника привертають його видання: «Будівництво української загальноосвітньої школи в роки національно-демократичної революції (1917-1920)» (2001), «Чорна дошка» України (події 1930-х років) (2001), «Педагоги Хмельниччини – жертви сталінських репресій» (2005), «Володимир Затонський : нарис життя і діяльності» (2008) та ін. Я радів виходу в світ кожної книги Юрія Васильовича, брав участь в їх рецензуванні, презентаціях.

З 2008 року Ю.В. Телячий обрав тему докторської дисертації, яку присвятив дослідженню життя та діяльності української інтелігенції в добу національної революції 1917-1921 рр. та української еміграції 20-30-х років ХХ ст. Збираючи джерела для написання дисертації в державних центральних, обласних архівах України та зарубіжних країн, він багато уваги і часу присвятив вивченню державотворчої діяльності, культурно-освітньої, мистецької і наукової творчості Петра Івановича Холодного (1876-1930), який останні понад 10 років життя якнайкраще себе виявив в українській еміграції. Поряд з ним він досліджував творчість таких знамих світил України, як В.Біднов, М. Василенко, Б. Грінченко, Г. Нарбут, С. Сірополко, М. Годованець, Остап Вишня, В. Січинський та десятки інших діячів українського національного відродження та національної революції. Саме ці діячі склали кістяк української інтелігенції, поборників незалежної соборної України, а її громадсько-політична діяльність і творчість склали серцевину докторської дисертації Ю.В. Телячого, яка мала назву «Українська літературно-мистецька інтелігенція в контексті національно-культурного відродження 1917-1921 рр.». Мені запам'яталися такі події, пов'язані із захистом цієї дисертації. Вже до середини 2014 р. Юрій Васильович створив однойменний з дисертацією рукопис солідної монографії, обсягом 852 сторінки. 1 липня 2014 р. він подав на обговорення рукопис монографії на предмет рекомендації до видання та на спеціалізовану вчену раду по захисту дисертацій на розширене засідання кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Дискусії тривали майже дві години. Головними рецензентами виступили професори Л.В. Баженов, О.М. Завальнюк, А.Г. Філінюк, С.В. Трубочанінов з цього ж вишу та професор О.П. Григоренко з м. Хмельницького. Майже півроку Ю.В. Телячий приділив поліпшенню тексту мо-

нографії, яку видав на початку 2015 року. Вже 10 квітня 2015 р. на засіданні вченої спецради Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича відбувся захист роботи Юрія Васильовича «Українська літературно-мистецька інтелігенція в національно-культурному відродженні (1917-1921 рр.)» (науковий консультант – член-кореспондент НАН України з Інституту історії України В.М. Даниленко). Мені, члену вченої спецради, довелося виступати при обговоренні і віддати голос «за» при таємному голосуванні та вітати здобувача із одноголосним присудженням йому ученого ступеня доктора історичних наук. До речі, представники групи підтримки Ю.В. Телячого професори з історичного факультету Національного університету імені Івана Огієнка О.М. Завальнюк і В.С. Прокопчук також взяли участь у дебатах по дисертації свого вихованця.

Та особливо зміцнилися мої стосунки з Юрієм Васильовичем на тлі розбудови краєзнавчого руху на Хмельниччині. 22 жовтня 2008 року у м. Хмельницькому відбулася установча звітно-виборна конференція по заснуванню обласної організації творчої Національної спілки краєзнавців України. Так сталося, що членами правління та президії, головою товариства був обраний професор Л.В. Баженов, а заступниками голови – професор В.С. Прокопчук і доцент Ю.В. Телячий. Юрій Васильович самовіддано працював на цій громадській посаді майже 10 років, безпосередньо утворював і розбудовував у місті Хмельницькому та районах області місцеві організації та осередки нашої Спілки, брав організаційну участь в проведенні щорічних міжнародних, всеукраїнських та регіональних науково-краєзнавчих та практичних конференцій, симпозіумів, круглих столів і читань, відзначився у розробці «Програми розвитку краєзнавства на Хмельниччині до 2020 року», яку 24 грудня 2014 р. затвердила сесія обласної ради, у створенні проєкту підготовки і видання кількатомної «Енциклопедії Хмельниччини», опублікував посібник «Енциклопедія Хмельниччини: інформаційно-методичні матеріали» (2016) на допомогу членам редколегії, технічним працівникам та авторам текстів. Він був моїм надійним помічником, соратником у всіх справах діяльності обласної спілки краєзнавців.

У 2016 році Юрій Васильович перейшов на роботу в Міністерство освіти і науки України, очолив один з департаментів якості освіти у вищій школі й започаткував новий етап свого життя і діяльності. Проте зв'язок його з краєзнавцями-спілчанами Хмельниччини не перервався. На VI-му з'їзді Національної спілки краєзнавців України (січень 2017 р.) він вже виступав як представник Міністерства освіти і науки України, нагороджував подвижників краєзнавства, був обраний членом правління і президії НСКУ. З цього часу він активно займається розбудовою національного краєзнавства не тільки на Хмельниччині, а й усіх регіонах України.

Вшановуючи внесок у розвій краєзнавчого руху та регіональних досліджень України та Хмельниччини в день 50-річного ювілею з дня народження президія обласної організації НСКУ присвоїла Юрію Васильовичу Телячому звання «Почесний краєзнавець Хмельниччини».

На час свого 50-річчя Ю.В. Телячий знаходиться на вершині своєї творчості, має блискучі шанси на перспективу досягти нових горизонтів на стежі особистого внеску в розбудову освіти, науки, краєзнавства і культури в Україні. Мені, як колезі, другові, сподвижнику по спільній творчій праці, хочеться з приємністю побажати Юрію Васильовичу козацького здоров'я, щастя, гараздів у житті, взяття найвищих освітянських і наукових вершин, мати вдячних учнів-послідовників. Многая літа!

Джерела та література:

1. Особова справа Телячого Юрія Васильовича //Поточний архів Хмельницької обласної організації НСКУ, папка «Хмельницька міська організація НСКУ», 2009 р.
2. Баженов Л.В. Alma mater подільського краєзнавства. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2005. С. 147, 153, 177, 188, 209, 251, 340, 345.
3. Юрій Васильович Телячий //Краєзнавець Хмельниччини : науково-краєзнавчий збірник /гол. ред. Л.В.Баженов. Кам'янець-Подільський: К-ПНУ імені Івана Огієнка, 2010. Вип. 1. С.108-110.
4. Телячий Юрій Васильович //Енциклопедія освіти Хмельниччини /гол. ред. В.Є. Берека. Хмельницький, 2017.
5. VI з'їзд Національної спілки краєзнавців України : матеріали. Київ, 2017.

НАУКОВІ СТАТТІ

*Адамський В. Р.
м. Хмельницький*

ВСЕПОДІЛЬСЬКА ВЧИТЕЛЬСЬКА СПІЛКА: МЕХАНІЗМИ КОНСТРУЮВАННЯ ГРОМАДСЬКОЇ ІНСТИТУЦІЇ

У статті аналізується процес заснування Подільської вчительської спілки за умов падіння самодержавства в Росії у лютому 1917 р. Подано віднайдений у Центральному держаному архіві вищих органів влади та управління України статут спілки, який надає можливість з'ясувати мету громадської інституції, її завдання, організаційну структуру та джерела фінансування.

Ключові слова: революція, вчителство, освіта, спілка, школа, українізація, з'їзд, Поділля.

Падіння самодержавства в Росії у лютому 1917 р. активізувало діяльність українського вчителства у боротьбі за відродження Української державності та розвиток національної школи. Цей процес наразі супроводжувався об'єднанням вчителства в професійні організації та спілки. В такий спосіб фахова освітянська корпорація намагалася не лише заявити про необхідність вирішення своїх нагальних проблем, а й створити найбільш сприятливі механізми для реорганізації освітньої системи та організації різнопланових заходів із підвищення кваліфікації вчителів.

За останні роки дослідниками питання проведено значну евристичну роботу із пізнання вузлових аспектів цієї важливої теми [1; 2; 3]. Однак при цьому все ж таки мусимо визнати, що чимало предметних питань ще й до сьогодні залишаються не вповні з'ясованими. До таких належить, зокрема, історія заснування Всеподільської вчительської спілки та її установчі документи.

Тому у даній статті ставиться за мету здійснити аналіз процесу становлення фахової організації Подільського вчителства та оприлюднити статут громадської інституції, який був затверджений на з'їзді у Вінниці наприкінці серпня 1917 р.

Відновлення діяльності найбільшої професійної організації українського вчителства було започатковано під час роботи I-го Всеукраїнського з'їзду вчителів, що відбувався у Києві 5-6 квітня 1917 р. [4]. Цей форум виступив певним катализатором до об'єднання вчителів у регіонах. На

Поділлі губернський з'їзд освітян був скликаний на 27-28 травня 1917 р. у Вінниці [5]. Повідомлення про його рішення ширший читацький загал ознайомили як регіональні [6], так і центральні часописи [7; 8]. Інформуючи громадськість на шпальтах «Нової ради» про роботу форуму, С. Іваницький зізнавався, що в його засіданнях брали участь представники з десяти повітів Подільської губернії. Відсутність уповноважених від Балтського повіту пояснювалась тим фактом, що тут учительство зорганізувалося під назвою «Українське учительське товариство Балтського повіту» на «грунті певної політично-професійної платформи», а в Ушицькому повіті освітяни взагалі ще не зорганізувались, хоча й провели з'їзд та обрали президію [9].

Невирішеність низки організаційних питань була властива й іншим адміністративно-територіальним одиницям краю, що повідомлялося у лаконічних інформаціях делегатів. Так, у Летичівському повіті, попри проведення фахового форуму, вчительство також залишалося без сталої професійної організації. Певні проблеми залишалися актуальними для освітян Проскурівщини та навіть Вінниччини. Зокрема, останні, провівши декілька з'їздів поспіль, на яких були присутніми навіть колеги з інших повітів, все ж таки не зуміли достатньо чітко окреслити свою політичну та національну платформу, взявши за основу статут «Подольського Общества взаимопомощи учащихся и учащихся» [10].

Тому завдання професійного об'єднання подільського вчителства було надто актуальним у сенсі його термінового вирішення. Однак на цьому форумі вдалося лише частково справитися з цим завданням. На з'їзді було вироблено певну процедуру щодо реалізації ідеї. Вона передбачала схвалення в загальних рисах проекту Співки, обрання тимчасової ради та доручення останній скласти проект статуту товариства. У подальшому програмний документ планувалося передати на розгляд та обговорення повітових організацій і, врешті, затвердити на черговому губернському вчительському з'їзді [11].

Рухаючись за наміченим планом, освітяни у гострій дискусії обговорили питання щодо необхідності окреслення політичної платформи вчителства. Вінничани наполягали на суто професійному позиціонуванні педагогів, не роблячи жодних декларацій, навіть з такого чутливого питання як українізація шкіл. Натомість їхні опоненти вважали необхідним бодай зазначити політичний «minimum». У результаті було ухвалено компромісне рішення, яке містило шість пунктів:

«1) Учительство всього Поділля повинно зорганізуватись на підставі політично-професійної платформи.

2) В платформі семи учительських товариств Поділля, що прочитав голова Іваницький, в чисто політичній її частині задержати один тільки

пункт: «Домагатись національно-територіяльної автономії України в федеративно-демократичній Російській республіці, при забезпеченню прав національних меншостей»; далі прийнято всю оголошену платформу.

3) Подільська учительська організація, приймаючи назву «Всеподільське Учительське Товариство», складається з окремих автономних учительських товариств.

4) Об'єднуючим органом цього товариства стає Рада Товариства, котра складається з представників окремих автономних товариств. Кожне товариство посилає від сотні членів одного представника в Раду, зверх півсотні лічиться за сотню.

5) Рада Товариства вибірає з своїх членів Управу Товариства, яко виконавчий орган.

6) Теперішній з'їзд делегатів учительських організацій вибірає тимчасову Управу Всеподільського Учительського Товариства, яка складається з 4 осіб: голови, двох товаришів та писаря й засідає в Кам'янці-Подільському» [12].

До тимчасової управи делегати з'їзду обрали С. Іваницького, В. Злотчанського, Буткевича й Ганжія. Підготовча робота тривала до кінця літа. Наступний губернський вчительський форум був скликаний у Вінниці 29-31 серпня 1917 р. Він відбувався у приміщенні місцевого товариства «Прогресу». За своїм кількісним складом був не багатолюдним. Як і на першому зібранні були присутніми представники від десяти повітів. Брацлавський представляли Дашкевич і Смолінський, Вінницький – Бортко, Щириця і Сокович, Гайсинський – Миколайчук, Літинський – Зарубайло і Липкань, Могилівський – Москаленко і Сутановський, Ольгопільський – Дудник, Проскурівський – Верховла, Ушицький – Балицький, Лозінський, Отрішко і Сніцар, Летичівський – Матвіїв та Ямпільський – Стигар і Коблись. Крім того, в роботі форуму брали участь з правом ухвального голосу член тимчасової управи Всеподільського вчительського товариства С. Іваницький та губернський комісар з народної освіти В. Приходько. Запрошені на з'їзд окремі гості могли скористатися правом дорадчого голосу [13].

Ухвалений порядок денний складався із двох частин. У першій передбачалося розглянути шість питань винятково професійного характеру, зокрема створення Всеподільської вчительської спілки. У другій планувалося провести спільне засідання з представниками органів місцевого самоврядування, під час якого затвердити план заходів розвитку територій в плані конструювання шкільної мережі, забезпечення її українізації та роботи з населенням у напрямі зростання національної самосвідомості.

У короткому повідомленні С. Іваницький пояснив, чому тимчасова управа не зуміла вчасно розробити проект статуту вчительської організації. Цьому завадили події на фронті, зокрема евакуація з Кам'янця-

Подільського більшості членів управи, припинення діяльності педагогічних курсів та ін. факторів. Подібні ж чинники унеможливили вчасного скликання з'їзду. А, між тим, справа заснування Всеподільської вчительської спілки, на думку С. Іваницького, виступала вельми нагальною «як на професійному, так і на педагогічно-національному ґрунті» [14].

У свою чергу, представники з місць проінформували присутніх про кількість членів у повітових спілках, персональні склади рад та ревізійних комісій.

Після цього зібрання приступило до постатейного обговорення статуту, під час якого чимало виписаних норм зазнало суттєвих коректив. Узгодивши увесь текст, делегати прийняли спеціальну резолюцію: «Всеподільська учит. спілка, котра об'єднує в собі повітові учит. спілки на Поділлі, ухваливши статут Всеукраїнської учит. спілки, приєднується до неї» [15].

З огляду на важливість ухваленого документу, ми подаємо його повністю із збереженням тогочасної стилістики та орфографії:

«СТАТУТ ВСЕПОДІЛЬСЬКОЇ УЧИТЕЛЬСЬКОЇ СПІЛКИ

I

§1. Всеподільська учительська спілка є організація національно-територіальна, котра об'єднує всі місцеві професійні учительські спілки на Поділлі (районні, повітові).

II

Завдання Всеподільської учительської Спілки

§2. Всеподільська учит. спілка має на меті:

А. Обстоювання республіканського, демократично-федеративного устрою Росії і повної національно-територіальної автономії України.

Б. Організацію освіти на основах науки, націоналізації свободи, демократизації й децентралізації. Цеб-то: а) таке навчання з боку змісту і методу, котре цілком відповідало би сучасному стану науки;

б) пробудження серед українського народу і його дітей національно-мистецького почуття і пошани до всіх культурно-національних вартостей, котрі витворялися на протязі історії України (Україн. архит. стиль, національна одежа, орнамент, домово утварь, хатня обставина і т. ин. національно-побутові обставини народ. життя);

в) свобода навчання і педагог. діяльності учителя в школі;

г) свобода приватного почину в справі шкільної і позашкільної освіти та явочного порядку відкриття шкіл;

д) обстоювання вселюдного безплатного і обов'язкового початкового навчання і безплатної середньої й вищої освіти;

е) обстоювання на всіх кроках навчання принципу єдиної школи;

ж) скасування прав і привілеїв, котрі даються по скінченню школи;

з) передача справи народньої освіти місцевим органам самоврядування при найширшій участі в керуванні школою учителів.

В. Оборону культурних, правних і економічних інтересів учительства в згоді з інтересами інших трудових верств людности.

Цеб-то: а) засоби до підняття освіти серед учителів (періодичні відпуски для поширення освіти з удержанням жаловання, закордонні командіровки, періодичні курси, зїзди, педагогічна освіта, організація бібліотек, і музеїв, видання педагогічних журналів);

б) оборона через своїх представників правних інтересів учителів в зносінах з місцевими органами самоврядування і всякими громадськими організаціями.

в) вплив через своїх представників, пресу і іншими можливими засобами на законодавчі органи в напрямку видання законів, відповідних до високої та складної місії учителя;

г) матеріальне забезпечення на старість її членів і їх семейств, а також і на часи випадкової втрати можности до праці (каси взаємного страхування, каси допомоги, бюро праці, юридична і лікарська поміч, лікарні, санаторії, колонії для учительських дітей, учительські помешкання і т. и.;

д) організація колективних виступів учителів в час боротьби за свої культурні, правні та економічні інтереси.

III

Склад Всеподільської учит. Спілки

§3. Всеподільська учит. спілка складається з місцевих організацій (районних, повітових і інших відділів національних, по типам шкіл, партійних і т. п.), які мають в своєму внутрішньому житті повну автономію, але стежать за тим, щоб діяльність свою провадити в згоді з загальними принципами Всеподільської учит. спілки.

Увага. У виключних випадках, цеб-то, де нема місцевих спілок, окремі учителі можуть входити у Всепод. учит. спілку (за згодою управи спілки, §25).

§4. Членами районних, повітових спілок можуть бути всі учителі, бувші учителі та діячі по народній освіті, котрі працюють (або працювати) в межах Поділля.

Увага. Учителі неукраїнці (росіяни, поляки, євреї і т. п.) яко окремі особи, можуть входити в місцеву спілку; місцеві учительські спілки других національностей теж можуть входити в місцеву українську спілку, яко меньшість, з своїми національними правами, своїм статутом на автономних основах, але коли визнають головний принцип і мету, визначені в §§1 і 2 статута Всепод. учит. спілки.

§5. Районні і повітові учит. спілки приймаються до Всеподільської учительської спілки по заяві виконавчому органу Всепод. учит. спілки,

але тільки тоді, як число учасників (членів) кожної спілки відомо Виконавчому органу Всепод. учит. спілки. Вони щорічно надсилають Виконавчому орган. справоздання про свою діяльність та кошти.

Коли районна чи повітова спілка на протязі року не пришле своїх внесків, вона лічиться вибувшою з Всепод. учит. спілки і знову вступає звичайним порядком після внесення своїх боргів за пропущений час.

§6. Кожен член Всепод. учит. спілки повинен виконувати всі постанови статута, з'їзду делегатів чи Ради Всепод. учит. спілки.

§7. Як окремі члени Всепод. Учит. спілки, так і гуртки і спілки, котрі не виконують постанов статута і з'їзда делегатів чи Ради Всепод. Учит. спілки, а також ті, що шкодять спілці, можуть бути з неї виключені з'їздом делегатів Всепод. Учит. сп. Таємним голосуванням більшістю не менш 2/3 голосів всіх членів з'їзду.

IV

Кошти Всеподільської учительської Спілки

§8. Кошти Всеподільської учит. спілки складаються: а) з 50 коп. щорічних членських внесків повітових і районних спілок; б) з жертв і прибутків від підприємств та видань Всепод. учит. спілки.

Увага. Всеподільська уч. сп. приймає також внески повітових і районних спілок, що належать Всеукр. учит. сп. і пересилає їх куди слід.

V

Урядування Всеподільської учит. Спілки

§9. Органами центрального уряду Всепод. учит. спілки визнаються:

а) Рада, чи з'їзд делегатів місцевих спілок і їх відділів;

б) Управа, вибрана на з'їзді делегатів;

в) Ревізійна комісія й інші виконавчі органи, які будуть установлені на з'їзді делегатів.

Рада чи з'їзд делегатів Всепод. У. С.

§10. Делегати з'їзду вибираються безпосереднє всіма членами місцевої спілки або гуртка, або відділу спілки на срок, який буде встановлено ними.

§11. Кількість членів делегатів кожної місцевої спілки або гуртка або відділу спілки має бути пропорціональною кількості членів спілки, які до початку виборів надіслали свої членські вкладки. Пропорцію для кожного з'їзду встановлює Управа Всепод. Учит. Спілки, коли у цій справі з'їзд делегатів не зробив особливої постанови. Кожен член спілки має тільки один виборчий голос і не може бути рівночасно в двох однакових місцевих спілках та відділах її.

Увага. Невеличкі гуртки, в котрих не хватає числа членів для вибору одного делегата, з'єднуються для виборів з іншими гуртками.

§12. З'їзди Ради Всепод. У. С. бувають чергові і надзвичайні. Чергові зїзди відбуваються раз на рік. Надзвичайні скликаються відповідно постано-

вам чергового з'їзду і Управи Всепод. У. С. або по постанові гуртків спілки, загальна кількість котрих не менше 10% всіх членів місцевої спілки. Місце кожного чергового з'їзду визначається Управою Всепод. У. С.

§13. Обов'язки організаційного комітету Ради виконує Всепод. У. С.

§14. Право рішучого голосу в Раді мають делегати місцевих спілок, окремих відділів спілки і члени Управи.

§15. Рада визнається вищим законодавчим органом спілки.

§16. З'їзди Ради мають на меті:

а) розглядати і затверджувати складені Управою відчити, сміти, доклади;

б) вирішувати питання про придбання і заклад майна;

в) вибрати Управу Всепод. У. С., ревізійну комісію;

г) затверджувати накази органам спілки;

д) виключати з Всепод. У. С. членів і гуртки та спілки відповідно §7 статута Всепод. Учит. Спілки.

§17. Всі питання Управа Всеподільської Учит. Спілки подає зібранню Ради окремими докладами.

§18. На Раді справи вирішуються звичайною більшістю голосів, окрім питань про зміну статута, ліквідацію спілки, а також всіх питань, зазначених в §§7, 16 пун. б, які повинні рішатися 2/3 всіх членів з'їзду.

§19. Рада по всім питанням, занесеним в оповістку з'їзду, має право виносити постанови, обов'язкові для всіх членів і органів Всеподільської Учительської Спілки, які працюють в зв'язку з спілкою.

§20. Рада Всеподільської Учительської Спілки визнається в законнім складі, коли до неї, окрім Управи Всеподільської Учительської Спілки, прибудуть представники не менш як від половини числа членів Ради. Голова Ради вибирається таємним голосуванням з присутніх членів. Справи на засіданні Ради вирішуються звичайною більшістю голосів.

Управа Всеподільської Учительської Спілки

§21. Управа визнається виконавчим органом Всеподільської Учительської Спілки і об'єднує роботу всіх місцевих органів та відділів Спілки.

§22. Управа має на меті:

а) пеклуватись, щоб Всеподільська Учительська Спілка досягла своєї мети та об'єднувати роботу всіх організацій Спілки;

б) впорядковувати справи з майном Всеподільської Учительської Спілки;

в) складати інструкції для своїх членів та стежити за їх роботою;

г) складати справоздання, сміти й доклади і виконувати підготовчу до з'їзду Ради роботу;

д) розглядати заяви місцевих гуртків і членів Всеподільської Учительської Спілки;

- е) організувати з'їзди Ради;
- ж) виконувати постанови Ради;
- з) впоряджати представництво Всеподільської Учительської Спілки на Поділлію і поза межами його.
- и) наймати та увільняти слуг;
- і) приймати до Всеподільської Учительської Спілки нові організації, гуртки й відділи.

Увага. Інструкції для Управи і других виконавчих органів Всеподільської Учительської Спілки затверджується Радою Всеподільської Учительської Спілки.

§23. Управа Всеподільської Учительської Спілки вибирається Радою з членів спілки в числі, ухваленим Радою, на два роки з щорічними перевиборами половини їх: першого року по жеребкам, а потім по черзі.

§24. Управа вибирає таємним голосуванням з своїх членів голову, товариша голови, секретаря й скарбника. Решта обов'язків поділяється поміж членами і за спільною згодою.

§25. Управа має право організувати окремі комісії з ріжною метою по справам Всеподільської Учительської Спілки і секції та кооптувати в свій склад членів Всеподільської Учительської Спілки. Кооптовані члени мають рішучий голос; кожен вибирається таємним голосуванням більшістю 2/3 голосів членів Управи.

Ревізійна Комісія Всеподільської Учительської Спілки

§26. Ревізійна Комісія є орган контролюючий обсяг діяльності Управи і других виконавчих органів Всеподільської Учительської Спілки.

§27. Ревізійна Комісія вибирається Радою Всеподільської Учительської Спілки в числі трьох членів Комісії і двох кандидатів на один рік.

§28. Ревізійна Комісія має право ініціативи скликать Раду Всеподільської Учительської Спілки. Інструкція Ревізійної Комісії затверджується Радою.

§29. Каса взаємного страхування існує по статутіві, затверженому Радою.

§30. При Всеподільській Учительській Спілці засновується товариський суд чести (Верхній суд чести, куда звертаються незадоволені в повітових судах), статут котрого затверджується Радою.

§31. Все листування в справах Всеподільської Учительської Спілки проводяться за підписом голови Всеподільської Учительської Спілки і секретаря. Умови, обов'язування, довіренности Всеподільської Учительської Спілки підписуються головою, або товаришем голови та двома членами Управи.

§32. Всеподільська Учительська Спілка має право купувати і продавати майно, робити в межах сміти, ухвалені Радою, умови, обороняти свої інтереси по судах через уповноважених від Управи на це осіб.

§33. Кошти Всеподільської Учительської Спілки зберігаються в одній з кредитових інституцій, в котру найде Управа можливим вкласти. На руках скарбник має право тримати до 300 карбованців. Порядок внесення й одержання грошей виробляє Управа Всеподільської Учительської Спілки.

§34. Всеподільська Учительська Спілка має свою печатку.

§35. При ліквідації Всеподільської Учительської Спілки майно та кошти її передаються в одну з Українських просвітніх організацій.

§36. Рік для всіх справ Всеподільської Учительської Спілки приймається громадянський.

§37. Місцем постійного існування Управи Всеподільської Учительської Спілки є губерніяльне місто.

I. Організація Спілок

Відношення між районними, повітовими, губерніяльними і Всеукраїнською Учительськими Спілками можуть витворюватись у таких конкретних формах: 1) відношення юридичне (право й обов'язки між окремими спілками); 2) управління; 3) обсяг діяльності кожної спілки і 4) відношення фінансові.

A. Юридичне відношення

§1. Першим колективом Всеукраїнської Учительської Спілки є Районна Спілка, яка засновується в невеликому місті (селі, містечку) або захоплює декілька сусідніх сіл.

§2. Межі району зазначаються самою Спілкою.

§3. Районна Спілка має свій статут.

§4. В цій спілці повинно бути не менше 10 членів.

§5. Коли ця спілка входить у Повітову спілку, вона бере на себе обов'язок проводити в життя свого району і ті постанови (крім своїх власних), котрі висловлюються з'їздом учителів повітової спілки; такі ж самісінкі відношення повітової спілки до губерніяльної і до Всеукраїнської спілок: раз менші спілки об'єднуються в більші, то повинні виконувати всі постанови, які прийняті делегатським з'їздом усіх спілок. З свого боку Всеукраїнська, губерніяльні та повітові спілки повинні допомагати своїм меншим спілкам в їх домаганнях, коли вони не противляться головним завданням статута. Кожна слідуєча ширша спілка таким робом є спілкою менших. Представники кожної меншої спілки входять у Раду слідуєчої ширшої спілки.

B. Управління

§1. Районні і повітові спілки мають за свій вищий орган Загальні Збори членів, а Губерніяльна і Центральна – з'їзд делегатів менших спілок (Велика Рада).

§2. Кожна спілка має Бюро (Мала Рада), Ревізійну комісію та інші виконавчі органи.

§3. Кожна спілка подає звідомлення про свою діяльність слідуючій об'єднуючій організації і центральній.

С. Обсяг діяльності

§1. Кожна спілка свою діяльність направляє на педагогічний шлях, цеб-то спілка повинна стежити, щоб робота вчителя та дітей одбувалася в умовах справжньої педагогіки.

§2. Спілка крім того працює на освітньому ґрунті, несучи світло культури в народні маси.

§3. Спілка веде боротьбу за поліпшення правного та економічного становища своїх членів.

§4. Задовольняючи місцеві потреби, кожна менша спілка передає для виконання свої ширші плани слідуючій більшій організації.

Д. Відношення фінансові

Кожна менша спілка членські вкладки лишає у себе, одчислюючи певний внесок од них та інших щорічних прибутків слідуючій ширшій організації.

Увага. З спеціальних фондів та з відсотків членських внесків це відчислення не робиться.

II. Відношення до учительських та інших професійних союзів

§1. Всеукраїнська учительська спілка існує як самостійна національно-територіальна організація, куди можуть увійти й учителі інших національностей (через свої організації або безпосереднє), що працюють на території України.

Увага 1. Інші учительські організації входять у Спілку тільки тоді, коли їх статут не суперечить головним принципам та загальному духові статута Спілки.

Увага 2. Учитель не може бути в двох союзах, коли статути їх по духу різняться.

§2. Коли закладається федеративний Всеросійський Учительський Союз, то Всеукраїнська Учительська Спілка може увійти в склад цього Союзу на правах автономної одиниці.

§3. Всеукраїнська Учительська Спілка йде в контакт з іншими демократичними професійними організаціями на Україні в їх політичних, національних та інших домаганнях; вона може увійти в склад Всеукраїнської Професійної Спілки, коли та заснується» [16].

Після ухвалення статуту зібрання «висловило побажання» розмножити його у кількості 2000 примірників з метою поширення у повітах [17]. Виконання цього завдання покладалося на обраних членів управи, якими стали Іваницький, Бартко, Озерянський та Щириця. Кандидатами до них були обрані Смолінський та Москаленко.

Таким чином, відразу після повалення самодержавства в Росії у лютому 1917 р. українській інтелігенції стала очевидною потреба професійного об'єднання вчителів. Але за конкретних суспільно-політичних умов реалізувати це завдання було вкрай непросто. На місцевому ґрунті частково давалися взнаки й різні підходи, які сповідували вчителі Подільської губернії. Але завдяки наполегливим старанням представників губернської земської управи та громадським активістам на місцях у травні 1917 р. на першому вчительському з'їзді вдалося сформувати раду, яка виробила проект статуту Всеподільської вчительської спілки та затвердити його наприкінці серпня цього ж року. Це відкривало нові можливості перед фаховим середовищем у плані вирішення суто вчительських проблем та реалізації запроектованих освітянських проектів.

Джерела:

1. Завальнюк О. М., Телячий Ю. В. Будівництво української загальноосвітньої школи в роки національно-демократичної революції (1917–1920): Історичний нарис. Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2001. 212 с.
2. Даниленко В. М., Завальнюк О. М., Телячий Ю. В. Освіта України в роки національно-демократичної революції (1917–1920): з хроніки подій. Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2005. 264 с.
3. Завальнюк О. М. Подільська інтелігенція у реформуванні загальноосвітньої школи в добу Української революції (1917–1920 рр.): Історичний нарис. Кам'янець-Подільський: «Медобори–2006», 2017. 62 с.
4. Маньківська Т. Професійні організації вчителів Харківської губернії в період національно-визвольних змагань (1917–1921 рр.). *Сіверянський літопис: Всеукраїнський науковий журнал*. 2015. № 6. С. 137.
5. Завальнюк О. М. Подільська інтелігенція у реформуванні загальноосвітньої школи в добу Української революції (1917–1920 рр.): Історичний нарис. Кам'янець-Подільський: «Медобори–2006», 2017. С. 10.
6. Постанова про Українське Міністерство Народньої Освіти. *Подільська воля* (журнал-тижневик). Вінниця. 1917. 12 червня. № 4. С. 11–12.
7. Приходько В. Про Українське Міністерство Народньої Освіти (од власного кореспондента). *Народня воля* (щоденна народня газета). Київ. 1917. 20 червня (7 червня). № 28. С. 2.
8. Український національно-визвольний рух. Березень – листопад 1917 року: Док. і мат. / упоряд.: В. Верстюк (керівник) та ін. Київ: Вид-во імені Олени Теліги, 2003. С. 345–346.
9. Іваницький С. Подільський учительський з'їзд. *Нова Рада* (газета політична, економічна й літературна). Київ. 1917. 7 червня. № 57. С. 1.
10. Поділля в добу Української революції. Рік 1917: Док. та мат. / ред. кол.: І. М. Шоробура (відп. ред.), В. Р. Адамський, В. Г. Байдич та ін.; упоряд.: В. Р. Адамський. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня Рута», 2017. С. 294–295.

11. Там само. С. 295.
12. Там само.
13. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі: ЦДАВО України). Ф. 2201. Оп. 2. Спр. 180. Арк. 9а.
14. Там само. Арк. 10.
15. Там само.
16. Там само. Арк. 10 зв. – 16.
17. Там само. Арк. 11.

*Айвазян О.Б.
м. Хмельницький*

З ІСТОРІЇ ЦЕНТРАЛІЗАЦІЇ ПУБЛІЧНИХ БІБЛІОТЕК М. ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

У статті висвітлюється питання історії створення централізованої бібліотечної системи м. Хмельницького, її центральних бібліотек для дітей та дорослих, розглянуто діяльність перших керівників ЦБС.

Ключові слова: *Хмельницька міська ЦБС, публічна бібліотека, центральна бібліотека, директор бібліотеки*

У суспільстві нещодавно досить активно обговорювалося питання подальшої долі бібліотек, зокрема публічних. Не виникає сумніву, що вони необхідні сучасній громаді як установи, що забезпечують інформаційну, комунікаційну, виховну та соціальну функції. Із розвитком новітніх технологій діяльність бібліотек істотно трансформувалася, але головним завданням залишилося надання населенню інформації та популяризація книги, адже саме бібліотеки залишаються головним джерелом достовірної інформації, а книги дозволяють аналітично її сприймати, а не хаотично отримувати з інтернету у вигляді чиєсь сформованої думки через новини, фільми, мультфільми тощо.

Публічні бібліотеки м. Хмельницького пройшли нелегкий, але плідний шлях у своєму розвитку, на різних етапах зазнаючи певних змін, й попри всі негаразди сприяючи культурному процесу. Тому важливим сьогодні вбачається ретроспективний аналіз основних історичних етапів діяльності бібліотек, дослідження історії бібліотечної справи міста загалом. Якщо наукові книгозбірні міста – обласні та Хмельницького національного університету - досить ґрунтовно досліджують свої витоки [1;2;8], то розвиток мережі публічних бібліотек міста у другій половині ХХ ст. залишається практично не вивченим, хоча в окремих публікаціях дослідники

та краєзнавці області побіжно зверталися до питання розвитку мережі публічних книгозбірень міста, як-от С.М. Єсюнін [9, с.233-235], В.І. Мілютін [10], В.С. Прокопчук [31], П.Я. Слободянюк [32] та інші.

Мета статті – дослідити історію створення Централізованої бібліотечної системи міста Хмельницького у другій половині ХХ століття як частину історії розвитку бібліотечної справи на Поділлі, провести аналіз основних показників її роботи за перші п'ять років централізації, визначити роль перших керівників ЦБС у розвитку місцевої бібліотечної мережі.

Варто зазначити, що джерелами інформації для даної статті стали не тільки державні архіви області й міста і наукові публікації, але й документи поточного архіву центральної бібліотеки, а також неопубліковані спогади, матеріали з особистих архівів, згадки ветеранів та директорів ЦБС Л. І. Билинки, Г. Г. Костак, Г. Б. Якубовської.

У середині 60-х років ХХ століття в Україні (тоді УРСР) розпочалася економічна реформа, спрямована на технічне оновлення господарства, розвиток сільськогосподарської науки, соціальної сфери, підвищення наукового рівня планування та ін. Виконання цих завдань радянське керівництво розпочало із значного посилення політики централізації. У галузі управління бібліотеками та бібліотечною справою ці процеси також знайшли своє відображення. У травні 1969 р. приймається «Положення про порядок організації масових бібліотек в Українській РСР». В основу документа були покладені «Основні положення організації єдиної мережі масових бібліотек у містах та поселеннях міського типу», розроблені Міністерством культури 1968 року. Головною метою організації єдиної мережі масових бібліотек визнавалося створення якнайкращих умов для бібліотечного обслуговування дорослого та дитячого населення, а також більш ефективного використання державних коштів, що витрачалися на бібліотечну справу [7, с 415].

Загалом політика держави в 60-х роках сприяла розвитку бібліотечної мережі як в країні, так і в нашому місті. Якщо проаналізувати кількість нових книгозбірень, що відкрились у Хмельницькому, то 46 % бібліотек міста, що об'єднались у ЦБС, були створені саме у цей період. Це бібліотеки-філіали № 7 (1966 р.), № 8 (1967 р.), №№ 6, 9, 10 (1968 р.) та № 11 (1969 р.)[33].

На початку 70-х років проводиться низка експериментів зі створення централізованих бібліотечних систем, зокрема й на Хмельниччині у Городоцькому районі. А 1976 року в Україні вже існувало 69 централізованих бібліотечних систем, що об'єднували 2 тис. бібліотек [7, с. 419]. До цього переліку входила й Хмельницька міська централізована бібліотечна система (далі ЦБС), яка була створена згідно з наказом міського відділу культури (№ 22 від 17.03.1976 року). ЦБС об'єднала 13 міських бібліотек (9 обслуговували доросле населення, а 4 – дітей) [21, арк..1].

Найстарішою бібліотекою у новоствореній ЦБС була бібліотека-філія № 3 у передмісті Гречани, яку відкрили 1 липня 1948 р. за адресою: пров. Шкільний, 8. У бібліотеці було всього дві кімнати з пічним опаленням, читального залу не було, стелажі з книжками були відділені від читачів бар'єром та столом бібліотекаря, обслуговування здійснювалось через абонемент.

Відомо, що з серпня 1959 р. до серпня 1960 р. бібліотеку очолювала Билинка Л. І. [29, арк.1] Разом з нею працювала бібліотекар В. Холопова. Для залучення місцевого (в основному польського населення) до культурного життя та читання бібліотекарі проводили різні заходи, підтримуючи зв'язок із керівництвом радгоспу імені Щорса та його виробничими ділянками. На початку це були бесіди і просто читання художніх творів польських та інших письменників під час обідньої перерви. Після налагодження контактів бібліотекарі у так званих «червоних кутках», відведених для культурно-освітньої роботи, оформляли наочну агітацію, плакати про передовиків та трудові досягнення працівників сільського господарства. Співпрацювали і з вчителями школи, яка знаходилася поруч з бібліотекою, проводячи спільні просвітницькі заходи для учнів. Поступово місцеве населення звикало до присутності бібліотеки в їхньому житті й вже чекало на подальші зустрічі з бібліотекарями. За спогадами Билинки Л. І. іноді для проведення заходів на радгоспних саях везли столик, табурет та інше приладдя на ферму. А налагодження співпраці з клубом розпочалося з постановки спільно з артистами драмгуртка цукрового заводу п'єси А. П. Чехова «Ведмідь», в якій молода завідувачка виконала одну з головних ролей. Зал був переповнений, серед глядачів знаходився і директор обласної бібліотеки ім. М. Островського М. І. Мілютін, який після закінчення постановки дав позитивну оцінку побаченого, а глядачі просили організувати такі заходи частіше. Так наполегливо і завзято бібліотекарі поступово налагоджували співпрацю між населенням і книгозбірнею.

На 1.01.1976 р. площа бібліотеки № 3, якою в цей час завідувала Філіпова В. М, становила 192,26 кв. м., на якій крім абонементу розташовувався й читальний зал. Фонд нараховував понад 27 тис. примірників, якими обслуговувалося 2605 читачів, зокрема й 424 дитини до 8-го класу. Відповідно видача становила 55064 документи, 20% з якої припадало на дитячу літературу. Крім того, бібліотека мала 3 пункти видачі та 2 пересувки. За рік провели 94 масових заходи, а 12,5 тис. відвідувачів обслуговували 3 працівники, яким допомагав бібліотечний актив із 7-ми членів, четверо з яких входили і в бібліотечну раду. [6, арк. 5]. У подальшому бібліотека кілька разів змінювала своє розташування і наразі (з 1996 р.) знаходиться за адресою: вул. Курчатова, 15/1, й досі залишаючись єдиною публічною бібліотекою на весь мікрорайон Гречани.

Функції Центральної бібліотеки для дітей після створення ЦБС було покладено на бібліотеку № 5. Вона була відкрита в 1958 р. і розміщувалася в одній кімнаті по вул. Кам'янецькій (раніше – вул. Фрунзе), в районі сучасної будівлі Свято-Покровського кафедрального собору. Першою завідувачкою, яка організувала цю книгозбірню, була Валентина Миколаївна Рудова. Саме вона й посприяла її переміщенню 1959 року в нове приміщення площею 220 кв. м. біля центральної площі міста (нинішня адреса: вул. Соборна, 75). Бібліотека розмістилася на першому поверсі будинку Цукротресту, мала добре укомплектований фонд дитячої літератури, розділений на два відділи: відділ обслуговування учнів 1-4-х класів та відділ обслуговування учнів 5-8-х класів. Обидва відділи мали абонемент та читальні зали, обладнані сучасними меблями, оздобленням та були озеленені. Під керівництвом В. М. Рудової в цей час в бібліотеці працювали М. І. Белова, І. О. Тощева, Л. І. Билинка, Л. Хрущова. Пізніше в колектив влилися Т. В. Журавчук, Б. І. Воскобойнікова, Г. Ф. Ходот, Г. Ф. Распопіна, М. А. Титарчук [28, арк.2]

У 1965 р. фонд бібліотеки нараховував 37829 прим., було обслужено 3726 читачів. За рік видано 69258 книг, організовано 84 книжкові виставки, проведено 94 бесіди, 25 обговорень книг, показано більше 50-ти діафільмів [5, арк.24-25]. Загалом технічними засобами на той час бібліотека була оздоблена непогано. Для проведення заходів використовувалися епідіаскоп, фільмоскоп, екран, програвач, платівки із записами казок, дитячих пісень, виступів відомих письменників та політичних діячів. Заходи проводилися не тільки з дітьми, а й з вчителями та батьками. Іноді найбільш масові зустрічі для учнів різних шкіл міста відбувалися в міському будинку культури. Наприкінці 1965 р. в жовтні після звільнення В. М. Рудової (через переїзд за чоловіком до Києва) завідувачкою бібліотеки № 5 стала Л. І. Билинка, яка, закінчивши з відзнакою Кам'янець-Подільське училище культури, заочно навчалася в Харківському бібліотечному інституті та мала 12 років бібліотечного стажу. У цій книгозбірні вона пропрацювала 18 років, 2 останніх – на посаді заст. директора ЦБС по роботі з дітьми [17, арк. 9,19].

Ця робота має свою специфіку, тому для залучення до читання більшої кількості учнів та з виховною метою працівники дитячої бібліотеки багато працювали з вчителями та батьками, виступаючи на батьківських зборах у школах та дитячих садочках з порадами, як привчити дітей до читання, що краще читати. Батьки й вчителі входили і до складу бібліотечної ради, на якій бібліотека щороку звітувала про свою роботу.

Невеличкий колектив працював творчо, використовуючи різні форми і методи в роботі з дітьми. Наприклад, для проведення нової тоді форми роботи – усних журналів – бібліотекарі виготовляли макет журналу, сто-

рінки якого під час заходу перегорталися. Багато заходів було присвячено краєзнавчій тематиці, зокрема для молодших читачів проводилися усні подорожі по місту тощо.

До централізації бібліотека № 5 вважалася центральною міською дитячою книгозбірнею, була методичним центром для дитячих бібліотек міста, зокрема й для працівників шкільних бібліотек. Активно співпрацюючи з міським відділом освіти, бібліотека приймала й опрацьовувала звіти про роботу шкільних книгозбірень, брала участь у комплектуванні їхніх фондів, організації та перевірці роботи, систематично проводила для працівників шкільних бібліотек семінари і практикуми.

Після призначення Билинки Л.І. директором ЦБС бібліотеку очолювали і виконували обов'язки заступника директора ЦБС по роботі з дітьми Белова М. І. (з 1979 до 1986 рр.) [22, арк. 41], яка також була директором ЦБС з 1986 до 1990 р., Леськова Т.В. (з березня 1986 до 1987 рр.) [24] Волосова Л. О. (з 1987 -1988рр.) [25], Трачук М. М. (1990-1998 рр.). [26, арк. 34]

У зв'язку з тим, що бібліотеку-філіал №5 згідно з наказом міського відділу культури № 22 від 17 червня 1998 р. поєднали з філіалом № 12, бібліотеку було розформовано, а працівників переведено до бібліотеки новоствореного Хмельницького інституту регіонального управління та права.[27, арк. 49].

Центральною бібліотекою (далі ЦБ) Хмельницької централізованої бібліотечної системи було визначено міську бібліотеку № 1, а її завідувачку З. І. Орлову призначено директором Хмельницької міської ЦБС.

Міська бібліотека № 1 була відкрита у вересні 1950 р. за адресою: вул. Проскурівська, 1, де розмістилась в одній кімнаті. Книжковий фонд нараховував 1310 прим., яким у перший рік роботи обслужили 307 читачів. Першою бібліотекаркою була Олена Петрівна Рибак, яка й виконувала обов'язки завідувачки перші три роки [18, арк.2]. У 1953 р. книгозбірню очолила Лідія Іванівна Зайцева, яка керувала нею до 31.08.57 р., коли була переведена в обласну бібліотеку для дітей та юнацтва завідувачкою бібліографічного відділу [19, арк. 9]. На посаду завідувачки бібліотеки № 1 знову перевели О. П. Рибак, а в січні 1960 р. призначили Віру Опанасівну Паламарчук [20, арк. 21]. До того вона працювала інспектором по бібліотеках обласного управління культури і мала досвід бібліотечної роботи. Керуючи 10 років центральною бібліотекою міста, В. О. Паламарчук докладала багато зусиль для налагодження її роботи, розвитку та організації книжкового фонду, розширення приміщень та його облаштування. Напередодні централізації (з 1970 р.) завідувала бібліотекою № 1 Зінаїда Іванівна Орлова, яка й очолювала ЦБС перші 3 роки до грудня 1978 р., коли вийшла на заслужений відпочинок [30, арк. 9].

Слід зазначити, що до створення ЦБС бібліотека №1 також виконувала функції центральної. Саме до неї здавали свої звіти всі інші книгозбірні міста – як публічні, так і профспілкові, шкільні, партійні тощо. Загальні звіти по місту бібліотека передавала до обласної книгозбірні та міського управління культури, яке й здійснювало загальне керівництво бібліотеками міста. До прикладу, згідно із звітом ЦБ про виконання «Єдиного міжвідомчого плану бібліотечного обслуговування населення м. Хмельницького за 1975 р.» в місті працювало 98 бібліотек. З них: 15 державних (міські дорослі, дитячі та 2 обласні книгозбірні), 44 профспілкові, 23 шкільні, 7 середніх та вищих навчальних закладів, 6 профтехучилищ, 3 відомчі бібліотеки. Загальний фонд по бібліотеках міста нараховував 1936387 прим., 133 працівники (без штату обласних бібліотек) обслуговували 112808 читачів, зокрема й більше 15 тис. дітей, яким за рік було видано понад 2, 29 млн. документів [6, арк. 33].

Щодо самої бібліотеки № 1, то напередодні централізації (на 1.01.1976 р.) вона мала найбільші статистичні показники серед міських публічних книгозбірень. Її фонд нараховував понад 60 тис. прим. Серед 5800 читачів найбільшу категорію (43,5%) становили учні та студенти, найменшу категорію (13,4 %) – робітники. За рік послугами бібліотеки скористалися 32,4 тис. відвідувачів, яким було видано понад 112 тис. документів. Штат бібліотеки нараховував 8 одиниць, з яких 6 – бібліотечні працівники (2 – з вищою не бібліотечною освітою, 2 – із середньою спеціальною освітою). У бібліотеці активно використовувався міжбібліотечний абонемент: за рік видано 56 і отримано 50 книг із Києва та інших регіонів країни. [6, арк.3, 13, 22].

Крім обслуговування користувачів та міжвідомчої співпраці, бібліотека займалася допомогою читачам у самоосвіті – політичній та економічній, вихованні світогляду, естетичному вихованні. Не залишалася поза увагою краєзнавча діяльність – виділено фонд, у відкритому доступі створювалися краєзнавчі кутки, де збиралися книги, покажчики, картотеки та рекомендаційні списки, теки газетних нарізок з історії краю, з лекціями товариств «Знання» та «Охорони пам'ятників історії та культури». У бібліотеці проводилися зустрічі з ветеранами війни, праці, знаними людьми, письменниками і поетами міста [6, арк. 21].

Розташована в центрі міста, бібліотека працювала в контакті з обласними бібліотеками, з обласною та міською організаціями товариства «Знання» та «Охорони пам'ятників історії та культури», профспілковими бібліотеками заводу ім. Куйбишева, ливарно-механічного заводу, бібліотеками шкіл №№ 6,10,1,17 та книгозбірнями медучилища, педучилища, електромеханічного технікуму тощо [6, арк. 24].

Уся напрацьована практика мала нагоду після централізації, адже центральна бібліотека, маючи потрібний досвід та традиції, стала методичним

центром системи. Саме методичне керівництво в умовах ЦБС забезпечило однаковий зміст форм і методів діяльності всіх підрозділів системи в цілому та кожної бібліотеки-філії окремо. Таке єднання стало можливим через здійснення ЦБ основних функцій управління: планування, організації, регулювання, координації, стимулювання, контролю.

На основі наказу міського відділу культури № 24 від 20 березня 1976 р. «Про встановлення штатів відповідно штатного розпису» видано Наказ № 1 по Хмельницькій міській ЦБС та центральній бібліотеці від 23 березня 1976 року «Про затвердження за посадами працівників у центральній бібліотеці».

Новостворений відділ комплектування та обробки очолила Костак Г.Г., а першими працівниками відділу стали старші бібліотекарі Омельчишина А.В., Бровко Л.П., Романюк Н. Завідувачкою створеного відділу обслуговування призначено Якубовську Г.Б., де вона працювала разом зі старшими бібліотекарками Похватою Б.І., Чистяковою Ю.М. та бібліотекаркою Ристевою Л.А. Відповідальною за центральне книгосховище призначено ст. бібліотекарку Тарасенко Л.І., методисткою – Савчук Н.Г., ст. бібліографінею – Горобець Т.М. Крім того, до штату ЦБ входили 2 прибиральниці, шофер бібліобусу та завгосп [21, арк.1].

Першими завідувачками філій стали: Піменова В.Н. (філія № 2), Філіпова В. М. (№ 3), Бурячковська О.С. (№4), Скакун В.М. (№6), Ісаєнко Г.І. (№7), Беда С.І. (№8), Ходот Г.Ф. (№9), Савченко Н.П. (№ 10), Воскобойнікова Б.І. (№11), Ільченко Г. (№12), Роймішер Л. (№13). У бібліотеках-філіях також працювали ст. бібліотекарі Лазарева М.І., Тихонова К.Ф., Мудрак, Акіф'єва Л.В., Журавчук Т.В., Коваленко О.Б., Подолинська Т., Алексиніцер Т.М. та бібліотекарі – Пташник Є.С., Крижко, Вейцер М., Шевчук О. І., Басс О. Н.

Через три роки, згідно з наказом по міській ЦБ №125 «Про перейменування посад працівників ЦБС у зв'язку з переводом системи бібліотек на 3-ю групу по оплаті праці » від 1.12.1979 року відповідно до нового штатного розпису було введено посади: зав. методико-бібліографічного відділу (Якименко З.Л.), зав. відділу збереження та використання фондів (Тарасенко Л.І.), головного бібліотекаря (Бондар Г.В. та Леськова Т. В.), головного бібліографа (Горобець Т.М.). На посаду старшого редактора призначено Омельчишену А.В., редактором каталогів – Орел Я. С. Крім того, вища категорія дозволила мати в штаті ЦБС художника-оформлювача, комірника, слюсаря-сантехніка та підсобного працівника [23, арк .45].

Невдовзі після централізації вже активно працювала трирівнева структура керівництва та управління Хмельницькою міською ЦБС:

- на першому вищому рівні – управління в масштабах всієї системи, координацію дій зав. відділами та філіалами здійснював директор ЦБС;

- на другому рівні здійснювалося управління в масштабах всієї системи за окремими напрямками, за які відповідали зав. відділами ЦБ і які були позаштатними заступниками директора за відповідними напрямками, зокрема зав. відділу комплектування та обробки організував всю роботу системи з формування фонду, зав. відділу обслуговування – роботу з обслуговування читачів по всій системі і т.д.;

- третій рівень – організація роботи на місцях – у відділах та філіалах, прийняття оперативних рішень, збір та передача інформації на вищий рівень тощо.

Колегіальне управління ЦБС здійснювалося насамперед через раду при директорові, членами якої у 1982 р. були: заст. директора Д. В. Широкий, заст. директора по роботі з дітьми М. І. Белова, зав. відділами бібліотеки Г. Г. Костак, Г. Б. Якубовська, Л. І. Тарасенко, ст. методист А. Г. Купратая та 4 зав. відділами – загалом 11 чоловік. Засідання відбувалися щомісяця. До прикладу, впродовж 1982 року розглядалися такі питання :

- підсумки річних звітів, перевірка книжкових фондів філіалів № 3 та №7, фронтальна перевірка роботи бібліотек-філіалів № 12, 11, 14, 8;

- робота бібліотек системи з виконання зауважень та пропозицій комплексної перевірки роботи системи 27-31 жовтня 1981 р.;

- про хід роботи з переведення фондів і каталогів на ББК, достовірність ведення обліку книжкового фонду, його збереження та облік роботи бібліотек-філіалів, затвердження планових показників тощо [12, арк. 93].

Крім ради при директорові, працювала методична рада, засідання якої відбувалися 1 раз на квартал. На раді обговорювалися питання координації та кооперації діяльності, розроблялася регламентуюча документація: положення про бібліотеки та відділи, посадові інструкції, плани та профілі комплектування, виробничі та технологічні інструкції тощо. Зокрема, 1982 року на її засіданнях розглядалися питання: пропаганди літератури, організації індивідуальної роботи з читачами та керівництво читанням, стан формування, обліку та використання книжкового фонду, довідково-бібліографічна та інформаційна діяльність бібліотек системи [16, арк.73].

Загальні виробничі збори всього колективу ЦБС проводилися 1 раз на два місяці. Крім цього, кожен структурний підрозділ 1 раз на місяць проводив власні виробничі наради, де аналізувалася діяльність філії за окремими напрямками.

Якщо проаналізувати динаміку статистичних показників, то можемо зробити висновок, що централізація сприяла розвитку мережі міських публічних бібліотек, яких на початку 1982 р. нараховувалося вже 17.

*Таблиця основних статистичних показників роботи
Хмельницької міської ЦБС за 1975 [6, арк.7] та 1981 рр.[12, арк. .98]*

№	Назва показника	1975 рік	1981 рік	Різниця
1.	Книжковий фонд	324752	475809	+ 132465
2.	Кількість читачів	36811	46593	+9760
3.	Видача документів	748878	1042841	+328414

За роки централізації відкрито 2 нові бібліотеки в Дубово і Гречанах, а з жовтня 1981 р. приєднано бібліотеку с. Книжківці. Бібліотечних працівників по мережі – 68, з вищою освітою – 32, з середньою спец. – 22. Налагоджена система підвищення кваліфікації: керівний склад навчався на курсах у Києві, старші бібліотекарі, бібліотекарі та бібліографи – на обласних курсах. Один раз на два місяці в системі проводилися семінари для окремих категорій працівників, а для тих, хто не мав спеціальної освіти працювала «Школа молодого бібліотекаря», де заняття проводилися 2 рази на місяць. Програма була розрахована на повний навчальний рік [4, арк. 5-7, 10-15, 20-21].

На базі кращих бібліотек системи працювали школи передового досвіду, зокрема, бібліотеки №5 – обласна школа передового досвіду з бібліографії; бібліотеки №12 – з керівництва читанням; №8 – з питань комплектування та використання книжкових фондів, центральної бібліотеки – з переведення фондів та каталогів на ББК. Нові працівники проходили стажування [15, арк. 79].

Важливим чинником у централізації та розвитку бібліотек міста була й влада, яка контролювала їхню діяльність, зміст заходів та фондів, їх збереження, виділяла приміщення й кошти [4, арк. 8]. Питання ефективності роботи бібліотек міста знаходилося на контролі і вже через три роки існування ЦБС було здійснено перевірку її роботи. Серед недоліків, виявлених комісією, вказувались: слабкий рівень керівництва читанням молоді та незадовільна робота з юнацтвом; формалізм у проведенні масових заходів (не емоційно); недостатні методична допомога бібліотекам-філіям та книжковий обмін у межах системи; малий тираж виданих бюлетенів про нову літературу; мало співробітників навчаються заочно (лише 79,4% фахівців). Серед невирішених проблем, зазначених комісією, було визнано: нераціональне розміщення мережі в місті, де ще залишаються райони без бібліотек; малі приміщення окремих книгозбірень; неможливість забезпечення технічними засобами (важко «дістати» офісний папір, копійковий папір, стрічки для друкарських машинок, фарбу для ротатора, матеріали для ремонту тощо) [13, арк. 102-103].

Більш повне уявлення про нагальні проблеми ЦБС можемо мати з емоційного виступу директорки ЦБС Билинки Л. І. у березні 1981 р. на

міській нараді працівників культури: «У нашій ЦБС практично відсутня матеріальна база, нові підрозділи тимчасово розмістили далеко від ЦБ й досі це питання не вирішується. Там вже така тіснота, що немає де розмістити книги, а фонд центрального книгосховища повинен зростати. У ЦБ навіть немає місця, щоб поставити ротатор та робочий стіл для художника. Міська рада прийняла рішення про передачу ЦБ приміщення дитсадка № 6, але рішення відмінили. Бібліотека № 12 розміщується у книгосховищі бібліотеки № 8, яка, у свою чергу, обслуговує 5079 читачів і займає приміщення 131 кв. м. Їм ніде прийняти, роздягнути та посадити дітей. Батьки жаліються на умови обслуговування і правильно роблять. Такі самі проблеми має бібліотека № 10, яка розташована в школі № 4 і обслуговує понад 3 тис. дітей. Відкрита в Дубово дитяча бібліотека займає площу 18 кв. м. з коридором, корисна площа складає всього 5-6 кв. м. Там раніше працювали два чоботарі – їм було тісно, тому їх перевели у світлу простору кімнату, а зараз у цій кімнатці дитяча книгозбірня, куди вже записано 300 дітей! Крім того, в кімнаті дитячої бібліотеки в Гречанах на 40 кв.м. досі не закінчено ремонт. У планах на 11 п'ятирічку будівництво книгозбірень взагалі не передбачено» [14, арк.162]. Отже, проблем і в ЦБС, і у її керівництва на той час, як бачимо, вистачало.

Саме від перших керівників багато в чому залежав подальший розвиток бібліотечної системи міста, тому варто висвітлити деякі аспекти їхніх біографій, які були типовими для радянської епохи.

Перша директорка ЦБС Зінаїда Іванівна Орлова (1923-1991) мала складну долю. Закінчивши бібліотечний технікум, пройшла через війну, куди потрапила добровольцем, служила у будівничих військах, отримала контузію, лікувалася у шпиталі. Після демобілізації знайшла в Алтайському краї евакуйованих батьків, отримала вищу педагогічну освіту в Кам'янець-Подільському державному педагогічному інституті, переїхала за чоловіком до Хмельницького, де працювала в музеї, бібліотеці, профспілках [30, арк.7]. Зарекомендувала себе як грамотна, ініціативна людина, яка після призначення на посаду директора ЦБС розпочала роботу з організації окремих книгозбірень в єдину систему. За період керівництва Орлової З.І. відкрито 3 нові філіали у мікрорайонах Виставки, Ракове та по вул. Бажана. Не забувала Зінаїда Іванівна і про центральну бібліотеку, яка також розвивалася після централізації і мала безліч проблем і з обладнанням, і з приміщеннями. До прикладу, у 1975 р. було придбано 6 двосторонніх стелажів для відділу обробки, читачами-активістами здійснено ремонт старих стелажів, до міськвиконкому було надіслано листа з проханням дозволити розширити приміщення бібліотеки за рахунок прилеглої квартири [6, арк.25]. Їй вдавалося все: проведення масових заходів, виступи з лекціями на підприємствах, підтримка тісних зв'язків з партій-

ними та державними органами, що сприяло активному розвитку бібліотек міста та залученню до них нових читачів.

Нелегко розпочалось життя Леокадії Іванівни Билинки (нар. 1935 р.). Її дитинство припало на роки війни, батьків, Вишневецьких, як поляків, було репресовано у 1935 році [3, арк.798-799]. Попри всі труднощі Леокадія Іванівна отримала вищу бібліотечну освіту, стаж її бібліотечної роботи становить понад 40 років, більше ніж 30 років вона пропрацювала в системі міських книгозбірень, керувала бібліотеками № 3, № 5, № 1 [17], очолювала ЦБС (з 1 грудня 1978 до 3.03.1986 р.). Багато років поспіль Л. І. Билинка, виконуючи функції секретаря парторганізації культурно-освітніх закладів міста, разом із директоркою ЦБС З. І. Орловою, зав. міським відділом культури П. Я. Слободянюком активно сприяла розбудові бібліотечної мережі міста до і після її централізації. За час перебування Леокадії Іванівни на керівних посадах з 1965-1986 рр. в місті було відкрито 10 нових бібліотек: у мікрорайонах Дубове (№№ 9, 15), Ракове (№№13,14), Виставці (№№ 8,12), Західному районі (№№7,10), в центрі (№ 11), в Гречанах (№ 16). Відкриття нових бібліотек потребувало підбору та ремонту приміщень, їхнього оформлення, оздоблення сучасними меблями, забезпечення бібліотек технічними засобами, укомплектування літературою, кадрами, організації роботи та багато іншого. Наразі Билинка Л.І. перебуває на заслуженому відпочинку, є активним читачем та користувачем сучасних бібліотечних послуг ЦБ, надала цінні матеріали для написання цієї статті.

Говорячи про роботу публічних бібліотек радянського періоду, не можна оминати увагою ідеологічну складову їхньої діяльності, адже бібліотеки завжди відображали ідеологію влади. Вся робота бібліотек того часу була спрямована на підтримку політики КПРС, пропаганду комуністичного способу життя, формування марксистсько-ленінського світогляду, виконання п'ятирічних планів і т.ін. Як приклад, наведемо тематику 5-ти семінарів 1982 р. для працівників юнацьких та дитячих бібліотек:

1. «Робота бібліотек назустріч 60-річчю утворення СРСР. Пропаганда літератури з краєзнавства. Патріотичне та інтернаціональне виховання читачів»;

2. «Бібліотека та виховання ідейної впевненості молоді у світлі рішень XXVI з'їзду КПРС і у зв'язку з підготовкою до XIX з'їзду ВЛКСМ та з'їзду комсомолу України»;

3. «Форми та методи індивідуальної та масової роботи з читачами на допомогу ідейно-політичному вихованню у світлі рішень XXVI з'їзду КПРС»;

4. «Удосконалення формування та використання книжкових фондів – залог найбільш повного задоволення різнобічних запитів читачів»;

5. «Шляхи удосконалення роботи бібліотек з виховання у молоді комуністичного відношення до праці та підготовки їх до свідомого вибору професії» [16, арк. 69].

Як бачимо, тільки одна тема семінару безпосередньо відноситься до технологічних бібліотечних процесів, оскільки не торкається обслуговування користувачів. Хоча й на формування фондів влада активно впливала через централізоване видання переважно російськомовної та політичної літератури, списки Облліту про вилучення видань з ідеологічних міркувань тощо. Російськомовна література заповнила бібліотечні фонди настільки, що навіть за 28 років існування незалежності України у фондах книгозбірень відсоток російськомовної літератури все ще перевищує україномовну літературу. Зокрема, наведемо зміст Інформаційного списку за січень-лютий місяць 1986 року «Нові надходження видань до Хмельницької централізованої бібліотечної системи», виданий Хмельницьким міським відділом культури та Хмельницькою міською ЦБС. Список містить 181 назву книжок та 32 аналітичні описи статей із обласних газет «Радянське Поділля» та «Корчагінець». Важливо зазначити, що працівники ЦБ намагалися українізувати це видання – назва, розділи, зміст та ін. були українською мовою. Попри все, тільки 11,6% нових книг зі 181 назви залишались україномовними. Решта 88 % книг надходили російською мовою [11].

Підсумовуючи досліджений матеріал, можна стверджувати, що загалом централізація посприяла активному розвитку бібліотечної системи міста та окремих філій зокрема; об'єднанню фонду міських бібліотек, що пришвидшило отримання необхідної інформації читачами; вдосконаленню системи підвищення кваліфікації працівників бібліотек; міжвідомчій співпраці між книгозбірнями міста; освіти та самоосвіті бібліотечних фахівців, які завзято працювали на бібліотечній ниві міста.

Важливим результатом централізації стало й збільшення нових надходжень до фондів. Попри різні думки, результати дослідження автором історії бібліотечної справи на Поділлі свідчать, що 60-80-ті роки ХХ ст. в питанні виділення коштів на придбання літератури були чи не найкращими. Але все рівно книг не вистачало, залишались великі черги в бібліотеках і в книжкових магазинах. Інша справа – зміст документів, про який вже йшлося вище.

Отже, важливу роль в організації діяльності ЦБС відіграли перші директори ЦБС, їхні заступники та ціла плеяда ветеранів міських книгозбірень, які з гордістю згадують про свою роботу і завжди є бажаними гостями на всіх заходах ЦБС. У даній статті розглянуто лише частину історії міських книгозбірень. Тема потребує подальшого дослідження їхньої діяльності як у радянський період, так і за часів незалежної України.

Джерела і література

1. Бібліотека і час : ювіл. зб., присвяч. 100-річчю з часу засн. Хмельниц. ОУНБ ім. М.Островського / Упр. культури Хмельниц. облдержадмін., Хмельниц. ОУНБ ім. Островського. – Хмельницький, 2001. – 118 с.
2. Бібліотека університету : витоки та сучасність : зб. наук. ст. та матеріалів, присвяч. 50-річчю з дня засн. наук. б-ки ун-ту / редкол.: О. Б. Айвазян [та ін.]. – Хмельницький : ХНУ, 2012. – 296 с.
3. Вишневська Леокадія Іванівна, Вишневська Олена Йосипівна, Вишневський Іван Гнатович // Реабілітовані історією. Хмельницька область : у 27 т. / редакція тому: В. Д. Гаврішко (голова) [та ін.]; [упоряд.: Л. Л. Мініскевич, Р. Ю. Подкур]. – Хмельницький, 2010. – Кн. 3. – С. 798-799.
4. Державний архів Хмельницької області (ДАХО), ф. 6139, оп. 1, спр. 209, 26 арк.
5. Там само, спр.26, 28 арк.
6. ДАХО, ф.Р-4185, оп. 2, спр.259, 438 арк.
7. Дубровіна Л. А. Бібліотечна справа в Україні в ХХ столітті : монографія / Л. А. Дубровіна, О. С. Онищенко ; НАН України, Нац. б-ка України ім. В.І.Вернадського, Ін-т рукопису. – Київ, 2009. – 530 с.
8. Духовна скарбниця поколінь : історія Хмельницької обласної бібліотеки для дітей імені Т.Г. Шевченка 1937-2007р.р. – Хмельницький : Обл. б-ка для дітей ім. Т.Г. Шевченка, 2007. – 52 с.
9. Єсюнін С. М. Міста Поділля у другій половині ХІХ—на початку ХХ ст. : монографія / С. М. Єсюнін; Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. Івана Огієнка. – Хмельницький: Мельник А. А., 2015. – 336 с.
10. Мілютін М. Бібліотеки Хмельниччини в минулому і тепер : короткий історичний нарис / М. Мілютін. – Хмельницький, 1957. – 58 с.
11. Нові надходження видань до Хмельницької централізованої бібліотечної системи (інформаційний список за січень-лютий місяць 1986 року) / Хмельниц. міськ. відділ культури, Хмельниц. міська ЦБС. – Хмельницький, 1986. – 29 с.
12. Особистий архів Айвазян О. Виступи, доповіді та інші матеріали, підготовлені директором ЦБС Билинкою Л.І., 1979–1984 рр., 220 арк.
13. Там само, арк. 99–104.
14. Там само, арк. 160–162.
15. Там само, арк. 79.
16. Там само, арк. 59–76.
17. Там само, Трудова книжка Билинки (Вишневської) Леокадії Іванівни.
18. Поточний архів Хмельницької міської центральної бібліотеки № 1. Книга наказів Проскурівської міської бібліотеки № 1, 1950 р, 2 арк.
19. Там само, Книга наказів №2, 1952–1953 рр., 10 арк.
20. Там само, Книга наказів № 3, 1954 –1963 рр., 55 арк.
21. Там само, Книга наказів, 1976–1977 рр., 48 арк.
22. Там само, Книга наказів по кадрах Хмельницької міської ЦБС за 1977–1978 рр., 48 арк.

23. Там само, 1979 р., 48 арк.
24. Там само, 1985–1987 рр.
25. Там само, 1987–1989 рр., 48 арк.
26. Там само, 1990–1993 рр., 52 арк.
27. Там само, 1996–1998 рр. 58 арк.
28. Там само, Неопубліковані спогади директора ЦБС Г. Г. Костак, 14 арк.
29. Там само, Особова справа Билинки Леонаді Іванівні, 20 арк.
30. Там само, Особова справа Орлової Зінаїди Іванівни, 25 арк.
31. Прокопчук В. С. Бібліотеки Хмельниччини: відзаснування до наших днів // Освіта, наука і культура на Поділлі : зб. наук. пр. / редкол.: П.Т.Тронько (голова), О. М.Завальнюк (відп.ред.) [та ін.]. Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2009. С. 3–39.
32. Слободянюк П. Я. Історія бібліотечної справи у Хмельницькій області // Слободянюк П. Я. Культура Хмельниччини : монографія / П. Я. Слободянюк. – Хмельницький : Поділля, 1995. – С. 216–233.
33. Хмельницька міська ЦБС [Електронний ресурс] // Вікіпедія : вільна енциклопедія. – Електрон. дані. – Режим доступу : https://uk.wikipedia.org/wiki/Хмельницька_міська_ЦБС. – Назва з екрана.

Баженів Л.В.

м. Кам'янець-Подільський

**ТЕРНИСТОЮ ДОРОГОЮ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРИЧНОЇ
НАУКИ ТА ПОДІЛЛІЗНАВСТВА
(до 25-річчя діяльності Центру дослідження історії Поділля
і Південно-Східної Волині Інституту історії України
НАН України при Кам'янець-Подільському національному
університеті імені Івана Огієнка)**

На базі опрацювання поточного архіву Центру дослідження історії Поділля, наукової літератури, присвяченій діяльності та використання власного досвіду з керування його роботою у статті розглянуто і проаналізовано три головних етапів функціонування установи на історичному факультеті Кам'янець-Подільського педінституту (нині Національний університет імені Івана Огієнка від часу створення 1 червня 1995 і до квітня 2020 років. Зокрема, характеризуються початки праці Центру, як громадсько-наукової інституції, які припали на 1995-2000 рр., розбудова, утвердження Центру серед наукової спільноти на другому етапі (2001-2012 рр.), коли він діяв, як державно-наукова установа та знову перетворення Центру в громадсько-наукове товариство (2012-2020 рр.).

Розглядаються організаційна, науково-дослідна, науково-методична, видавнича та інші аспекти функціонування Центру дослідження історії Поділля впродовж 25 років.

Ключові слова: *Поділля, Центр дослідження історії Поділля, історичне краєзнавство, регіоналістика, поділлєзнавство, почесні і дійсні члени Центру, науково-дослідна праця, науково-методична робота, видання, історіографія, етапи діяльності.*

На початку червня 2020 року наукова громадськість України і насамперед Хмельницької та Вінницької областей відзначатиме ювілей 25-річчя діяльності громадсько-наукової установи Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України при Кам'янець-Подільському національному університеті імені Івана Огієнка. Для цієї інституції роки діяльності на тернистому шляху розвитку вітчизняної історичної науки та поділлєзнавства були часом свого зростання, злету, певного занепаду та чергового піднесення. Але головним здобутком його функціонування стали: згуртування поділлєзнавців зі всіх регіонів України та низки країн зарубіжжя, підвищення фаховості і якості регіональних та краєзнавчих досліджень, поповнення бібліотеки Подолки майже 600 монографіями, книгами, науковими збірниками, путівниками, підручниками і посібниками, авангардні позиції в розвитку і розбудові краєзнавчого руху на Вінниччині та Хмельниччині.

За часи свого функціонування Центр дослідження історії Поділля знайшов широке відображення у монографіях його керманців Л.В. Баженова [1], С.Д. Гальчака [2], В.С. Прокопчука [3; 4], «Студіях Кам'янець-Подільського Центру дослідження історії Поділля» [5], наукових журналах [6; 7], наукових збірниках [8; 9] та багатьох публікаціях у періодиці й, таким чином, набув визнання в науковому, освітньому і культурному просторі України. В цьому матеріалі ми ставимо за мету підсумувати пройдений шлях Центром дослідження історії від своїх витоків до сьогодення та визначити його творчий доробок і внесок у розвиток наукового поділлєзнавства.

З постановням у 1991 р. незалежної демократичної Української держави і бурхливим її національно-культурним відродженням виникла гостра потреба подолати глибоку кризу вітчизняної історичної науки, породженої радянською тоталітарною системою та ідеологією, визначити шляхи підняття її престижу та перебудови в контексті національних інтересів і створення об'єктивної історичної правди про минуле і сучасність України та її народу.

Все це призвело до структурних змін у діяльності Інституту історії України НАН України. Серед низки інноваційних реформ цього закладу

був взятий на озброєння проект тоді ще молодого директора установи академіка НАН України Валерія Смолія, 70-річчя від дня народження якого широко відзначила наукова громадськість країни і зарубіжжя у січні 2020 року. Суть проекту полягала в тому, щоб Інститут історії України у своїй діяльності налагодив тісну співпрацю з вченими-істориками вищих закладів освіти, науковцями і краєзнавцями регіонів України з тим, щоб активізувати, збагатити і координувати спільні всеукраїнські і регіональні історичні дослідження згідно з новими концептуальними та теоретико-методологічними засадами й, таким чином, вивести вітчизняну історичну науку на якісно новий рівень розвитку.

За проектом В. Смолія, у 1995 році Інститут історії України заснував 10 регіональних науково-дослідних центрів при закладах вищої освіти, які б своєю творчою діяльністю охопили б всю територію України. З-поміж цих науково-громадських інституцій 1 червня 1995 року спільним наказом директора В. Смолія та ректора Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту професора А. Копилова на історичному факультеті педвишу був утворений Центр дослідження історії Поділля установ-співзасновників, якому судилося ось уже 25 років гідно служити в ім'я української історичної науки і поділлєзнавства [10].

За 25 років діяльності Центр дослідження історії Поділля, який діє на статутних засадах 1995 і 2001 років, затверджених установами-засновниками, пройшов три головні етапи свого становлення і розвитку: 1) від 1995 – до початку 2001 рр., коли він діяв як науково-громадська інституція; 2) від травня 2001 – по липень 2012 рр., коли завдяки фінансуванню його роботи із обласного бюджету функціонував як державно-наукова; 3) від 2012 і до 2020 рр. – знову працює як науково-громадська.

Перший етап роботи Центру дослідження історії Поділля був часом свого формування і становлення, утвердження позицій у науковому житті й краєзнавчому русі Хмельницької та Вінницької областей, визначення напрямів, пріоритетів і потреб історико-регіональних досліджень в умовах реформування української історичної науки, об'єднання навколо себе активу соратників-поділлєзнавців (дійсних і почесних членів Центру). В цей період Центр став організовувати свої перші міжнародні, всеукраїнські, регіональні науково-краєзнавчі та практичні конференції, симпозіуми, круглі столи, підготовку і видання під власним грифом та рекомендаціями вченої ради до друку наукових і науково-популярних праць, наукових збірників, збірників документів і матеріалів, путівників, навчальних посібників, перевидань раритетної літератури з історичної регіоналістики і краєзнавства Поділля.

Оскільки Центр не мав цільового фінансування, то він, крім визначеного установами-засновниками громадського штату правління (дирекції)

та вченої ради, прийняв до свого складу у 1995-1996 рр. 4 почесних та 42 дійсних членів з числа вчених, освітян і краєзнавців, а вже станом на 2000 р. налічував 16 почесних і майже 100 дійсних членів з числа відомих дослідників Поділля як з Хмельниччини й Вінниччини, так і майже зі всіх регіонів України, в тому числі зарубіжних учених з Польщі, Словаччини, Німеччини, Канади, Росії та Японії [11], яким були вручені членські посвідчення встановленого зразка. Таким чином, Центр почав діяти як науково-громадська установа та водночас як науково-громадське товариство, що значно розширило можливості його праці.

В контексті розбудови цієї інституції, у жовтні 1999 р. було засновано першу філію – Теофіпольський відділ Центру дослідження історії Поділля та Південно-Східної Волині у складі 10 осіб місцевих краєзнавців. Її очолив відомий краєзнавець України, почесний професор кафедри історії України Кам'янець-Подільського педінституту І.А. Стасюк (1929-2009) [12]. За десять років діяльності ця філія та її завідувач видали до 20 солідних краєзнавчих книг про Теофіпольщину, з поміж яких чільне місце в історіографії регіону посіли «Трагічні долі репресованих теофіпольців (реабілітовані історією)» (2000, т.1-2), «Історія Теофіпольщини. Історичний нарис і збірник документів» (2003. 2007, т. 1-2), «Історія міст і сіл Теофіпольщини» (2005-2007) та ін. З 2009 р. науковцям і подвижникам краєзнавства щорічно вручається обласна Премія імені Івана Стасюка в галузі створення історії міст і сіл Хмельниччини [13].

Важливим підґрунтям для розвитку поділлязнавчих досліджень у контексті новітніх теоретико-методологічних засад історичної науки відіграли видані монографії керівників Центру Л.В. Баженова «Історичне краєзнавство Правобережної України XIX – початку XX ст.» (1995) та В.С. Прокопчука «Краєзнавство на Поділлі: історія і сучасність» (1995; 2013), а також книги членів правління Центру доктора історичних наук, професора М.Г. Кукурудзяка «Історико-краєзнавчий нарис села Кременчуки Красилівського району», кандидатів історичних наук, доцентів І.В. Рибачка «Зіньків в історії Поділля», М.Б. Петрова «Вірмени на Поділлі» (всі вийшли у 1995 р.). Ці видання визначили напрями досліджень Центру на перспективу, стали підтримкою діяльності новоствореної установи.

Уже у вересні та жовтні 1995 року Центр дослідження історії Поділля виступив організатором проведення потужних всеукраїнського наукового симпозіуму «Поділля і Волинь у контексті українського національного відродження», присвяченого 400-річчю від дня народження Богдана Хмельницького (в його роботі взяло участь 115 науковців і краєзнавців зі всіх регіонів України [14]), та всеукраїнської VIII Подільської наукової історико-краєзнавчої конференції, у серпні 1996 року представники історичного факультету та Центру Л.В. Баженов, І.С. Винокур, С.В. Трубча-

нінов, М.Б. Петров, В.С. Степанков, І.В. Рибак були задіяні в організації і проведенні науково-практичної конференції «Меджибіж: 850 років історії», а в листопаді 1996 року у м. Могилів-Подільському – Першої Могилів-Подільської історико-краєзнавчої конференції, які завершилися виданням солідних наукових збірників за результатами їх роботи. Водночас Центр виступив співорганізатором першої (1997) та другої (2000) всеукраїнських науково-краєзнавчих конференцій «Дунаєвеччина очима дослідників, учасників і свідків історичних подій». Відтоді ці науково-краєзнавчі зібрання періодично проводяться Центром до сьогодні, які фактично визначають етапи розбудови краєзнавчого руху та історико-поділезнавчих досліджень. Центр взяв саму активну участь в проведенні 23-24 червня 1999 року міжнародної наукової конференції «Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки», яка налічувала 150 учених, краєзнавців зі всіх областей України та Польщі, з яких було 22 дійсних членів Центру. За матеріалами конференції видано однойменний науковий збірник обсягом 40,0 друкованих аркушів [15].

Запам'яталася участь Центру в організації і проведенні у вересні 1997 року всеукраїнського семінару-практикуму «Гуманітарні аспекти краєзнавчого руху в Україні», який зібрав переважно відповідальних за краєзнавчу і науково-дослідну роботу станцій юних туристів, центрів туризму і краєзнавства учнівської молоді. Центр дослідження історії Поділля тут сформував історичну секцію, на якій Л.В. Баженов виголосив доповідь «Історичні аспекти розвитку краєзнавчої роботи в Україні». В ході конференції її поважні учасники голова Всеукраїнської спілки краєзнавців, академік П.Т. Тронько, завідувач відділу Інституту історії України доктор історичних наук Ю.А. Пінчук, його колега доктор історичних наук, професор Є.М. Складенко та інші відомі вчені відвідали офіс Центру, познайомилися з його роботою, виданою поділезнавчою літературою. З цього часу патріарх українського краєзнавства П.Т. Тронько став прихильно ставитися до установи, співпрацювати з нею і всіляко підтримувати.

Загалом до 2000 року Центр виступив співорганізатором скликання 12 міжнародних, всеукраїнських і регіональних науково-краєзнавчих конференцій та симпозіумів з виданням збірників за матеріалами їх роботи. Водночас було видано 8 наукових монографій, 10 книг, 11 наукових збірників, 5 навчальних посібників поділезнавчого спрямування, Центр взяв активну участь з 1995 року у виданні серійного науково-краєзнавчого збірника-альманаха «Хмельниччина : Дивокрай» [16]. 1998 року у світ вийшов перший збірник науково-краєзнавчих праць у двох томах «Освіта, наука і культура на Поділлі» (видано до 2019 р. 25 томів), який став головним науковим фаховим виданням з історичного краєзнавства в Україні і регіоні й накопичив на своїх шпальтах колосальний поділезнавчий мате-

ріал, котрий став важливим підґрунтям української історичної науки і національного краєзнавства. Його ініціатором створення і незмінним відповідальним редактором усіх томів є один з керманців Центру дослідження історії Поділля, академік НАН ВО України, доктор історичних наук, професор кафедри історії України Національного університету імені Івана Огієнка, Почесний краєзнавець України О.М. Завальнюк.

Загалом у створенні та розгортанні діяльності Центру дослідження історії Поділля у 1995-2000 рр. відіграли почесні та дійсні члени директор Інституту історії України НАН України академік В.А. Смолій, ректор педінституту професор А.О. Копилов, відомі вчені-поділлязнавці цього ж вишу О.М. Завальнюк, А.Г. Філінюк, І.С. Винокур, М.Г. Кукурудзяк, С.В. Трубочанінов, М.Б. Петров, І.В. Рибак, А.Ф. Гуцал, В.С. Лозовий та інші, а також М.І. Алещенко, В.А. Нестеренко (Подільська аграрно-технічна академія), С.Е. Баженова, В.М. Вінюкова (Кам'янець-Подільський історичний музей-заповідник), В.С. Прокопчук (м. Дунаївці), І.А. Стасюк (сmt. Теофіполь), П.Я. Слободянюк, А.В. Сваричевський, В.П. Мацько, Є.Д. Назаренко, Ю.І. Блажевич, С.М. Єсюнін й інші (м. Хмельницький), В.Г. Берковський (м. Славута), П.С. Григорчук (м. Вінниця), В.В. Войтович (м. Могилів-Подільський) тощо. У цей період Центр активно співпрацював з своїми почесними членами професором Феліксом Кіриком (м. Краків), автором проекту створення і видання двох томів польською мовою «Кам'янець-Подільський. Студії з історії міста і регіону» (2000, т. 1) [17], авторами яких виступили також члени Центру, та професором Хоккайдського університету Комікатою Мацузато (Японія), дослідником історії Правобережної України XIX століття [18].

Запам'яталася зустріч в Центрі з професором Комікатою Мацузато. Якось на весні 2000 року керівнику установи повідомили, що до Кам'яця-Подільського прибув відомий учений-славіст, доктор історичних наук, професор Хоккайдського університету Японії і працює над документами у міському державному історичному архіві, який висловив бажання відвідати Центр дослідження історії Поділля. У призначений час він з'явився в офісі. Середнього зросту, моложавий, одягнутий у джинсовий костюм, з комп'ютерною сумкою на плечі Кіміката Мацузато, який вразив присутніх вільною розмовною українською мовою. З'ясувалося, що він досліджує історію селянства Правобережної України, в тому числі Поділля, у XIX – на початку XX ст. і бажає від нас отримати відповідні поради і консультації. На питання керівника Центру Л.В. Баженова, чому цього вченого зацікавили власне проблеми селянства України та її регіонів, так віддаленого від Японії, К. Мацузато відповів просто – доля селянства його держави і України в XIX ст. тотожна, тому він хоче глибше зрозуміти його долю, спроби реформами 1848 та 1861 років вивести його життя на ринко-

ві умови розвитку. Водночас сторони провели дискусію щодо розвитку історичної регіоналістики і краєзнавства в обох країнах на сучасному етапі. Японський учений визнав, що ці галузі знаходяться на вищому рівні поступу в Україні. Він погодився, щоб його обрали дійсним членом Центру, став надсилати йому власні опубліковані в США, Японії і Росії праці з своєї теми дослідження. Через два роки, у вересні 2002 року на історичному факультеті та в Центрі з'явився професор-докторант університету у м. Акіта Такесі Муцумура (Японія), науковим керівником якого виступав професор К. Мацузато і допоміг йому з науковим відрядженням до Кам'янця-Подільського. Т. Мацумура опрацьовував матеріали місцевого державного архіву, Центру та університетської наукової бібліотеки з історії селянства Поділля у першій половині XIX ст. та його антипоміщицьку боротьбу за свої права [19].

З іншого боку, з часу створення Центру дослідження історії Поділля він був пов'язаний з навчальним і науково-дослідним процесами на історичному факультеті рідного вишу, забезпечуючи викладання краєзнавчих дисциплін та організовуючи наукові дослідження викладачів і студентів в галузі історичної регіоналістики і поділлєзнавства. Водночас він став осередком науково-методичної допомоги в цій галузі у написанні аспірантами і здобувачами дисертаційних, а для студентів - конкурсних та дипломних робіт, для старшокласників – творчих праць до олімпіад та в системі Хмельницького відділення МАН. За п'ять років діяльності Центру до нього звернулися з консультаціями та іншою допомогою 10 аспірантів, 23 студентів-дипломників не тільки з рідного історичного факультету, але й Київського, Чернівецького національних університетів, Вінницького державного педагогічного університету, а також десятки вчителів історії та старшокласників [20]. До того ж, співробітники Центру С.Е. Баженова, Е.М. Зваричук, О.Л. Баженов, О.М. Кошель, В.Л. Логвіна, В.А. Нестеренко, В.В. Малий, Ю.В. Телячий та інші за цей період здобули наукову ступінь кандидата історичних наук, або підготували до захисту кандидатські дисертації з поділлєзнавчої тематики [21].

У червні-вересні 2000 року відбулися в Києві, на Вінниччині і Хмельниччині урочисті засідання активу Центру, публікації в наукових виданнях та часописах, присвячені п'ятиріччю діяльності установи, які засвідчили той факт, що ця інституція відбулася і утвердилася в областях Поділля й стала провідною в науковому краєзнавстві регіону. Результати діяльності Центру за п'ятиріччя діяльності проаналізовані і оприлюднені на шпальтах «Українського історичного журналу [22], у «Матеріалах Х-Подільської історико-краєзнавчої конференції» [23] та інших виданнях. Визнанням заслуг Центру в краєзнавчому русі та регіональних дослідженнях стало нагородження в ці роки обласною премією в галузі історико-

краєзнавчих досліджень імені Юхима Сіцінського його дійсних членів В.С. Винокура, В.С. Прокопчука, Л.В. Баженова, С.М. Єсюніна та ін. [24]

Другий етап роботи Центру дослідження історії Поділля (2001-2012 рр.), який став своєрідним «зоряним» часом діяльності та найбільших його звершень, започаткувався від часу публікації 23 січня 2001 р. Указу Президента України «Про заходи щодо підтримки краєзнавчого руху в Україні», в якому надавалася державна підтримка роботі центрів регіональних досліджень. Відповідно до цього Указу Хмельницька облдержадміністрація з травня 2001 року забезпечила фінансування введених штатних наукових посад Центру через обласний інститут післядипломної педагогічної освіти, який приєднався до установ-співзасновників Центру дослідження історії Поділля. На Центр було покладено брати організаторську та науково-редакторську участь у виконанні по Хмельниччині державної «Програми розвитку краєзнавства до 2010 року», створення історико-меморіальних книг «Зводу пам'яток історії та культури. Хмельницька область», «Реабалітовані історією. Хмельницька область», «Книга Скорботи України. Хмельницька область», «Освіта, наука і культура на Поділлі» та ін., сприяти інтенсифікації краєзнавчого руху та поділлезнавчих досліджень, а також забезпечити освіту регіону навчальними посібниками та методичною літературою з історії рідного краю [25].

З 2001 року відбулася структурна перебудова Центру дослідження історії Поділля. Зокрема, президія правління установи фактично була перетворена на кафедру, де працювали шість штатних наукових співробітників на ставку та 0,5 ставки окладу, яка вела щомісячно протокольні засідання і координувала всю діяльність Центру. В її складі структурно виокремилися: науково-дослідний сектор історії Поділля (завідувач – д.і.н., провідний науковий співробітник, професор Л.В. Баженов); сектор методології, теорії і практики історичного краєзнавства (д.і.н., професор В.С.Прокопчук); науково-методичний сектор історії краю (к.і.н., професор І.В. Рибак); сектор історії культури Поділля (д.і.н., старший науковий співробітник С.Е. Баженова), сектор історії міст і сіл (к.і.н., науковий співробітник, доцент А.О. Михайлик) та сектор бібліографії історії та історіографії Поділля. В структурі Центру створилися і активно діють до сьогодні з 1 лютого 2005 року Хмельницький міський відділ Центру дослідження історії Поділля та Південно-Східної Волині (завідувач – к. і. н., старший науковий співробітник, доцент А.М. Трембіцький), з 2006 року – Вінницька філія нашого Центру (директор – д.і.н., провідний науковий співробітник С.Д. Гальчак), з 2008 року – Центр Мархоцькознавства /м. Хмельницький – с. Миньківці Дунаєвського району/ (завідувач – відомий краєзнавець В.А. Захар'єв), з 2009 року – потужний осередок у Державному історико-культурному заповіднику «Межибіж» (керівник – директор закладу О.Г. Погорілець) та

інші. Водночас Центр спирався на наукову діяльність своїх 24 почесних і 148 дійсних членів з числа вчених і краєзнавців з усіх регіонів України і зарубіжжя, які займаються історичним поділлезнавством [26].

Крім установ-засновників Центру дослідження історії Поділля, провідну роль в його розбудові, підтримці і захисту інтересів відіграв Герой України, патріарх українського краєзнавства, голова ВСК-НСКУ, академік П.Т. Тронько (1915-2011). Завдяки цьому в роки з 2001 – до середини 2012 рр. Центр дослідження історії Поділля став авторитетним і провідним у розвитку наукових досліджень і краєзнавчого руху в регіоні і за цей час діяльності здобув найбільш вагомим творчих досягнень. Доказом є той факт, що в ці роки державно-наукова установа Центр дослідження історії Поділля була організатором, причетна до видань 54 монографій, 122 наукових і науково-популярних книг, 76 наукових збірників, у тому числі 16 томів збірника «Освіта, наука і культура на Поділлі», 20 збірників документів і матеріалів, 15 передруків раритетної краєзнавчої літератури, 12 навчальних посібників, 6 періодичних науково-краєзнавчих випусків «Хмельниччина: Дивокрай» (2004-2009), «Краєзнавець Хмельниччини» (з 2009 р.), «Наукові записки Центру Мархоцькознавства» (з 2009 р.), а також до захисту подано 20 поділлезнавчих докторських та кандидатських дисертацій, до проведення 102 міжнародних, всеукраїнських та регіональних конференцій, симпозіумів і круглих столів. Понад 50 відсотків цих надбань належить власне Центру та його філіям і осередкам, що діють на Хмельниччині, більше 40 відсотків – Вінницькій філії Центру, яка потужно розбудувалася і досить плідно працює на стежі дослідження історії Східного Поділля [27].

Найбільш вартісним для прикладу стало видання під грифом Центру семитомника відомого нинішнього генерала-історика, радника РНБО України М.В. Ковалю «Довготривала фортифікація на теренах України напередодні та під час Другої світової війни: міфи і реалії» (2011-2012), шеститомника за проектом і авторством П.Я. Слободянюка та співавторством дійсних членів установи «Місцеве самоврядування Хмельницької області: нариси історії місцевих громад» (2003-2004), двотомника І.А. Стасюка «Історія міст і сіл Теофіпольського району» (2005, т. 1-2), монографій В.С. Прокопчука «Історичне краєзнавство Правобережної України 30-х років ХХ – початку ХХІ ст.» (2005), «Інституціоналізація краєзнавчого руху Правобережної України 20-х років ХХ – початку ХХІ ст.» (2009), С.Д. Гальчака «Розвиток краєзнавства у Східному Поділлі: ХІХ – поч. ХХІ ст.» (2011), О. Білецької «Поділля на зламі ХІV-ХV ст.» (2004), С.Е. Баженової «Юзеф Антоній Ролле» (2001, 2002), А.М. Трембіцького «Євфимій Сіцінський (1859-1937)» (2009), М.Б. Петрова «Історична топографія Кам'янець-Подільського кінця ХVІІ-ХVІІІ ст.» (2008), О.М. За-

вальнюка «Історія Кам'янець-Подільського державного українського університету (1918-1921)» (2006), книг О.В. Будзея «Вулицями міста Кам'янця-Подільського» (2005), С.М. Єсюніна «Вулиці міста Хмельницького» (2005), шести книг М.Н. Дороша «Битва на Синій Воді 1362 року» (2010-2012), присвячених 650-річчю визволення Поділля від монголо-татарського іга та чимало інших, які значно розширили різноаспектність наукового вивчення і популяризації історії Поділля [28].

З-поміж наукових зібрань за організаційною і науковою участю Центру дослідження історії Поділля варто виокремити проведення XI, XII, XIII Подільських наукових історико-краєзнавчих конференцій (2004-2010), I-III всеукраїнських конференцій «Місто Хмельницький в контексті України», II-го Міжнародного наукового конгресу українських істориків «Українська історична наука на сучасному етапі розвитку» (м. Кам'янець-Подільський, 17-18 вересня 2003 р.), I-III міжнародних науково-практичних конференцій «Кам'янець-Подільський в контексті українсько-європейських зв'язків: історія і сучасність» (м. Кам'янець-Подільський, 2003, 2005, 2010), міжнародного наукового симпозіуму «Поляки на Поділлі: історія і сучасність» (м. Кам'янець-Подільський, 31 травня – 2 червня 2002 р.), всеукраїнської науково-методичної конференції «Історичне краєзнавство України: здобутки, проблеми, перспективи» (м. Кам'янець-Подільський, 17-18 жовтня 2002 р.), всеукраїнської науково-культурологічної конференції «Проблеми етнології, фольклористики, мистецтвознавства Поділля та Південно-Східної Волині» (м. Кам'янець-Подільський, 18-19 червня 2002 р.) та інших, які завершилися виданнями наукових збірників за матеріалами своєї роботи і відіграли важливу роль в розбудові і консолідації краєзнавчого руху в Україні та на Поділлі [29].

Особливо запам'яталося проведення на базі Центру дослідження історії Поділля міжнародного наукового симпозіуму «Володимир Січинський – історик, мистецтвознавець, архітектор, педагог України і української діаспори», присвяченого 100-річчю видатного вітчизняного вченого (м. Кам'янець-Подільський, 5-6 липня 2004 р.). До його організації долучилися Українське історичне товариство (США, Канада, Європа, Україна), Пряшівський університет (Словаччина) і Наукове товариство Шевченка та ін. Керували роботою симпозіуму, який зібрав 42 січинькознавців з Києва, Львова, Кишинєва (Молдова), Пряшева і Свидника (Словаччина) тощо, його співголови закордонний академік НАН України, професор, голова НТШ у Словаччині Микола Мушинка, проректор з наукової роботи Кам'янець-Подільського державного університету Анатолій Філінюк та директор Центру дослідження історії Поділля Лев Баженов. На засіданнях симпозіуму відбулося широке обговорення проблем дослідження життя, багатогранності творчості, педагогічної та громадсько-політичної діяль-

ності Володимира Січинського в ім'я України [30]. З цього часу розвиток січинськознавства став пріоритетним в діяльності Центру. За рекомендаціями учасників симпозіуму у вересні 2004 року вчена рада Кам'янець-Подільського державного університету, відзначаючи заслуги в галузі дослідження історії України, в тому числі Поділля, присвоїла академікові Миколі Мушинці почесне звання професора свого закладу. Водночас його було обрано почесним членом Центру дослідження історії Поділля [31].

Центр здійснював у 2001-2012 рр. підготовку та видання методичної літератури з історії рідного краю для вищої і загальної освіти на Поділлі. Для цього проведено низку всеукраїнських та обласних науково-методичних конференцій „Історичне краєзнавство в системі освіти Поділля: здобутки, проблеми, перспективи” (2002), впроваджені в загальну освіту Хмельниччини навчальні посібники І.В. Рибачака «Хмельниччина. Рідний край в контексті історії України» (2007, 2010), В.С. Прокопчука «Учнівська дослідна робота» (2006), «Шкільне краєзнавство» (2011), Ю.А. Хоптяра «Етнологія» та ін.

Інституція надавала фахову науково-методичну краєзнавцям, аспірантам, магістрантам, студентам, учням – членам Малої академії наук України, які виконували поділезнавчі дослідження. Серед них понад 20 аспірантів і здобувачів стали кандидатами історичних наук, а відомі подвижники Центру С.Е. Баженова, С.Д. Гальчак, О.М. Завальнюк, В.С. Лозовий, Л.Л. Місінкевич, В.С. Прокопчук, стали в 2008-2012 рр. докторами історичних наук, професорами [32].

У жовтні 2005 року в Кам'янець-Подільському державному університеті відбулася урочиста наукова конференція, присвячена 10-річчю заснування та діяльності Центру дослідження історії Поділля, під час роботи якої відбулося широке обговорення функціонування та творчі надбання цієї установи, на яку прибули поділезнавці з усіх регіонів України та керівники установ-засновників. 18 діячів і подвижників Центру були нагороджені Почесними грамотами і Грамотами, Подяками Інституту історії України НАН України, ректоратів рідного університету, Вінницького державного педагогічного університету та Хмельницького обласного інституту післядипломної педагогічної освіти, відбулася презентація виданих до цього ювілею книги Л.В. Баженова «Місто Кам'янець-Подільський – центр історичної регіоналістики Поділля ХІХ – початку ХХ ст.» (2005) та наукового збірника «Студії Кам'янець-Подільського Центру дослідження історії Поділля» (2005, т. 1), в яких широко, докладно описано й узагальнено роботу Центру за 10 років діяльності та його почесних і дійсних членів, вміщена бібліографія їх публікацій. У червні 2010 року установа відзначила своє 15-річчя, а його результати достатньо проаналізовані і підсумовані у книзі С.Д. Гальчачака [32], біобібліографічних покажчикях

«Календар знаменних і пам'ятних дат Хмельниччини на 2010 рік» (2009) [33], в матеріалах XI Подільської наукової історико-краєзнавчої конференції [34], у покажчику «Історичне краєзнавство і проблеми регіональної історії Правобережної України (наукова школа професора Л.В. Баженова» (2011) [35] та інших виданнях.

Співробітники Центру дослідження історії Поділля з 2001 р. активно співпрацювали і зріднилися з колективом Хмельницького обласного інституту післядипломної педагогічної освіти, цілком ввійшли в його структуру, а їх керівника було введено до складу вченої ради цього закладу. Вони допомагали організовувати всеукраїнські і регіональні науково-методичні конференції, наради і семінари для потреб освіти, видавали посібники і підручники з історії рідного краю для школи, брали участь у проведенні конкурсів учнівських наукових робіт з історії та краєзнавства в системі Хмельницького відділення МАН, викладали на курсах підвищення кваліфікації вчителів історії цього інституту й, таким чином, суттєво впливали на розвиток шкільного краєзнавства, підвищували якісний рівень науково-дослідної і науково-методичної діяльності закладу.

Однак завершення виконання державної «Програми розвитку краєзнавства в Україні до 2010 року», пошуки економії обласного бюджету призвели до того, що з липня 2012 року фінансування штатних посад співробітників Центру дослідження історії Поділля було припинено, а обласний інститут післядипломної педагогічної освіти вийшов зі складу установ-засновників Центру дослідження Поділля, що повернуло установу на громадсько-наукові засади функціонування. Так з 1 вересня 2012 року настав *третій, заключний, період* діяльності Центру дослідження Поділля, який триває до сьогодні.

Проте нагромаджений з 1995 року досвід роботи Центру та сформований сталий актив його подвижників – почесних і дійсних членів, підтримка з боку установ-засновників Інституту історії України, Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка та правління Національної спілки краєзнавців України, потужна творча діяльність Вінницької філії Центру, співпраця з ДІКЗ «Межибіж» та іншими своїми осередками – забезпечили подальшу його активну науково-дослідну, методичну та видавничу діяльність, зберегли його лідерство в краєзнавчому русі подільських областей. Мало того, з жовтня 2008 року і до сьогодні Центр дослідження історії Поділля відіграв значну позитивну роль у розбудові Хмельницької обласної організації Національної спілки краєзнавців України, більшість його почесних і дійсних членів стали членами НСКУ, керівники Центру професори Л.В. Баженов і С.Д. Гальчак очолили відповідно Хмельницьку і Вінницьку обласні організації НСКУ. Отже, Центр дослідження історії Поділля став надійною опорою у розбудові об-

ласних Спілок краєзнавців, надав у розпорядження президії Хмельницької обласної організації НСКУ свій офіс у м. Кам'янці-Подільському та його технічні можливості, координує спільні щорічні плани роботи, разом видає науково-краєзнавчі збірники «Краєзнавець Хмельниччини» (2010-2020, вип. 1-13), у м. Хмельницькому – «Хмельницькі краєзнавчі студії» (2014-2020, вип. 1-26), «Наукові записки Центру Мархоцькознавства» (2009-2018, т. 1-9) та ін., взяв участь у розробці нового проекту обласної «Програми розвитку краєзнавства в Хмельницькій області до 2020 р.», яка затверджена сесією обласної ради 26 грудня 2014 року, тощо.

За період з липня 2012 до початку квітня 2020 рр. за участю та рекомендаціями до друку Центру дослідження історії Поділля видано 28 монографій, 92 книги, 56 наукових збірників, 20 збірників документів і матеріалів, проведено 88 міжнародних, всеукраїнських і регіональних наукових конференцій, симпозіумів, круглих столів, читань й захищено дійсними членами установи 5 докторських (А.Г. Філінюк, С.В. Маркова, М.П. Олійник, О.Б. Комарніцький, А.М. Трембіцький) та 6 кандидатських дисертацій, присвячених різним аспектам історії та культури Поділля-Хмельниччини [36].

Серед наукових поділлєзнавчих монографій і книг цього періоду заслуговують на увагу видання подвижників Центру дослідження історії Поділля С.Д. Гальчака «Розвиток краєзнавства у Східному Поділлі: ХІХ – поч. ХХІ ст.» (вид. 2-е, 2013), «Ратна слава Вінниччини» (2015), «Жіноче обличчя війни: вінничанки на захисті Вітчизни» (2015), «Друга світова війна на Поділлі (1939-1945)» (2018), В.С. Прокопчука «Краєзнавство на Поділлі: історія і сучасність» (2014), «Дунаєвеччина: край і люди» (2013), В.П. Рекрута «Іполит Зборовський (1875-1937): на перехресті двох епох» (2014), О.А. Бакальця «Скарби Барської землі Поділля ХІV-ХVІІІ ст.» (2017), П.Я. Слободянюка «Енергетика Поділля: історія і сучасність» (2013), А.Г. Філінюка «Правобережна Україна наприкінці ХVІІІ – на початку ХІХ ст.» (2013), С.М. Єсюніна «Міста Поділля у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.» (2015), В.А. Захар'єва і С.М. Шпаковського «Замки і фортеці з-понад Кучманського шляху» (2015) та «Замки, фортеці, пізньосередньовічні укріплення Хмельницької області», (2017), С.В. Маркової «Суспільні та політичні трансформації в українському селі в контексті формування тоталітарної системи 1917-1933 рр.» (2015), І.П. Русого та інших співавторів «Старосинявщина в історії та документах» (2017), Ю.І. Блажевича «Нариси історії православ'я Хмельниччини» (2017), А.В. Сварчевського «Подільська Голгофа ХХ століття» (2016), Л.В. Баженова і В.Л. Задорожнюк «Володимир Січинський і Україна» (2017), А.М. Трембіцького і К.В. Завальнюка «Отаман Яків Шепель» (2016), Л.А. Іваневич «Кость Широцький (1886-1919): науковець, просвітник,

педагог» (2016), О.М. Завальнюка «Подільські науковці й освітяни: звершення в ім'я України» (2016) та чимало інших, які є серйозним внеском у розвиток вітчизняної історичної науки та поділлєзнавства [37].

З-поміж виданих за останнє п'ятиріччя збірників документів і матеріалів, до яких безпосередньо причетний Центр дослідження історії Поділля, варто віднести видання за участю активного свого члена, голови ради директорів центральних державних архівів України у м. Києві кандидата історичних наук В.Г. Берковського, наукова творчість якого пов'язана з Хмельниччиною. Йому належать упорядкування документів з фондів центральних і Державного архіву Хмельницької області таких збірників, як «Націоналістичний рух опору на півночі Хмельниччини (1943-1948)» (2016), «Колективізація та голодомор на Славутчині 1928-1933 рр.» (2013), «Славута. Заснування і походження» (2012) та інші, а також автора-упорядника збірника С.Д. Гальчака «У лещатах «нового порядку»: населення Вінниччини під нацистським окупаційним режимом» (2013), автора-упорядника книги-альбому документів і матеріалів О.А. Бакальця «Скарби Поділля XIV – середини XVII ст.» (2017), упорядників видання О.М. Кошеля, В.С. Прокопчука і І.О. Старенького «Постаті в листах: епістолярій Юхима Сіцінського» (2014) тощо. Варто також відзначити подвижницьку діяльність О.М. Завальнюка в упорядкуванні разом з працівниками Державного архіву Хмельницької області В.Г. Байдичем, В.В. Галатиром, Ю.В. Олійником серії капітальних збірників документів і матеріалів з історії Другої світової війни на Хмельниччині, опубліковані у 2012-2018 рр. [38]

Серед навчальних посібників, які підготовлені і видані дійсними членами Центру за останнє п'ятиріччя, варто віднести видрукувані для потреб студентів ВНЗ О.М. Завальнюка «Новітня історія України» (2012), С.В. Трубочанінова «Історична географія України» та «Історіографія проблем Української революції 1917-1921 рр.», О.Л. Баженова «Історія первісного суспільства» (2015), С.Е. Баженової «Екскурсологія», Ю.А. Хоптяра «Наукова інформація в архівній справі» (2016) та ін. Зазначимо, що керівники Центру Л.В. Баженов та В.С. Прокопчук є співавторами національного підручника для вишів «Основи краєзнавства» (Харків, 2015, друге вид., 2016). Загальноосвітня школа Хмельниччини досі послуговується підручником з грифом Міністерства освіти і науки України І.В. Рибак «Хмельниччина. Історія рідного краю» (2010) [39].

Сьогодні Центр дослідження історії Поділля дієво співпрацює з обласною організацією Національної спілки краєзнавців України та іншими краєзнавчими товариствами, що функціонують на Вінниччині та Хмельниччині, підтримує зв'язки з історичними факультетами і науковцями майже всіх вишів України, Варшавським університетом (Польща),

Пряшівським університетом (Словаччина), з Хоккайдським університетом (Японія), університетом у Торонто (Канада) та ін. Зокрема, в 2019 р у результаті творчої співпраці Центру дослідження історії Поділля, його Вінницької філії та Інституту голокосту в Росії у Нью-Йорку для потреб населення США було здійснено фундаментальне суто англомовне видання вінницьких краєзнавців Г. Потупчика та І. Кацапа про масові знищення євреїв нацистськими окупантами на Східному Поділлі, в так званій Трансністрії у 1941-1944 рр. [40].

У 2019 р., підтримуючи реформе децентралізації адміністративно-територіальної системи на рівні районів України та створення об'єднаних територіальних громад, Центр дослідження історії Поділля виступив співорганізатором підготовки і проведення 2 серпня потужної регіональної всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції на базі Дунаєвської селищної ОТГ з виданням солідного наукового збірника матеріалів за результатами роботи зібрання [41] та презентації книги дійсними членами Центру В.С. Прокопчуком і А.І Камінською «Селище Дунаївці в сузір'ї громад» [42]. А 1 і 15 листопада цього ж року такі ж конференції були проведені в Китайгородській ОТГ Кам'янець-Подільського району та в райцентрі Вінківці, що на Хмельниччині. Це нова стратегія діяльності Центру дослідження історії Поділля.

Варто констатувати, що перехід Центру дослідження історії Поділля під час заключного етапу діяльності на громадсько-наукові засади, ліквідація його штатних посад наукових співробітників, припинення державного бюджетного фінансування та мінімальна науково-технічна і матеріальна допомога установ-засновників Інституту історії України НАН України і Національного університету імені Івана Огієнка негативно позначилися на всій роботі установи. Практично Центр тепер не спроможний здійснювати самостійні великі наукові цільові завдання, програми і проекти, займатися видавничою роботою. Все це призвело до зниження кількісних показників результатів науково-дослідної, науково-методичної і видавничої праці за останнє п'ятиріччя. Тим не менше, Центр дослідження історії Поділля, перейшовши цілком на співпрацю у виконанні своїх планів з відомствами, іншими вишами, державними історико-культурними заповідниками та музеями, краєзнавчими структурами і товариствами, зі спонсорами, а головне, спираючись на ініціативу і підтримку своїх почесних і дійсних членів, які переважно за власні кошти створюють і видають наукові, науково-популярні та науково-методичні поділлезнавчі праці, станом на сьогодні зберігає свої позиції і займає авангардну роль в історико-регіональних дослідженнях і краєзнавчому русі на Хмельниччині та Вінниччині.

Беззаперечним доказом цього є той факт, що за час з 1 червня 1995 по 1 квітня 2020 рр. під грифом, рекомендаціями або рецензуванням Центру,

його почесними і дійсними членами, штатними і позаштатними науковими співробітниками *опубліковано для потреб регіональної історії України та поділлєзнавства 534 окремих видань, у тому числі 79 монографій, 236 наукових і науково-популярних книг, брошур, альбомів, довідників, покажчиків й путівників, 144 наукових збірників праць та матеріалів конференцій, симпозіумів, круглих столів та тематичних, 27 збірників документів і матеріалів, 22 книги перевидань раритетної краєзнавчої літератури, 26 навчальних підручників і посібників для вищої і загальноосвітньої школи, а також за участю Центру проведено 198 міжнародних, всеукраїнських, регіональних наукових конференцій, симпозіумів, круглих столів і читань, дійсними членами Центру захищено 15 докторських та 20 кандидатських дисертацій, пов'язаних з регіональною історією України.*

Таку величезну творчу спадщину, пов'язану з діяльністю Центру дослідження історії Поділля, не можливо ні замовчувати, ні ігнорувати. Вона, ґрунтовно поповнивши бібліотеку Подоліку, сьогодні і на перспективу потужно працює на вітчизняну історичну науку, освіту і культуру України та поділлєзнавство, визначає подальші кроки історико-регіональних досліджень краю.

Проте позбавлений належної державної підтримки Центр сьогодні поступово втрачає свої позиції в краєзнавчому русі в умовах розбудови і зрослої конкуренції на тлі регіональних досліджень та видавництва краєзнавчої літератури всіх вищих навчальних закладів й новоутворених краєзнавчих структур (обласні організації НСКУ, Державні архіви Вінниччини і Хмельниччини, національні та державні заповідники й музеї), які для цього мають більші можливості. Виходом з такого становища було б перетворення Центру дослідження історії Поділля в державний науководослідний інститут поділлєзнавства з утворенням відповідних наукових відділів із затвердженими штатами наукових співробітників, бюджетним фінансуванням. Такий би інститут, з одного боку, став би дієвим координатором усіх наукових досліджень та видань поділлєзнавчої літератури, а з другого, – забезпечував би якісне виконання державних і обласних програм з підтримки краєзнавства, реалізацію масштабних програм і проєктів зі створення та видання багатотомних «Енциклопедії Хмельниччини», «Енциклопедії Вінниччини», «Історії міст і сіл України. Хмельницька і Вінницька області» у новій редакції, «Зводу пам'яток історії та культури України. Хмельницька область», фундаментальних монографічних книг, належних підручників і посібників для потреб освіти тощо.

Однак ми усвідомлюємо, що така реорганізація Центру можлива тільки в умовах покращення економіки України й настання миру. Тому він буде працювати поки у своєму статусі громадсько-наукової установи до кращих часів, робити все можливе, щоб і надалі займати належне місце

в наукових дослідженнях та краєзнавчому русі регіону, прийти з гідними показниками діяльності до відзначення свого 25-річчя у червні 2020 року і на подальшу перспективу

Примітки:

1. Баженов Л.В. Alma mater подільського краєзнавства (Місто Кам'янець-Подільський – центр історичної регіоналістики ХІХ – початку ХХІ ст.). Кам'янець-Подільський, 2005. С. 170-254.
2. Гальчак С.Д. Розвиток краєзнавства у Східному Поділлі: ХІХ – поч. ХХІ ст. Вид. 2-е, випр. і доп. Вінниця, 2013. 660 с.
3. Прокопчук В.С. Інституціоналізація краєзнавчого руху Правобережної України 20-х років ХХ – початку ХХІ ст. Кам'янець-Подільський, 2009. 600 с.
4. Прокопчук В.С. Краєзнавство на Поділлі: історія і сучасність. Кам'янець-Подільський, 2014, 330 с.
5. Студії Кам'янець-Подільського Центру дослідження історії Поділля: наук. зб. – Кам'янець-Подільський, 2005. С. 4-75.
6. Баженов Л.В. П'ятиріччя Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України //УІЖ. 2001. № 2. С.154-157.
7. Баженов Л.В. Центр дослідження історії Поділля в Кам'янці-Подільському //Краєзнавство: наук. журнал. Київ, 2005. № 1-4. С. 31-34.
8. Баженов Л.В. Про діяльність Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України при Кам'янець-Подільському національному університеті //Регіональна історія України: зб. наук. ст. Київ: Ін-т історії України НАНУ, 2008. Вип. 2. С. 291-296.
9. Баженов Л.В. Центр дослідження історії Поділля і бібліотеки Хмельниччини //Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Сер.: Бібліотекознавство. Книгознавство. Кам'янець-Подільський, 2010. Вип. 2. С. 503-508.
10. Наказ про заснування Центру від 1 червня 1995 р. //Поточний архів Центру дослідження історії Поділля, папка 1; Баженов Л.В. Створення Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України НАНУ у Кам'янці-Подільському //Укр. істор. журн. 1997. № 2. С. 147-148.
11. Списки почесних і дійсних членів Центру дослідження історії Поділля станом на 2000 рік // Поточний архів Центру дослідження історії Поділля, папка 1.
12. Папка «Теодіпольський відділ Центру дослідження історії Поділля та Південно-Східної Волині» (1999-2009) // Поточний архів Центру дослідження історії Поділля,
13. Про премію Хмельницької обласної організації НСКУ за створення історії міст і сіл Хмельницької області імені Івана Стасюка //Краєзнавець Хмельниччини: науково-краєзн. зб. Кам'янець-Подільський, 2010. Вип. 1. С. 3-4.
14. Програма Всеукр. наукового симпозіуму «Поділля і Волинь у контексті українського національного відродження. До 400-річчя від дня на-

- родження Богдана Хмельницького». М. Кам'янець-Подільський, 22-23 вересня 1995 р. Кам'янець-Подільський, 1995. 16 с.
15. Звіти про роботу Центру дослідження історії Поділля за 1995-2000 рр. //Поточний архів Центру дослідження історії Поділля, папка 2, звіти Центру.
 16. Там само.
 17. Баженов Л.В. Alma mater подільського краєзнавства. С. 189.
 18. Kamieniec Podolski. Studia z dziejow miasta i regionu /pod red. Feliksa Kuryka. Krakow, 2000. Т. 1. – 500 s.
 19. Баженов Л.В. Стаття японського історика про селянство Поділля першої половини ХІХ ст. //Хмельниччина : Дивокрай: всеукр. науково-краєзн. зб. Кам'янець-Подільський, 2004. № 1-2. С. 41-44.
 20. Папка «Науково-методична робота Центру дослідження історії Поділля».
 21. Звіти про роботу Центру дослідження історії Поділля за 1995-2000 рр. //Поточний архів Центру дослідження історії Поділля, папка 2, звіти Центру.
 22. Баженов Л.В. П'ятиріччя Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України. С. 154-157.
 23. Л.В. Баженов. Перші п'ять років діяльності Центру дослідження історії Поділля //Матеріали Х-ї Подільської історико-краєзнавчої конференції. Кам'янець-Подільський, 2010. С. 22-25.
 24. Лауреати обласний премій Хмельниччини. Біобібліографічний покажчик. – Хмельницький, 2004. – 64 с.
 25. Баженов Л.В. Alma mater подільського краєзнавства. С. 196-197.
 26. Там само. С. 332-341
 27. Звіти про роботу Центру дослідження історії Поділля за 2001-2012 рр. //Поточний архів Центру дослідження історії Поділля, папка 2.
 28. Там само.
 29. Там само.
 30. Див.: Володимир Січинський – історик, мистецтвознавець, архітектор, педагог України і української діаспори (До 110-річчя видатного українського вченого). Збірник наукових праць /редкол.: О.М. Завальнюк (голова), Л.В. Баженов (наук. ред.), М. Мушинка та ін. Кам'янець-Подільський, 2005. 140 с.
 31. Баженов Л.В. Alma mater подільського краєзнавства. С.234-235.
 32. Гальчак С.Д. Регіоназнавча інституція Східного Поділля: Вінницька філія Центру дослідження історії Поділля (2006 – поч. 2010 рр.). Вінниця, 2010. 160 с.
 33. Баженов Л.В. 10 років Центру дослідження історії Поділля при Кам'янець-Подільському національному університеті //Календар знаменних і пам'ятних дат Хмельниччини на 2005 рік: рек.-бібліограф. покажчик. Хмельницький, 2004. С. 40-43.
 34. Баженов Л.В. До 10-річчя Центру дослідження історії Поділля при Кам'янець-Подільському національному університеті //Матеріали ХІ

- Подільської історико-краєзнавчої конференції. Кам'янець-Подільський, 2010. С. 14-18.
35. «Історичне краєзнавство і проблеми регіональної історії Правобережної України (наукова школа професора Л.В. Баженова: біобібліографічний покажчик. Кам'янець-Подільський, 2011. 204 с. (Наукові школи університету, вип. 12).
 36. Звіти про роботу Центру дослідження історії Поділля за 2012-2017 рр. //Поточний архів Центру дослідження історії Поділля, папка 4.
 37. Там само.
 38. Там само.
 39. Там само.
 40. Gregori Pogonchik, Izzia Katsap. The bleeding wound Holocaust in Transnistria 1941-1944. Vinnitsia: LLC "Mercury-Podillia", 2019. 556 p.
 41. Дунаєвщина очима дослідників, учасників і свідків історичних подій. Селищу Дунаївці – 105. Збірник науково-краєзнавчої конференції. Вип. VIII /редкол.: В.С. Прокопчук (голова), Л.В. Баженов та ін. Кам'янець-Подільський: ПП Зволейко Д.Г., 2019. 560 с.
 42. Прокопчук В.С., Камінська А.І. Селище Дунаївці в сузір'ї громад : історико-краєзнавчий нарис. Кам'янець-Подільський: ПП Зволейко Д.Г., 2019. 560 с.

*Блажевич Ю.І.,
Вацук Н.І.
м. Хмельницький*

**УРОДЖЕНЕЦЬ КРАСИЛІВЩИНИ
МИХАЙЛО СКИБИЦЬКИЙ -
НАЦІОНАЛЬНИЙ ГЕРОЙ ПІВДЕННОЇ АМЕРИКИ
ПЕРІОДУ ВІЙНИ ЗА НЕЗАЛЕЖНІСТЬ ІСПАНСЬКИХ
КОЛОНІЙ НА ЦЬОМУ КОНТИНЕНТІ (1808 – 1833)**

В статті на основі документальних та історичних джерел, публікацій періодичних видань висвітлено героїчну діяльність нашого земляка, уродженця села Ключівка Старокостянтинівського повіту (нині Красилівський район Хмельницької області), який протягом 10 років брав активну участь в національно-визвольній війні під керівництвом Симона Болівара і ввійшов в історію Латинської Америки під іменем Мігель Рола.

***Ключові слова:** Волинь, Старокостянтинівський повіт, Красилівщина, Михайло Скибицький, Латинська Америка, армія Симона Болівара, ад'ютант і біограф президента Венесуели Хосе Антоніо Паеса Еррери, проект Панамського каналу.*

Актуальність проблеми та стан її вивчення. За роки незалежності в Україні, зокрема й на Поділлі-Хмельниччині розпочалась цілеспрямована дослідницька та краєзнавча робота щодо висвітлення «білих» та «чорних» сторінок історії держави і її регіонів. Активізувалась ця діяльність й на теренах нашого краю. Ціла плеяда вчених, дослідників та краєзнавців Хмельниччини об'єднались в різні громадські організації (серед них – спочатку Всеукраїнська (1991 р.), пізніше (2008 р.) Національна спілка краєзнавців України та її міські та районі організації, Хмельницька обласна організація НСКУ, Хмельницьке церковно-історичне товариство, Хмельницька обласна організація архівістів та дослідників Поділля та Південно-Східної Волині «Поклик віків», Центр дослідження історії Поділля Інституту історії України при НАН України при Кам'янець-Подільському національному університеті імені Івана Огієнка, Хмельницьке обласне геральдичне товариство, Центр Мархоцькознавства тощо), члени яких розпочали пошукову діяльність в архівах, дослідницьких центрах, меморіалах України, Польщі, Білорусії, Прибалтики, Чехії, Словаччини, Німеччини, США та інших держав, поновили зв'язки з українською діаспорою та представниками різних закордонних періодичних видань тощо. Результатом цієї діяльності стали різноманітні наукові історико-краєзнавчі конференції, видання чисельних наукових збірників, проведення історичних читань, публікації в місцевих періодичних виданнях.

Особливе місце в історико-краєзнавчих пошуках займає біографістика. Знамениті уродженці краю, які прославили Україну і Поділля-Хмельниччину в світі, а це вчені, освітяни, представники культури, духовенство, військові та державні діячі, спортсмени, медичні працівники, підприємці, бізнесмени, аграрники, журналісти, краєзнавці, архівісти та пересічні особистості, які намагались і намагаються змінити світ. Нині завдяки таким пошукам, повертаються з небуття сотні наших видатних земляків. Серед них Скибицький Михайло Карлович, наш земляк, легендарний герой Латинської Америки, бойовий соратник Симона Болівара, який не тільки хоробро бився за незалежність іспанських колоній, за що одержав особисто з рук Симона Болівара медаль *Busto de Libertador* («Бюст Визволителя»), а й ввійшов у всесвітню історію як талановитий інженер, який на півстоляття раніше вперше розробив інженерний розрахунок оригінального проекту міжконтинентального каналу, що з 1914 р. одержав назву Панамського.

Деякі матеріали щодо життя і діяльності Михайла Скибицького відображені в Українській радянській енциклопедії, Вікіпедії, публікаціях Корсака І., Костенко А., Кулиняка Д., Ж. Шкуренко, А. Воронова, Волинського Д., на сайті «Красилів» тощо. Автор статті поставив за мету дещо ширше і глибше висвітлити життєву долю і творчу діяльність цього знаменитого уродженця нашого краю.

Виклад основного матеріалу. Михайло Карлович Скибицький народився в 1793 р. в с. Корчівка Старокостянтинівського повіту (нині Красилівський район Хмельницької області) в сім'ї волинського шляхтича. Батьки змогли дати сину гарну освіту. Після гімназії він поступив і успішно закінчив Петербурзький інститут Корпусу інженерів шляхів сполучення. Після завершення навчання він одержав звання інженера третього класу і розпочав свою службу військовим інженером в Петербурзі. Його батьки, які на початку XIX ст. переїхали на Київщину, мали там маєток Веселий Кут Таращанського повіту, до смерті підтримували матеріально і духовно своїх дітей – сина і дочку. До речі, цей маєток Михайло отримав від батька Карла Скибицького в спадок, що дозволило йому почувати себе забезпеченою людиною.

Однак молодий військовий інженер, прослуживши декілька років в російській армії, прагнув романтики і пригод. До свого тридцятиліття він став переконаним противником монархії, і взявши про національно-визвольну боротьбу іспанських колоній в Південній Америці, вирішив дістатись до цього континенту і взяти участь у цій боротьбі. У 1824 р. він отримав дозвіл петербурзького генерал-губернатора М. Милорадовича та закордонний паспорт і виїхав в Європу, через Стокгольм (Швеція) добрався до Англії, а звідси на кораблі до побережжя Південної Америки, у Венесуелу, де в іспанських колоніях розгорілась боротьба за незалежність (1808–1833), що була викликана незадоволенням широких мас населення грабіжницькою політикою метрополії, непосильними податками, дискримінацією особистих свобод, віросповідання, різними іншими заборонами, що гальмували соціально-економічний розвиток населення країн величезного континенту. Весь цей шлях зайняв 8 місяців.

Прибувши до Венесуели, Скибицький вступив волонтером в армію Симона Болівара, головного борця за незалежність. Тут, у Венесуелі, Михайло взяв ім'я Мігель Рола і приєднався до повстанців. Іспанську мову йому довелось вчити на місці, на ходу, а нове ім'я і прізвище Мігель Рола взяв на честь родового герба Роля. Тут варто зазначити, що на той час Колумбійська республіка контролювала землі сучасних Колумбії, Венесуели, Еквадору й Панами. Новобранець написав листа Симону Болівару, в якому писав: «Натхненний славою Визволителя Нового Світу, я покинув свою батьківщину, я буквально перетнув земну кулю, щоб мати честь служити Вам, захоплений збігом в тому, що в інші часи мій співвітчизник генерал Костюшко служив ад'ютантом у Вашингтона. Я зв'язав мої найпотаємніші надії з можливістю бути відзначеним одного разу подібною честю служити під Вашим керівництвом». Як людина, яка одержала військову освіту, він розпочав службу при штабі Симона Болівара і навіть отримав звання поручника. До речі, він був не єдиним європейським волонтером,

однак найбільш успішним офіцером, постійно брав участь у боях, розумівся на стратегії і тактиці. Завжди намагався прийти на допомогу своїм бойовим побратимам, вирізнявся серед них сміливістю, чесністю та рішучістю. За це, як вже зазначалось, він одержав звання поручника. Варто зазначити, що серед учасників цієї національно-визвольної війни були представники різних станів: креоли – дворяни, селяни і ремісники, індієці і метиси, негри – раби тощо, які хотіли вибороти свободу, одержати землю, стати господарями своєї держави [1].

На початку 1824 р. останнім оплотом іспанського володіння на континенті залишалось Перу. Повстанцями там керував Симон Болівар, поряд завжди воював й Мігель Рола. В цьому ж році перуанський конгрес призначив Болівара диктатором і вручив його всі владні повноваження – військові і цивільні. Під командуванням Симона Болівара хоробро билися з ворогом європейські волонтери, аргентійці, колумбійці, венесуельці, перуанці. Болівар зумів сформувати багаточисельну і боєздатну армію. Так, наприклад, 6 серпня 1824 р. ця армія зуміла нанести поразку іспанцям у битві при Хуніні. А 9 грудня цього ж року відбулась жорстока битва з іспанським військом на плато Аякучо. Іспанці мали чисельну перевагу в піхоті і артилерії. Результатом битви став успішний фланговий маневр і хоробрі дії армії Болівара. Повстанці втратили 308 бійців, а іспанці – біля 2,5 тисячі вбитих і поранених, зокрема й шість генералів і сам віце – король Перу, які попали в полон. Ця вирішальна перемога дала можливість не тільки проголосити незалежність Перу, а й переломила на користь повсталих хід війни за свободу південно-американських колоній. Михайло Скибицький в цьому бою важко поранений, однак за мужність і героїзм, які проявив Мігель Рола разом зі своїми вояками він отримав особисто з рук Симона Болівара найвищу відзнаку – орден «Бюсто де Лібертадор» («Бюст Визволення») [2, с.24]. Сам Болівар став президентом не лише Колумбії, а й Перу і Болівії.

Після одужання кар'єра Мігеля стрімко пішла вверх. Він продовжив працювати в штабі Болівара і дослужився до звання капітана колумбійської армії, в 1827 р. – майора, а через 3 роки до чину інженер-полковника Федеративної Республіки Велика Колумбія. Український волонтер відповідав за формування інженерних військ і будівництво фортифікаційних споруд по всій країні. Водночас він виконував особливо важливі доручення головнокомандуючого, вів успішні переговори з бунтівними генералами, удосконалював діяльність служб Генерального штабу визвольної армії, налаштовував шляхи сполучення, працював над кресленнями важливих оборонних об'єктів [3].

У 1830 р. Симон Болівар помер. Мігель Рола після його смерті прослужив в армії ще один рік і в 1831 році пішов у відставку, розпочав

цивільне життя. Мігель Рола переїхав у велике портове місто Маракайбо на північному заході Венесуели і став працювати в Головному управлінні військово-морського флоту. Високі чини армії і флоту ще раз переконались, що український волонтер надзвичайно талановитий військовий інженер з великим досвідом і бездоганною репутацією. Це стало причиною того, що Михайла Скибицького призначили радником президента Венесуели Хосе Антоніо Паеса Еррери. Сам президент був вихідцем із бідної селянської сім'ї, малописьменним, однак своєю хоробрістю, відвагою і організаторськими здібностями завоював великий авторитет і пошану в армії та серед населення Венесуели, що допомогло йому стати лідером і керівником незалежної держави. Радник президента через деякий час став його ад'ютантом, який в свою чергу попросив освіченого європейця стати ще й його біографом. Мігель Рола погодився написати мемуари Президента. Водночас у 1830-1831 рр. в Маракайбо у порту він збудував віллу «Україна», (яка, до речі, й понині діє як готель «Україна»). Фактично Південна Америка стала його другою батьківщиною, хоча й про свій рідний край Михайло Скибицький ніколи не забував [3].

Водночас з роботою над мемуарами Президента і обов'язками ад'ютанта він розробив, як це вже зазначалось, оригінальний проект між-океанського каналу, який необхідно було збудувати на сухопутному перешийку між Північною і Південною Америкою. За задумом Михайла Скибицького такий канал міг вдвічі скоротити маршрут кораблів, які курсували між Атлантичним і Тихим океанами. На жаль в 30-х – 40-х роках ХІХ століття таке масштабне будівництво було неможливим. Геніальну ідею українського інженера, який вперше в історії дав інженерний розрахунок майбутнього Панамського каналу, вдалось розпочати тільки через півстоліття, а влітати в життя в 1913 р. [2, с. 25].

В 1831 р. за дорученням президента Венесуели Скибицький виїхав до Парижа, проводив різноманітні зустрічі і бесіди з відомими державними, військовими і бізнесовими людьми, вирішував питання матеріальної і воєнної допомоги молодій венесуельській державі, завершував роботу над президентськими мемуарами, а також зустрічався з польськими емігрантами із Російської імперії. Від них він дізнався про повстання поляків у Варшаві і на Правобережній Україні, зокрема й на Поділлі, хотів повернутися на батьківщину, щоб взяти участь в цих подіях, маючи великий досвід в повстанському русі в Латинській Америці. Однак було вже пізно: восени 1831 р. російська армія розбила загони поляків.

В Парижі Михайло Скибицький завершив роботу над мемуарами і намагався їх надрукувати, однак це йому не вдалося. Протягом декількох років він прожив у Франції, виконуючи нові доручення президента. За цей час Михайло найбільше здружився з талановитим польським поетом

Юліушем Словацьким, якому багато разів розповідав про своє життя-буття на латиноамериканському континенті, про участь у визвольній війні, про боліварську революцію, про мужніх і сміливих бійців за незалежність і свободу своїх батьківщин, про розбудову нових вільних держав Латинської Америки. Розповіді Мігеля Ролі так вразили поета, що він написав романтичну поему «До Мігеля Ролі Скибицького» [2, с. 25].

Необхідно також зазначити, що перебуваючи в Парижі, Михайло Скибицький все більше думав про своїх рідних, йому навіть вдалося писемно домовитися із своєю сестрою Францішкою про зустріч у Львові, що знаходився тоді у складі Австро-Угорської імперії, щоб домовитися з нею про розподіл спадщини. В 1835 р. він здійснив поїздку у Львів, зустрівся з сестрою, однак був заарештований австрійською поліцією і переданий до рук російської влади. Шеф жандармерії Російської імперії Бенкендорф поклав на стіл імператора доповідну записку про українського бунтаря. Микола I наклав резолюцію: « Михайла Скибицького допитати, чи дійсно він служив у колумбійських республіканських військах і вислати його до В'ятки». Бенкендорф, в свою чергу відправив, відповідний лист, датований 21 січня 1836 р., військовому губернатору Києва А.Д. Гур'єву: «Його Величність височайше повеліли зволити поміщика Михайла Скибицького, котрий повернувся з-за кордону в Київську губернію допитати, чи справді він служив у колумбійських республіканських військах і в такому випадку вислати його до В'ятки». Після відповідних допитів губернатор Київський, Волинський і Подільський відправив Михайла Скибицького на заслання у В'ятку. Російська влада не звернула увагу на його героїчну боротьбу за свободу і незалежність народів Латинської Америки у складі революційної армії Симона Болівара, але боялася його впливу на ситуацію в імперії і тому на засланні Скибицький пробув 10 років під наглядом поліції, тяжко занедужав і після тривалого листування з властями йому дозволили відбувати покарання у власному маєтку [3].

З великою радістю і надією він повернувся у Веселий Кут під нагляд вже місцевої поліції. На жаль його організм за ці роки на засланні дуже ослаб через різні хвороби і переїзди. Через деякий час рідна земля, свіже повітря, нормальне харчування Михайло знову зміцнів, з'явилися нові фізичні сили і прагнення до нових подорожей та пригод. Він роздобув фальшивий паспорт і нелегально покинув свій маєток і намагався виїхати за межі Російської імперії, в Європу, а потім в Південну Америку. Однак вже у Летичеві Скибицького заарештували і відправили в Старокосянтинівську тюрму, де за її ґратами, у тюремній камері на 54-му році життя у 1847 р. закінчив свій життєвий шлях Михайло Карлович Скибицький (Мігель Рола) – наш славетний земляк, національний герой Південної Америки, яким будь-який народ може пишатися. Ми повертаємо

ім'я цього славетного українського волонтера в історію його маленької батьківщини на Красилівщині. Знаємо, що у 2017 р. в столиці Перу Лімі з'явився пам'ятник цій людині з надписом «Дружба. Віра. Гідність», яку в Південній Америці називають українським «Че Геварою». На жаль, до цих пір Михайло Скибицький належно не пошанований на рідній землі.

У 2021 році Перу відзначатиме 200-річчя проголошення незалежності, а у 2024 році – 200-річчя битви при Аякучо. У контексті цих дат Посольство України в Перу, Національний історичний архів України, Інститут історичних досліджень Сухопутних військ Республіки Перу, при підтримці Почесного Консула України в Перу долучилися до співпраці з дослідниками Перу Енріке Гаргулевич і Марсіала Сільве за проектом «Відновлення пам'яті Михайла Скибицького».

За ініціативи Надзвичайного та Повноважного Посла України у Республіці Перу Ігоря Юрійовича Тумасова відбувся візит до українських архівів дослідників історії Перу пана Енріке Гаргулевича – Президента Інституту історичних досліджень Сухопутних військ Республіки Перу та пана Марсіала Сілви – працівника та дослідника цього інституту.

14 листопада 2019 року відбулась церемонія обміну архівними документами між представниками Національного історичного архіву України та Інституту історичних досліджень Сухопутних військ Республіки Перу, які допоможуть у створенні книги – біографії про Михайла Скибицького.

Разом з перуанськими дослідниками, участь у заході взяли Директор Центрального державного історичного архіву України у м. Києві Ольга Музичук, Директор державного архіву Київської області Соф'я Каменева, Почесний консул Перу в Україні Ігор Баленко, керуючий партнер юридичної компанії LAW NET Наталія Гнатюк, представники Міністерства закордонних справ, Інституту національної пам'яті, інші офіційні особи та гості.

«Ми бачимо його на прапорах, чуємо його ім'я в піснях. Коли починається війна – ми згадуємо про солдатів, а в часи мирні забуваємо про них. Так не повинно бути. Михайло Скибицький мав все – дворянський титул, землі, гроші. Він міг створити сім'ю тут, в Україні, але все це залишив і поїхав захищати мою країну. Це його перетворило в особливу особистість, це мій персональний герой. І я хочу щоб він став героєм для всіх українців», сказав президент Інституту історичних досліджень армії Перу, полковник Енріке Гаргулевич Годой.

«Персона Михайла Скибицького дійсно поєднала дві країни. Представники нашого архіву виявили цілий ряд документів до біографії Михайла Скибицького. Зокрема, це документи про його нагороди які були в свій час підписані Симоном Боліварою. Також було виявлено цілу низку документів які стосувалися першого арешту Михайла Скибицького на те-

риторії України. Є протокол арешту, протокол обшуку, речі, книги, його власноручні підписи», – розповів директор Центрального державного історичного архіву України Ольга Музичук.

Директор Центрального державного історичного архіву України Ольга Музичук, та Директор державного архіву Київської області Софія Камєнева вручили Енріке Гаргуревичу Годюю копії історичних документів про Михайла Скибицького.

В свою чергу, полковник передав їм книги що включають копії історичних документів від Інституту історичних досліджень перуанської армії, а також нагородив учасників проекту медалями та почесними відзнаками.

Висновок. Як бачимо, ім'я відомого бойового соратника Симона Болівара, українця Михайла Скибицького у XIX ст. знала вся Південна Америка, знає його й нині, майже через 200 років, однак, на жаль, й дотепер на Батьківщині про нього мало хто чув. Останні події, пов'язані з відзначення 200-річчя проголошення незалежності Перу в 2021 р., а у 2014 році – 200-річчя битви при Аякучо, приїзд дослідників цих подій і їх героїв з Перу в Україну згідно з проектом «Відновлення пам'яті Михайла Скибицького» вселяє надію на широку і об'єктивну інформацію про нашого героїчного земляка та гідне відзначення на його малій батьківщині.

Джерела та література:

1. Український герой південноамериканської революції: Мігель Рола Скібіцький. WAS (uk-UK)/
2. Вольнский В. Украинский «Че Гевара». Загадки истории. – №30. – 2019. – с.24-25.
3. Скибицький Михайло Карлович. – Вікіпедія: <https://uk.wikipedia.org/wiki/Скибицький-Михайло-Карлович>.
4. А. Воронов. Український герой Південнолатинської революції: Мігель Рола Скібіцький. was. media > 2019 – 04-05- ukrainskij – qeroj – pıvdennoam...
5. Ж Шуруенко. Відновлення пам'яті Михайла Скибицького. (Міжнародне Громадське об'єднання ВОЛИНСЬКЕ БРАТСТВО). Volyniany.org. ua > npdf

Брицький П.П.

м. Чернівці

ЛОТОЦЬКИЙ ОЛЕКСАНДР ГНАТОВИЧ

(9.03.1870 – 22.10.1939 pp.)

У статті прослідковується життя і громадсько-політична й державницька діяльність дослідника історії української православної церк-

ви, письменника, публіциста, організатора українського таємного книго-видавництва подільця О.Г. Лотоцького.

Ключові слова: *Поділля, Бронниця, семінарія, українська громада, міністр, письменник, науковець.*

Народився Олександр Лотоцький в сім'ї священника в с. Бронниця Могилів-Подільського повіту Подільської губернії (тепер Могилів-Подільський р-н Вінницької області).

Навчався в Подільській (1884–1889), Тифліській (1889–1890), Київській (1890–1891) духовних семінаріях, у 1892–1896 рр. – студент Київської духовної академії, член її громади. Працював урядовцем державного контролю спочатку в Києві, а потім у Петрограді (з 1900 по 1917 рр.).

Як політичний діяч брав участь у створенні українських фракцій у 1-й і 2-й Державних Думах та в підготовці меморандуму Російської академії наук царському уряду «Об отмене стеснений малороссийского печатного слова», сприяв активізації діяльності українських студентських громад у Москві та Петрограді. Тоді ж підготував і подав до українських фракцій цих обох Державних Дум проект про українську викладову мову в початкових школах. «Але ні першу, ні другу не встигли внести на розгляд Думи». Боровся за те, щоб на території України навчання в школах було безкоштовним і проводилося українською мовою, а російську вивчали як один із шкільних предметів. Обстоював також введення української мови, літератури та історії України до програм учительських семінарій та інститутів на території України, наполягав, щоб в університетах (Київському, Харківському, Одеському) були створені окремі кафедри з цих дисциплін, готувалися підручники українською мовою.

Варто пам'ятати, що ці вимоги були оприлюднені в часи жорсткої цензури й суворого жандармського переслідування усього українського. О.Лотоцький ставив вимоги до офіційних органів. Для таких дій потрібна була неабияка сміливість.

1895 року за ініціативи О.Лотоцького, С.Єфремова, В.Доманицького в Києві засновано видавництво «Вік», яке в умовах цензурного тиску до 1914 року випустило 140 назв різних видань загальною кількістю 560 000 примірників (переважно перевидання творів українських класиків). Особливо знаковим було видання тритомної «Антології української літератури». Воно було присвячене 100-літтю від дня виходу «Енеїди» І.Котляревського (1798–1898), вийшло друком у Києві 1900–1902 рр.: 1-й том – «Поезія», 2 і 3-й – «Проза» і містило твори понад 70-ти українських письменників: Т.Шевченка, М.Вовчка, Ю.Федьковича, П.Мирного, І.Франка, М.Коцюбинського, Лесі Українки, В.Стефаніка та ін. Антологію високо оцінив І.Франко, зазначивши, що вона вперше об'єднала в

одному виданні письменників Наддніпрянської України, Галичини і Буковини. Видавництво «Вік» проіснувало до 1918 р.

О. Лотоцький ініціював видання такого солідного лексикографічного проекту, як Енциклопедія «Украинский народ в его прошлом и настоящем». Для його підготовки і друку науковець провів велику організаційну роботу: підбирав авторів, редакторів, відшукав фінанси для видання. До авторського колективу залучив видатних фахівців з мови, літератури, історії, географії, політики, демографії й статистики, які заопікувалися: С.Єфремов – історією українського письменства, П.Житецький – українською літературою стародавнього періоду, А.Кримський – мовою та літературою, М.Грушевський, С.Томашівський – історією, С.Рудницький – географічною територією розселення української людності, О.Русов – етнографією, Ф.Вовк – антропологією, етнографією, мистецтвом, В.Охримович – проблемами українського населення Галичини і Буковини, М.Туган-Барановський – економікою, були також і російські академіки-мовознавці, прихильники України – О.Шахматова і Ф.Корис та багато ін.

О.Лотоцький був одним із засновників «Доброчинного товариства видання загальнокорисних і дешевих книжок» (Петербург) (1898 р.).

1906 року О.Лотоцький організував повне видання «Кобзаря» Т.Г.Шевченка. У своїх споминах наголосив, що *«мав щастя ще 14-ти літнім мати празьке видання «Кобзаря».* До того часу українська нація мусіла жититися самими цензурними переїдами [1]. Науковець повідомляє, що в 1906 р. було видруковано 10 000 примірників «Кобзаря», а через рік, у 1907 р., – 25 000 примірників (друге видання). І третє, незважаючи на розслідування справи про видання перших двох тиражів, було видруковане в кінці 1910 р., а в січні 1911 р. цензура наклала арешт, разом з попереднім, і на це видання. Було врятовано лише невелику кількість примірників, а з решти довелося вирізати понад шість аркушів поскрибованих поезій. Спочатку підлягали конфіскації друге і третє видання, а для конфіскації першого видання цензура не могла розшукати жодного примірника. До часу революції, як бачимо, повних видань «Кобзаря» було власне два: видання 1906 та 1907 років. І через те густе сито самодержавної опіки просочилася в народ лише незначна кількість цієї великої книжки [1].

Редактором повного видання «Кобзаря» був історик, літературознавець, публіцист В.Доманицький. Він також редагував і популярну «Історію України» Миколи Аркаса. Царизм за це мав його судити. Але В.Доманицький в листопаді 1907 р. виїхав за кордон. Суд департаменту поліції судив його заочно, вирок був: три роки заслання у Вологодську губернію. Але В.Доманицький, будучи важко хворим (легені – плеврит, туберкульоз), 28 серпня 1910 р. помер за кордоном. У Києві його заборонили ховати. Похорони дозволили в селі Колодистому за місцем народження.

Не зважаючи на надзвичайну зайнятість організаційною громадсько-політичною і видавничою роботою, О.Лотоцький активно працював над написанням й опублікуванням своїх творів на історичну й політичну тематику. Значна частина з них була присвячена історії Української православної церкви. Серед відомих нам праць: «Соборні крилоси на Україні та Білій Русі в XV і XVI ст.» (ЗНТШ, 1896р.), «Суспільне становище білого духовенства на Україні і в Росії в 18 ст.» (ЗНТШ, 1898 р.), «Церковна справа в Україні» (1923 р.), «Українські джерела церковного права» (1931 р.), «Автокефалія» (1938 р.) та інші.

Крім написання статей, О.Лотоцький послідовно й сміливо ставав на захист інтересів й незалежності Української православної церкви. Так на сесії церковного Собору 12 листопада 1918 р. як міністр віросповідання оголосив декларацію, в якій було сказано: *«У самостійній державі має бути й самостійна церква ... автокефалія Української православної церкви. Це не лише церковна, але й національна наша необхідність ... Від імені уряду Української держави маю честь оголосити його тверду і непохитну думку, що Українська церква має бути автокефальною»* [1].

Працюючи в Петербурзі (з 1914 р. Петрограді), вважав важливим завданням гуртування українців Петербургу, які з різних причин опинилися там. Почав з організації студентських громад. Був членом Української демократично-радикальної партії з 1905 р. (з 1908 р. – Товариство українських поступовців (ТУП), очолював петроградський осередок Товариства українських поступовців. Після Лютневої революції в Росії у березні 1917 р. став ініціатором створення Української національної ради в Петрограді. У своїх «Споминах» пише, що «вже 9 березня 1917 р. у моїй квартирі відбулися численні збори й прийняли мою думку і постанову: заснувати Українську національну раду в Петрограді. До її складу увійшло 5 членів першої делегації до Тимчасового уряду та представники організацій: Товариства українських поступовців (дві громади), радикально-демократичної партії, української фракції ради робітничих і солдатських депутатів, української ради військових депутатів, українського революційного комітету, українських соціал-демократів та Селянської спілки, українського студентського союзу в Петрограді, українського прес-біюро в Петрограді, українського клубу «Громада», «Благодійного товариства видання дешевих і корисних книг», «Добродійного товариства ім.Т.Шевченка», «Літературно-художнього товариства», «Благодійного товариства допомоги студентам Київського університету», редакції газети «Наше життя». На цих зборах й було обрано Виконавчий комітет Української національної ради в Петрограді в такому складі: О.Г.Лотоцький (голова), М.А.Корчинський (заст.голови), П.Я.Стебницький (секретар), Г.К.Голоскевич (скарбник), М.А.Славинський та ін.¹

Якщо врахувати зазначений вище склад учасників організаційних зборів і склад членів національної ради, то вражає організаційний хист і притаманні О.Лотоцькому комунікативні здібності, які допомогли об'єднати представників різних організацій, різних політичних напрямків та різних політичних й ідеологічних поглядів в одній організації – Українській національній раді Петрограда, яка надалі діяла злагоджено на користь України.

9 березня 1917 р. Петроградське відділення Товариства українських поступовців, на чолі якого стояв Олександр Лотоцький, видало декларацію, в якій йшлося про релігійну свободу для українців греко-католиків і висловлено домагання національно-територіальної автономії для України та українського шкільництва. Також висунуто вимогу звільнити з тюрем і заслання всіх галицьких і буковинських українців, депортованих під час війни. Як бачимо, влада Росії практикувала «людоловисть» на чужих землях ще з тих часів.

Українська громада Петрограда діяла в цей час на свій розсуд, використовуючи сприятливі умови, що склалися в столиці. Але для підтримки вимог декларації її автори потребували більш широкої моральної підтримки українства Петрограда. Оскільки в ці дні були роковини Т.Шевченка, то студентський революційний комітет і українські організації та установи організували 12 березня в Казанському соборі панахиду за Тараса Шевченка, після якої на майдані біля собору відбулася українська маніфестація. У ній взяли участь близько 30 тисяч українців Петрограда, які були прикрашені жовто-блакитними стрічками й несли прапори з написами: «Хай живе вільна Україна!». Коли військові оркестри та хори або грали, або співали «Ще не вмерла Україна» або «Заповіт» Т.Шевченка, маніфестанти знімали шапки [2].

Ця маніфестація показала, що дух національного почуття жив у душах українців, лише раніше, через страх переслідування, його не сміли проявляти.

Українська національна рада Петрограда боронила інтереси українського народу перед Тимчасовим урядом. Вона проіснувала аж до середини травня 1917 р., коли О.Лотоцький, за пропозицією УЦР, був призначений Тимчасовим урядом Росії губернiальним комісаром Буковини. Після нього функції голови Української національної ради Петрограда виконував комісар України при Тимчасовому уряді Петро Стебницький.

О.Г. Лотоцькому випало короткий час бути Губернiальним комісаром Буковини і Покуття. Після Лютневої революції 1917 р. в Росії генерал-губернаторство було перетворене на крайовий комісаріат Галичини та Буковини з правами генерал-губернаторства у складі двох губернiальних комісаріатів Тернопільської та Чернівецької губерній (окупованих російськими військами) з центром у Чернівцях (штат – 2,5 тис. чол.). 5 трав-

ня (22 квітня) крайовим комісаром з правами генерал-губернатора Тимчасовий уряд призначив відомого українського діяча історика Дмитра Дорошенка. А губернським комісаром Чернівецької губернії та Покуття 26 квітня 1917 р. був призначений відомий український діяч, дослідник історії релігії і церкви О.Лотоцький, повітовими комісарами стали теж здебільшого українців. При цьому довелося подолати опір головнокомандувача фронту російських військ генерала О.Брусилова та міністра закордонних справ П.Мілюкова, які не хотіли, щоб на посаді комісарів ще й з правами генерал-губернатора, а повітових – начальників повітів були українці. Д.Дорошенко і О.Лотоцький прагнули, щоб повітові комісари були з вищою освітою, що сприяло би більш лояльному їх ставленню до змушеного страждати від окупації місцевого населення. Тому вони підбирали на ці посади осіб, яких особисто знали або по роботі в Петрограді або в Києві. Серед них були юристи П.Зайцев, М.Корчинський, К.Лоський, В.Приходько, М.Маслов, інженер Пилипчук, професор К.Широцький та ін. Направлені Центральною радою України комісарами представники української влади мали за мету навести там порядок, звільнити край від реакційних царських адміністраторів, полегшити становище місцевого населення, а саме: відновити місцеве самоврядування, суд, школи, вести толерантну національну й релігійну політику. Але справа ця була доволі складною.

Справа в тому, що до складу попередньої адміністрації губернатора до приїзду в травні 1917 р. Д.Дорошенка і О.Лотоцького входило дуже багато сумнівних аморальних осіб. Так, станом на середину листопада 1916 р. «У повітах Чернівецької губернії діяло 59 урядників і 362 чини кінно-поліцейської стражі, у Чернівцях – 174 городових – усього з губернською адміністрацією понад 600 осіб – в основному жадібних, загребущих хабарників, казнокрадів, грубих, аморальних «держиморд»[2]. Вони з'їхалися слідом за російською армією в розорену війною Буковину з різних місцевостей Російської імперії з метою влаштуватися на різні посади: поліцейськими, нотаріусами, жандармами, тюремщиками, адміністраторами, діловодами, перекладачами, навіть учителями. Один з них (збереглося свідчення) просився на посаду вчителя з метою «послужити справі обрусіння нового краю», тому що царський уряд визначав підвищену зарплату за «обрусіння населення» на окупованій території, а інший вчитель бажав «послужити справі національної російської православної церкви».

Сумнівний склад губернського адміністративного управління при царізмі й недосконалість «Тимчасового положення про управління областями Австро-Угорщини, зайнятими (як в ньому зазначалося) «по праву війни», визнавав й попередній генерал-губернатор граф Бобринський, котрий в одному з листів до Петрограду від 2 грудня 1915 р. писав: «На

жаль, вищеозначений склад як за своїм освітнім цензом, так і за моральними якостями далеко не міг відповідати тим завданням, які на нього поклалися, і особливо в областях, щойно зайнятих військами, де вимагалось високо тримати прапор і престиж російської влади. Невідповідність цього складу особливо відчувало місцеве населення, звикле бачити на чолі старост за часів австрійського панування людей з вищою освітою і відмінно вихованих»[2]. На завершення дав таку оцінку співробітникам адміністрації: «Это худшіе элементы, подонки российской полиции»[2].

На час приїзду губернських і повітових комісарів, призначених Тимчасовим урядом на пропозицію Української Центральної Ради місцеве адміністративне управління перебувало в повній анархії. Справа в тому, що більшовики в період революції деморалізували армію своїми гаслами. Особливо солдати підхопили гасло «Кто бил нікем, тот станет всем». Розгнuzдані солдати вслід за більшовиками почали створювати різні «совети депутатів», «комітети», які паралізували роботу адміністрації. У повітах поскидали повітових начальників і настановили своїх комісарів, неграмотних або малограмотних крикливих демагогів. На Буковині аж в чотирьох повітах влада була захоплена місцевими гарнізонними радами. У самих Чернівцях був створений самозваний Виконавчий комітет з представників різних військових частин та установ міста Чернівців, а також таких організацій, як земський та міський союзи. Цей комітет претендував на владу не тільки в самих Чернівцях, але й в цілій Буковині.

Окрім Виконавчого комітету (він засідав в міській ратуші), був створений ще й Гарнізонний совет, що також претендував на владу і також не тільки в самих Чернівцях, але й в цілій Буковині.

Нарешті існував ще третій комітет у Чернівцях – Армейській комітет VIII-ї армії, єдиний легалізований вищою військовою владою з усіх трьох комітетів. Усі комітети вели між собою боротьбу і всі разом шкодили роботі адміністрації комісарів.

Ситуація погіршувалася ще й шкідливою антиукраїнською діяльністю місцевих буковинських москвофілів. Найактивнішими з них були брати Геровські – Олексій і Георгій. Вони поширювали серед австрійських солдатів і місцевого населення антиукраїнські листівки, в яких стверджувалося, що австро-угорська армія слабка, переможе Росія, а тому румунським воякам без вагань треба стати на бік росіян. Про це Олексій Геровський від імені російських властей вів розмову з румунським консулом в Чернівцях Галліном.

Водночас брати вели антиукраїнську агітацію, зокрема, були проти відкриття в українських селах українських шкіл.

Населення окупованих областей Західної України не мало одностайної думки щодо майбутнього свого краю. Одні з них, українці Галичини,

Буковини й Закарпаття, вважали, що їм краще було б об'єднатися в Західно-Українську Народну Республіку й мати автономію в Австро-Угорщині, у якій краще були забезпечені конституційні права громадян. Румуни бажали об'єднатися з Румунією. А москвофіли, на кшталт братів Геровських та їх прихильників, агітували за об'єднання галицьких, буковинських і надніпрянських українців з Росією. Але спільним для жителів усіх національностей (а Чернівці були багатонаціональним містом) було бажання швидшого завершення війни, яка завдала місцевому населенню багато горя і страждань від безперервних реквізицій, грабунків і насильства, бажання стабілізації політичного й соціального становища. Міське населення не брало участі в масових рухах, бо за період війни окупаційна влада змінювалося 3 рази й населення боялося репресій: окупаційна адміністрація росіян переслідувала й репресувала за австрофільство, австрійська навпаки – за русофільство.

У своїх спогадах Дмитро Дорошенко дає таку оцінку роботи губернських і повітових комісарів Галичини, Буковини й Покуття:

Усе-таки, незважаючи на різні перешкоди, довелося налагоджувати адміністративну справу в окупованих провінціях. Хоч і не скрізь комісарами були українці, але загальний курс поведження був такий, що його можна вважати українським і щиродоброзичливим до місцевого населення. Особливо на Буковині адміністративний досвід комісара О.Лотоцького, а також на чолі адміністрації повітів були люди, які співчували населенню й як могли захищали його від утисків і кривд. Упродовж травня-червня й липня – фактичного існування нової адміністрації в Галичині та Буковині при постійному розкладі й деморалізації російської армії вдалося дещо покращити становище для замученого реквізиціями й грабунками населення краю.

Але наприкінці літа 1917 р. внаслідок контрнаступу австро-угорських військ російська армія зазнала поразки і безладно відступала, руйнуючи все на своєму шляху. Розлючені, деморалізовані й озвірілі солдати знищували й грабували все, що тільки можна було. До того ж комісаріат одержав наказ командувача фронту, щоб при відступі «забирати із собою всіх чоловіків від 18 до 50 років, красти корів і коней, знищувати збіжжя на полях і в коморах. Виконання цього страшного наказу означало, по-перше, прирікати тих, що залишалися – жінок і дітей на вимирання, а, по-друге, знищення всієї позитивної роботи української адміністрації останніх місяців в Галичині й на Буковині: замість доброї пам'яті й прихильності залишити по собі озлоблення й прокольони.

Та й виконати наказ було неможливо, бо при стрімкому відступі солдатські маси тікали в такій паніці й безладі, що не було жодної сили зупинити їх навіть із вживанням зброї, офіцерам доводилось думати насамперед про свою безпеку.

Навіть звернення генерального комісара Галичини і Буковини Д.Дорошенка до командувача фронтом генерала Корнілова, з яким він був раніше знайомий і перебував у приязних стосунках, і до комісара Тимчасового уряду Б.Савінкова про скасування наказу не допомогло. Обидва наполягали виконання наказу в інтересах армії.

Тоді Д.Дорошенко і О.Лотоцький скликали повітових комісарів й домовилися, що йти всупереч наказу не можна, але й виконувати його теж не можна, тому й порадили повітовим комісарам виконувати його «в міру можливості», тобто зовсім не виконувати, а потім скласти рапорт, що не було змоги виконати наказ.

«Але попри те, що співробітники адміністрацій губернських і повітових комісаріатів не вивозили чоловіків і худобу та не знищували збіжжя, це ще не рятувало край від лиха, бо військові частини також дістали наказ і виконували його. Але відступ відбувався стихійно і в безладді, лише деякі частини відступали з боєм і їм було не до виконання цього наказу. Зате цей злочасний наказ розв'язав руки всім хижацьким елементам деморалізованого війська: вони могли грабувати на законній підставі»[2].

Водночас Д.Дорошенко домовився з О.Лотоцьким не допустити, щоб Чернівці, це чудове чистеньке місто з цілком західноєвропейським виглядом, зазнало руйнування під час відступу російського війська. Отож вирішили залишитися всім, йому з Лотоцьким і повітовому комісару м.Чернівців, до останньої хвилини, щоб боронити місто від грабунку. І добре зробили. Бо серед цих клопотів губернський комісар О.Лотоцький раптом довідався, що вночі контррозвідка VIII-ї армії вчинила грубу провокацію проти «мазепінської влади»: зробила масові арешти серед міського населення: арештовано було близько сотні людей обох статей, усякого віку й стану. Вранці до Лотоцького і Дорошенка кинулися юрби жінок з дітьми і родичів, заарештованих вони в страшному переляку благали про втручання й порятунк.

Тоді Дорошенко з Лотоцьким, порушуючи субординацію, зателефонували про це самому голові Тимчасового уряду Росії О.Керенському. Реакція була негайною: створена за його наказом судова комісія на чолі з генерал-квартирмейстером штабу фронту, зобов'язала контррозвідку всіх арештованих звільнити, а підбурювача акції О.Геровського і його спільників Д.Дорошенко своїм наказом віддав під арешт і відправив під конвоем до Києва.

В останній момент відходу з Чернівців до губернських комісарів Д.Дорошенка і О.Лотоцького звернувся комендант гарнізону (генерал) з пропозицією підірвати міст через р.Прут, електростанцію, водокачку та ін. споруди. Вони категорично заборонили йому це робити і наказали не завдавати шкоди мирному населенню. Але після їхнього відходу комен-

дант усе-таки, крім мосту, підірвав поштову контору в центрі міста і підпалив приміщення міської поліції. Але заходами губернського комісара О.Лотоцького пожежа була швидко ліквідована.

Отже, завдяки заходам генерал-губернатора Д.Дорошенка і губернського комісара О.Лотоцького Чернівці під час відступу російського війська не зазнали великих руйнувань і грабунків[2].

Після повернення О.Лотоцького з Буковини до Києва там сталися значні зміни в уряді ЦР В. Винниченко і весь склад уряду 13 серпня подав у відставку, яка Центральною Радою була прийнята. На другий день 14 серпня 1917 р. при формуванні нового уряду Д.Дорошенком О.Лотоцький був введений до його складу на посаду генерального писаря. Про те, що він добре й відповідально працював на посаді генерального писаря й користувався авторитетом, свідчить постанова Генерального Секретаріату від 21 жовтня 1917 р. «Ухвалено: На час відсутності В.Винниченка доручити виконувати обов'язки генерального секретаря внутрішніх справ і голови Генерального Секретаріату – генеральному секретареві О.Г. Лотоцькому. Але 20 листопада 1917 р. він з невідомих причин подав заяву на звільнення його з посади генерального писаря. Відставка була прийнята[2].

У січня 1918 р. Лотоцький обійняв посаду Державного контролера УНР в уряді В.Голубовича.

У жовтні 1918 – січні 1919 р. виконував обов'язки міністра віросповідань Української Держави та УНР.

З січня 1919 по березень 1920 рр. був направлений у Константинополь як надзвичайний і повноважений посол УНР у Туреччині.

О.Г.Лотоцький був палким поборником незалежності Української православної церкви від московського патріархату, її автокефалії. Ще генеральним писарем 26 листопада 1917 р. на надзвичайному засіданні Малої Ради (Мала Рада – виконавчий орган Української Центральної Ради, створений у квітні 1917 р., який діяв між пленарними засіданнями Центральної Ради) О.Лотоцький доповідав, що всякі духовні інституції в Україні існують без будь-якого об'єднання і не мають представництва в Генеральному Секретаріаті (в уряді). О.Лотоцький запропонував створити при Секретаріаті особливий комітет для порядкування релігійними справами Української Народної Республіки, бо церковному життю в Україні загрожує небезпека з боку російського церковного Собору, який збирається проголосити в Росії патріаршество. А це призведе до ще більшої централізації у церковному житті.

О.Лотоцького підтримав у своєму виступі український соціал-демократ, член Центральної Ради А. Левицький, який зазначив, що є справи громадського характеру, що належать до церкви, наприклад, реєстрація родин, шлюбів та ін. Цими справами Генеральний Секретаріат мусить за-

цікавитися. А як організуєш духовенство, що поставить над собою синод, чи патріарха, це його діло. О.Лотоцький пояснив, що думку про потребу такого окремого органу церковного управління в Україні висловила Генеральному Секретаріатові особлива нарада з мирян та духівництва.

Як результат була ухвалена постанова, в якій О.Лотоцькому доручалося розробити і внести конкретний законопроект в цій справі[2].

І насамкінець, на останній сесії Церковного Собору 12 листопада 1918 р. міністр віросповідань О.Лотоцький оголосив декларацію, в якій було сказано: *«У самостійній державі має бути й самостійна церква ... автокефалія Української православної церкви. Це не лише церковна, але й національна наша самостійність ... Від імені уряду Української держави маю честь оголосити його тверду і непохитну думку, що Українська церква має бути і автокефальною»*[2]. Отже, гетьманський уряд поклав початок автокефалії Української Церкви. І сам гетьман Павло Скоропадський особисто підтримував цю ідею й сприяв її здійсненню. Тоді ж восени 1918 р. був підготовлений Закон про автокефалію Української православної церкви, а першого січня 1919 р. Проголошений[2]. Першим митрополитом Української православної автокефальної церкви в жовтні 1921 р. на Всеукраїнському Церковному Соборі був обраний визначний діяч Української православної церкви Василь Липківський[2].

О.Лотоцький з січня 1919 р. по березень 1920 р. перебував у Константинополі як надзвичайний і повноважний посол Української Народної Республіки у Туреччині із спеціальною місією впровадження переговорів із Вселенським патріархом про визнання автокефалії Української Православної Церкви[2].

Українське дипломатичне посольство на чолі з О.Лотоцьким зазнало великих труднощів в Константинополі, тодішній столиці Туреччини Стамбулі, пережило чимало ворожих провокацій і репресій проти українського дипломатичного посольства.

Турецький уряд визнав незалежність України і посольство було прийняте дуже урочисто. А труднощі почалися після того, як Туреччина підписала перемир'я з Антантою. Стамбул був важливим стратегічним пунктом і тому його контролювали переможці – англійці. Було тут також багато росіян-москвичів, які перебували під опікою Антанти. Їх розвідка завдала чимало шкоди Україні, були спроби знищити українське посольство, очолюване О.Лотоцьким. Унаслідок їхніх ворожих наклепів 10 вересня 1919 р. антантівська поліція заарештувала на італійському кораблі у Стамбульському порту двох українських дипломатичних кур'єрів, та відібрала в них дипломатичні пакети. 25 вересня 1919 р. за наказом англійського комісара (за згодою французького та італійського комісарів) поліція провела обшуки в будинку посольства і приватних помешканнях

О.Лотоцького та його радника Яна Токаржевського. Під час обшуку, який грубо порушував екстериторіальність дипломатичного посольства, були конфісковані різні документи, сейф і гроші на рахунку посольства в банку. Після цього поліція замкнула будинок посольства і поставила біля вхідних дверей сторожів. Лише через кілька тижнів, після заяви зі скаргою, українському посольству повернули його приміщення.

Завдяки тому, що Лотоцький добре розумівся в дипломатичному праві, з приводу зазначеного вище свавілля представникам Антанти були надіслані 3 ноти. Першу ноту посольство відправило 6 жовтня 1919 р. разом із протестом щодо випадків у Києві в серпні. У ній була звернута увага на шкоду, яку завдав би Європі розгром української армії і держави, єдиної перепони більшовицькій агресії.

Другу ноту посольство надіслало 6 грудня 1919 р. разом із протестом уряду та вимагало припинити війну Денікіна проти України.

Третю ноту відправило посольство 6 січня 1920 р. з приводу Добровольчої армії, яку підтримувала Антанта. Посольство вимагало дотримання Добровольчою армією демаркаційної лінії та визнання Денікіним незалежності України й порозуміння з українським урядом[2].

Копії цих нот українського уряду посольство розіслало союзним представникам, турецькому уряду й загалом усім посольствам держав у Стамбулі, які, як згодом виявилось, були на боці України.

У березні 1920 р. О.Лотоцький емігрував до Відня, пізніше переїхав до Праги, звідти – до Варшави. У 1922–1928 рр. – він доцент права Українського вільного університету, 1929–1939 рр. – професор історії церкви у Варшавському університеті. У 1930–1939 рр. – засновник і директор Українського наукового Інституту у Варшаві. У 1927–1930 рр. – міністр внутрішніх справ в еміграційному уряді УНР. Автор праць «Українські джерела церковного права» (1931), «Автокефалія» (1935–1938 рр.), «Церковна справа в Україні» (1923 р.), «На ріках Вавілонських». Зб. Статей. – Львів: «Хортиця», 1938. У цьому збірнику статей О.Лотоцький, проаналізувавши політику російських більшовиків щодо України дав їй ще тоді справедливу оцінку. Так, у статті «Федеративна фікція» він зазначив, що більшовицькі юристи виявляють дуже дотепну еквілібристику, щоб погодити декларативну федерацію суверенних держав з фактичною централізацією унітарної держави».

У статті «Засади української національної політики» він прийшов до такого висновку: «Умова більшовицького уряду Росії з Україною (20.12.1920 р.) визнає Україну (на основі права народів на самовизначення, незалежність і суверенність) за незалежну державу, а на ділі московська влада, хоч і в досить інтернаціональному складі проводить централізаторську державну систему та найтиповішу окупаційну політику»[3].

А в статті «Державна незалежність – основа життя нації» стверджує: «Тільки в самостійності, державній незалежності добро і щастя українського народу ... Це наш національний догмат!»[3].

Лотоцький також автор численних публіцистичних статей в українській, закордонній та іноземній пресі; автор мемуарів: «Сторінки минулого» (Т.1–3, 1932–1934), «В Царгороді» (1939), книжок для дітей.

Помер 22 жовтня 1939 р. у Варшаві. Прах перепоховано на українському меморіальному цвинтарі у Баунд-Бруці поблизу Нью-Йорка.

О.Лотоцький був земляком моєї покійної дружини (вони родом з одного Могилів-Подільського району). Я кілька разів на рік проїжджаю через малу Батьківщину Олександра Гнатовича село Бронницю і мета моєї праці донести знання про цю видатну людину до його односельчан, щоб вони берегли пам'ять про свого знаменитого земляка, великого патріота України, на користь якої він працював усе своє життя і на всіх посадах. У своїх творах він також виступав на захист інтересів українського народу: незалежності української держави, української православної церкви (ініціював автокефалію і домігся її проголошення при підтримці гетьмана П.Скоропадського), навчання українців рідною мовою в школах. Цього він мужньо й сміливо вимагав від царського і Тимчасового урядів Росії. Цей чоловік заслуговує на пам'ятник на високій горі, на якій розташоване село Бронниця.

Джерела та література:

1. Лотоцький О. Сторінки минулого. Ч.3. – Варшава, 1934. – с.344.
2. Там само. – с.155–156.
3. Полонська-Василенко Н. Історія України. У 2-х т. Т.2. – с.502.
4. Лотоцький О. Вказ.праця. – с.344.
5. Верига Василь. Визвольні змагання в Україні. 1914–1923 рр. У 2-х томах. Т.1. – Львів, 1998. С.62.
6. Буковина в контексті європейських міжнародних відносин. – Чернівці, 2005. – с.331.
7. Там само. – с.332.
8. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920 рр.). – Київ: Темпора, 2007. – с.43.
9. Там само. – с.136–138.
10. Там само. – с.138, 139, 142–145.
11. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У 2-х томах. Т.1. Докум. 216. – с.464.
12. Там само. Док.208.– с.451
13. Полонська-Василенко Н. Вказ.праця. – с.502.
14. Енциклопедія українознавства. Загальна частина. Т.2. Перевидання в Україні. – Київ, 1995. – с.617–618.

15. Довідник з історії України. У 3-х томах. Том. 2. – Київ: «Генеза», 1995. – с.160-161.
16. Верстюк В., Оташко Т. Діячі Української Центральної Ради. Бібліографічний довідник. – Київ, 1998. – с.118.
17. Лотоцький О. В Царгороді. Праці Укр.наук.Інституту. Т.40. Серія мемуарів. Кн.5. – Варшава, 1939. – с.43–44.
18. Лотоцький О. На ріках Вавілонських. Зб.статей. – Львів: «Хортиця», 1938. – с.14, 109.
19. Там само. – с.20.

Гай-Нижник П.П.

м. Київ

УКРАЇНСЬКА НАЦІОНАЛЬНА ІДЕЯ: СОБОРНІ ЧИННИКИ ТА ВИЗНАЧАЛЬНІ ЗАСАДИ

Висвітлюються основи концепту новітньої національної ідеї в контексті національної безпеки, сучасних світових викликів і майбутніх глобальних загроз людству, її фундаментальні складові та соборні чинники, зокрема національні ідентичності, завдання, цілі та пріоритети, а також суспільно-цивілізаційні й державно-політичні засади її сталості, плинності та еволюції.

Ключові слова: *нація, національна ідея, національна ідентичність, національна безпека, цивілізаційні виклики*

Сучасний світовий порядок перебуває у стані інтенсивної трансформації, що передбачає перерозподіл важелів і обширу впливу та рівноваг, як у розумінні контролю над планетарними ресурсами, глобалізованою фінансово-економічною системою, енергетичною сферою, регуляцією й оволодінням новими високотехнологічними комунікаціями і винаходами тощо, так і у пошуку новітніх гуманітарних основ співжиття на планеті та засадничих конструкцій геополітичних взаємин, формул, моделей і механізмів дієвої міжнародної системи безпеки. Україна, що історично і географічно завжди перебувала на перетині світових геополітичних інтересів, глобальних торговельно-економічних шляхів та цивілізаційних процесів, опинилася й перебуватиме у майбутньому у фокусі кардинальних змін планетарного масштабу і є однією з ключових точок на євразійському просторі, де перетворюється сучасність і зароджується нове майбуття світових взаємовідносин. Нажаль гуманістичні принципи розв'язання цивілізаційних криз і вузлових протиріч світового перерозподілу сфер впливів часто поступаються силовим методам, що за сучасних умов набувають то-

тальних ознак і мають гібридизовану форму. Держава Україна ще з часів відновлення своєї незалежності і суверенітету як суб'єкт міжнародного співтовариства перманентно постійно перебувала на периферії протистояння Заходу і Сходу, Півночі і Півдня й була об'єктом потенційної боротьби між гігантами світової геополітики, проте має усі можливості та підстави стати одним з таких планетарних велетів.

Доконана дійсність вказує на незаперечний висновок – сьогодення і майбуття для України та українського народу полягає не лише у світоглядному протистоянні чи цивілізаційному зіткненні, а також і у безперервній війні (у прихованій «м'якій» чи у відкритій «жорсткій», а здебільшого – у гібридній «комбінованій») за право бути, боротьбою за існування у повному і вражаючому значенні цих понять. Розуміння подібної конфігурації сьогодення й історичної перспективи мусить пульсувати у кожній уособленій одиниці громадянства зокрема та у суспільній думці народу в цілому: як в площині ірраціонального інстинкту солідарного національного самозбереження, так і на рівні раціонального усвідомлення викликів і загроз планетарної неминучості в контексті державної безпеки, а отже – й в самому сенсі української національної ідеї, в глибинній та обґрунтованій неминучості світової боротьби за першість, за право бути і жити як державний народ, за честь і прерогативу зберегти власну етноісторичну, господарчо-культурну, соціально-політичну та національно-расову самоозначеність.

Питання утвердження загальнонаціональної ідентичності українців за умов нових внутрішньо- і зовнішньополітичних викликів сучасності є однією з важливих складових політики національної безпеки. В умовах сучасних глобалізаційних та геополітичних трансформацій, посилення напруження на міжнародній арені, зумовлених використанням силових методів при вирішенні багатьох конфліктних ситуацій та російської загрози (агресії), зростає потреба у консолідації української нації, формування її загальнонаціонального самоусвідомлення та захисту власних світоглядних орієнтирів нації, що є запорукою і гарантією стабільності та безпеки Української держави. Тож одним з найбільш важливих поточних завдань суспільства є й збереження і розвиток духовних і культурних цінностей українства, посилення національної єдності українців та формування загальноукраїнської ідентичності, що має важливе значення для національно-державної безпеки. Саме формування загальнонаціональної ідентичності є для України першочергово актуальним питанням у гуманітарній сфері на сучасному етапі. Загальнонаціональна ідентичність за своєю суттю багатовимірна. Вона може охоплювати, але не виключати, етнічну, культурну, професійну, статеву та інші види ідентичностей. У той же час загальнонаціональна ідентичність може співіснувати з наднаціональною

ідентичністю (європейською чи глобалізаційно-світовою). Так, наприклад, ще М. Бердяєв зазначав, що почувавши себе громадянином світу, людина не втрачає національного почуття, позаяк до космічного, всесвітнього життя людина долучається завдяки життю національному.

Утім, на сучасний момент цей процес в Україні все ще стримується низкою чинників:

- конфліктом ідентичностей (доволі сильними позиціями регіональних субідентичностей, що мають різні ціннісні доміанти);
- низьким рівнем міжрегіональної взаємодії в соціокультурній сфері;
- недостатнім рівнем розвитку вітчизняної культури, слабкою динамікою формування історичної пам'яті;
- пасивністю взаємодії державних і громадських чинників у сфері національно-патріотичного виховання;
- негативним впливом іноземних ЗМІ (фактичним тимчасовим програшом України у тотальному світовому інформаційно-ідеологічному та культурно-світоглядному протистоянні);
- впливом глобалізаційних процесів (уніфікація, масовізація культури, пануванням культу споживання тощо);
- наявністю елементів пострадянської ідентичності;
- певними особливостями ментальності українців (індивідуалізм, конформізм);
- посиленням процесів відчуження;
- відсутністю ефективних якісних системних перетворень в державі;
- існуванням проблем міжрегіональної взаємодії в соціокультурній сфері, коли мешканці одних теренів не мають достатньої інформації про інші міста чи регіони;
- несформованістю та контраверсійністю ідентичності тощо.

Тим не менш, останнім часом відбувається значне посилення загальноукраїнської ідентичності, консолідація українського народу перед зовнішньою загрозою. Тому досить важливим на сучасному етапі в етнополітичній галузі є здійснення заходів, спрямованих на зменшення ваги регіональної ідентичності при гармонійному її входженню в загальноукраїнську ідентичність. Регіональна ідентичність, у цьому випадку, виступатиме як субідентичність відносно загальноукраїнської. Такі субідентичності не виключають віднесення себе особою (групою осіб) до загальнонаціональної спільноти.

Проблема подолання кризи ідентичності значною мірою посилюється процесами глобалізації, що розмивають національну культуру та посилюють маргіналізацію українського суспільства. Тож на порядку денному є радикальне оновлення власної національно-цивілізаційної ідентичності, що буде здатна не лише витримати, а й відповісти на численні виклики су-

часного світу та здійснити повноцінне економічне, соціальне й політичне оновлення (осучаснення). При цьому слід враховувати також і певні суперечливі аспекти впливу глобалізаційних процесів на Україну. З одного боку – процеси становлення і зміцнення державності потребують інтенсифікації процесів національно-культурного відродження, а з іншого – процес модернізації соціально-економічної системи вимагає найширшої відкритості країни, що сприяє поширенню негативних зовнішніх впливів – криміналітету, прихованої втрати економічного суверенітету, трансфінансової залежності, масової культури (мультикультуралізму), етніцизму, притоку мігрантів, низькоякісних товарів масового споживання тощо.

Аналізуючи причини кризи національної ідентичності, слід виокремити також домінування в більшості суспільних сфер такого явища як відчуження. Цю категорію до наукового обігу введено відносно нещодавно, а відтак і чітких українських відповідників даному поняттю не існує. Загалом на сьогодні в академічному середовищі виділяються такі види відчуження: економічне, культурно-освітнє, соціальне, політичне. Недостатній рівень сформованості загальнонаціональної ідентичності призводить і до посилення загроз національній безпеці країни, серед яких, як правило, виділяться переважно такі: криза легітимності політичних інститутів, посилення сепаратизму, десуверенізація, конфлікт політичних інтересів, посилення розшарування українського суспільства, низький рівень розвитку політичної культури, цивілізаційна невизначеність та перебування в «сірій зоні» міжнародної політики, недостатній рівень розвитку громадянського суспільства тощо.

Ці загрози призводять до посилення напруження та протистояння в українському суспільстві. Представники соціальних груп з конкуруючими ідентичностями сприймають діяльність своїх опонентів як загрозу власним інтересам, а відтак зменшується чи взагалі зникає прагнення до діалогу та пошуку компромісу зі спірних питань, а протиріччя стають нерозв'язними. Будь-який крок супротивника сприймається як загрозовий, що, знову ж таки, посилює соціальну напругу. При цьому навіть корисні для суспільства починання однієї з сторін будуть сприйматися як негативні, позаяк вони можуть принести «користь» опонентам.

Іншим маркером регіональних ідентифікацій є зовнішньополітичні орієнтації населення України. Не сформованість загальнонаціональної ідентичності призводить також до посилення зовнішньополітичної невизначеності країни. Перебуваючи на межі західної та східної цивілізацій, Україна не може визначити чіткий зовнішньополітичний курс і стає полем боротьби глобальних гравців. Не може витворити вона й належний авторитет в регіоні, постійно коливаючись між європейською та російською зовнішньополітичною орієнтацією.

Відтак в Україні можна виділити декілька груп ідентичностей, які прагнуть бути загальнонаціональними. Перша – національно-патріотичні ідентичності, що чітко закликають до збереження самобутності українського народу, його «цивілізаційного суверенітету», культури, мови, звичаїв, обрядів, до сучасного поступу в контексті політики націонал-консерватизму. Друга – проєвропейські ідентичності, що підтримують європейські демократичні цінності та спрямовують Україну до тіснішої інтеграції та входження до Європейського Союзу. Третя група – проросійські ідентичності, що активно підтримують поширення концепту так званого «русского міра», впровадження російської мови на теренах України та активне зближення з Російською Федерацією.

В основі формування загальнонаціональної ідентичності лежить і національна культура. Кожна етнічна культура має в своїй структурі культурну традицію, яка є унікальним механізмом самовідтворення і самозбереження сакральних змістів її «центральної зони» – ядра даної культури. Щоби асимілювати поневолені народи усі імперії чи субімперські конгломерати прагнули якщо не знищити, то бодай знівелювати, спримітивізувати їхні етнічні культури, замінити своєю власною культурою (чи глобальною субкультурою). У випадку ж, якщо держава не буде здійснювати ефективні кроки з нейтралізації вищезгаданих загроз, це може призвести до втрати суверенітету держави. Значною мірою це може бути зумовлено й критичним зниженням рівня функціонування політичної системи, спричиненого зовнішніми і внутрішніми конфліктами.

Тож, слід відзначити, що в цілому формування загальнонаціональної ідентичності є одним з головних завдань Української держави на сучасному етапі. Для його реалізації потрібно актуалізувати зусилля відповідних державних структур та неурядових організацій у сфері суспільних і, насамперед, міжетнічних відносин, а також у гуманітарній сфері й у напрямкові уможливлення співіснування та симбіотичного розвитку різних етнічних груп у межах поліетнічного простору та державної націєцентричності. В етнонаціональній же сфері потрібно сформувати і законодавчо закріпити Доктрину етнонаціональної політики України, де були б розроблені її концептуальні засади та чітко визначені базові поняття етнонаціональної політики: «титильна нація», «національність», «корінні народи», «етнічна група», «етнічна спільнота» тощо. Потрібно здійснювати й подальше вдосконалення вітчизняного законодавства у сфері забезпечення прав національних меншин та гарантії провідного становища української нації та її культурно-історичної спадщини, а також безумовного державного статусу української мови.

Отже, за сучасних умов потрібно активізувати зусилля з формування загальнонаціональної ідентичності. Кристалізація національної кар-

тини світу забезпечує сплав політичної та культурної ідентичності, що скріплює населення країни потужними символічними та емоційними зв'язками. Саме спільна ідентичність є основою буття даної національної спільноти (політичної нації). Якщо члени спільноти мають високий рівень національної самосвідомості, то за політичного врегулювання існуючих у суспільстві суперечностей і проблем, вони схильні до обмеження своїх особистих, групових чи корпоративних інтересів задля досягнення загальносуспільної злагоди. Відтак в основі загальнонаціональної ідентичності, перш за все, мусить бути закладено національну ідею, навколо якої й здійснюватиметься консолідація української нації.

Національні інтереси, національні цінності та національні цілі як структуроформуючі чинники національної ідеї.

Сьогодні для українського суспільства є характерною криза ціннісно-світоглядних засад, яка проявляється у втраті моральних орієнтирів, зростанні девіантної поведінки, збільшенні розпорошеності і диференціації українського суспільства, політичною і соціально-економічною несталістю у розвитку держави. Цю кризу можна подолати шляхом переоцінки колишніх норм і побудові на цій основі оновленої системи цінностей. Відтак актуалізується питання більш ґрунтовного дослідження і визначення національних цінностей, національних інтересів та цілей в контексті національної безпеки, а отже й концептуальному усвідомленні та розумінні національної ідеї.

Формування політики національної безпеки загалом і, зокрема, в контексті усвідомлення і вироблення солідарної думки щодо поступу народу й держави, в першу чергу, має бути спрямованим на визначення завдань і цілей даної політики, що найбільш повно може бути відображено у стратегії державної безпеки, яка відображала би і втілювала в своїй основі далекоглядну і всеохоплюючу національну ідею.

З огляду на вищевказане, у творенні висхідних засад національної ідеї можуть бути використані три основні підходи:

— перший підхід – це коли в основі розробки національної ідеї і стратегії державної безпеки лежить ієрархія національних інтересів і цілей;

— другий підхід орієнтується на формування ієрархії національних цінностей;

— третій, найбільш оптимальний, є – інтегрований підхід до розуміння феномену національної ідеї, в якому основна увага акцентується на взаємозв'язку національних цінностей та інтересів, необхідності врахування їх взаємозумовленості у контексті проблем національної безпеки, цивілізаційного поступу та усвідомлення глобальних загроз і викликів,

що існують і поставатимуть у майбутньому перед нацією та її державністю.

Кожен з цих підходів, вочевидь, потребує детальнішого розгляду. Зокрема у першому підході відбувається орієнтація на «національні інтереси». Сам термін «національний інтерес» було запозичено з західної політичної літератури, де він визначався як «державний інтерес». Саме таке розуміння є переважаючим у провідних країнах світу, оскільки вони собою являють здебільшого мононаціональні держави (не стільки в етнічному аспекті, скільки в соціальному). У західних суспільствах нація представляє собою єдність громадянського суспільства і держави, відтак національний інтерес виконує консолідуючу функцію і зменшує протиріччя між інтересами держави та громадянського суспільства.

Природно, що національний інтерес, як сукупний вираз прагнень і волінь усіх і кожного члена суспільства, не може бути втілений і розв'язаний поза дієздатним соціально-політичним ладом держави, що був би спроможний врівноважувати, поділяти та поєднувати особистісні, громадянські й державні егоїзми та жертвовності як вищі прояви компромісу та примусу у солідарній системі інтегральної взаємодії людської природи та узагальненого морально-духовного та юридично-законотворчого суспільного договору. Взагалі інтерес можна розглядати як об'єктивно зумовлений мотив діяльності суб'єкта (окремої людини, соціальної спільноти), що складається з усвідомлення ним власної потреби та з'ясування умов і засобів її задоволення. Інтереси тісно пов'язані з потребами, виникнення ж потреби є, власне, початковим етапом формування інтересу. Тому в даному контексті національні інтереси можна кваліфікувати як домінуючі потреби суспільства і держави, що визначаються економічними і геополітичними відносинами даної країни в певну епоху, культурно-історичними традиціями, потребою забезпечення безпеки, захистом населення від зовнішніх і внутрішніх загроз.

Водночас, не варто суцільно отожднювати поняття «національні інтереси» і «національні цінності», позаяк національні цінності лежать в основі національних інтересів, вони визначають їх спрямованість, проте вони не є національними інтересами. Тож цілком природно, що внутрішньополітичні чинники не завжди можуть розглядатися як національні інтереси, адже вказана група питань належить до сфери «суспільного інтересу», тобто інтересу, обумовленого різними сегментами громадянського суспільства.

У вітчизняній політології існує декілька підходів щодо розуміння даної категорії та їх систематизації. Стосовно навколишнього зовнішнього світу національні інтереси виражаються у сукупності зовнішньополітичних інтересів держави, які розрізняються за своєю важливістю для його

життєдіяльності. Розрізняється фіксований (постійний) і змінний зміст національного інтересу. Незмінна частина включає завдання забезпечення зовнішньої безпеки держави. Змінна ж частина змісту розглядається через призму наявної політичної ситуації, особистісних якостей представників політичної еліти, актуальних тенденцій в різних сферах суспільного життя тощо.

Реальні матеріальні та політичні потреби у розвитку держави можуть змінюватися, а разом з ними відповідно змінюються інтереси, цілі та засоби зовнішньополітичної діяльності. Зміна потреб та інтересів держави призводить до зміни її ідеологічних цінностей, зокрема й у вираженні двох основних рівнів національних інтересів держави: рівень ключових зовнішньополітичних інтересів, пов'язаний із забезпеченням її безпеки і цілісності як соціально-економічної, політичної, національно-історичної та культурної спільності з захистом економічної і політичної незалежності держави та рівень специфічних інтересів.

Головні свої інтереси держава забезпечує усіма військовими, економічними, дипломатичними, ідеологічними та культурними засобами, що лягають в основу завдань її політики національної безпеки, яка визначається через систематизацію та класифікацію національних інтересів за категоріями та рівнями важливості. Зокрема, можна виділити різні категорії національних інтересів (захист Батьківщини, економічне процвітання, пропаганда цінностей, сприятливий світовий порядок), що узагальнюються у три основні з них: безпека, добробут, цінності. Проте варто зауважити, що систематизація національних інтересів є досить складним, багатограним процесом. При розподілі інтересів за категоріями може виникнути ситуація, коли один і той же національний інтерес одночасно може мати відношення до кількох категорій, як і дискусійною є визначення рівня важливості того чи іншого інтересу.

Тож слід враховувати й те, що в перебігу визначення національної ідеї (як і стратегії національної безпеки) з використанням підходу, в основі якого лежить ієрархія національних інтересів, вона може значною мірою суб'єктизуватися, адже завжди можна знайти певні аргументи як на підтримку даної ієрархії, так і проти неї. Надважливо зважати на цей аспект у переломні (кульмінаційні) етапи національного поступу чи глобального розвитку, коли найменша помилка може призвести до значних негативних наслідків.

При використанні даного підходу потрібно також враховувати усі переваги та ризики при визначенні пріоритетності того чи іншого національного інтересу. Зокрема цілком вірогідним є сепарація ситуації, коли ігнорування інтересу, який було визначено як менш важливий у порівнянні з іншими інтересами, може призвести до значних втрат у подальшому. Тому,

коли держава відмовляється від досягнення певного національного інтересу, вона обмежує й потенційну свободу своїх можливих дій, спрямованих на гарантування національної безпеки та формування національної ідеї. З іншого боку, коли держава занадто актуалізується на певному національному інтересі, то це може призвести до недостатнього рівня врахування інших інтересів, що також загрожує виникненням додаткових негативних наслідків для втілення в життя та розвитку національної ідеї.

При цьому не менш важливим є й усвідомлення в потребі врівноваження пріоритетів, коли перевага віддається використанню здебільшого силових методів при розв'язанні багатьох внутрішньо- і зовнішньополітичних проблем, без врахування важливості використання «м'яких методів», що гіпертрофує й примітивізує застаріле мислення щодо тактики і стратегії втілення національної ідеї, захисту національних інтересів та здійснення комплексу безпекових заходів тощо. Слід також констатувати, що на формування ієрархії національних інтересів значний вплив здійснюють й пристрасті або стереотипи політичного мислення. Так, скажімо, певні політичні сили можуть визначати за найважливіші такі «національні» інтереси, які, перш за все, є пріоритетними для них самих, а не для безпеки держави і не мають нічого спільного з національними інтересами чи, тим паче, з національною ідеєю. Тому, при формуванні ієрархії національних інтересів потрібно враховувати усю різноманітність та суперечливість умов, що впливають на вказаний процес. У подальшому, в силу ускладнення та суперечливості чинників, які впливають на формування системи забезпечення національної безпеки та міжнародних відносин, ці процеси ще більш ускладнюватимуться й досить важко піддаватимуться достовірному кількісному та якісному аналізу і, відповідно, сприятимуть абсурдизації національної ідеї як такої.

Відтак національні інтереси створюються усіма елементами політичної системи та є основою функціонування її складових, що виражає обумовлену спонуку дій нації і держави в інтересах спільного власного виживання, захисту, існування, розвитку та плекання своїх історично-культурної спадщини й основоположних матеріальних, духовних, інтелектуальних і національно-суспільних цінностей, які визначають особливе самоусвідомлення народу, відіграють важливу роль у стратегії і тактиці в галузі національної безпеки та забезпечують державний суверенітет народу.

У цьому контексті важливо враховувати й необхідність законодавчого і виконавчого опертя у забезпеченні національного суверенітету на триєдності верховенства, контролю й здатності до збалансованої мобілізації суверенітету держави над тріадою (грец. Τριάδος) ресурсів військового, економічного й культурного суверенітету, які гарантують життєздатність

самого інституту держави, своєрідність її національного обличчя (ідентичності), спадкоємність і оригінальність правопорядку.

Разом з тим, формуючи систему національних інтересів, першочергово слід враховувати національні цінності, позаяк саме вони закладають аксіологічну основу системи національної безпеки держави та базову сутність концепту національної ідеї. Національні інтереси можуть переплітатися з загальними базовими цінностями (територіальною цілісністю, політичним виживанням і т.п.), а з деякими й можуть входити в суперечності (як, наприклад, із забезпеченням невід'ємних прав і свобод людини тощо).

Категорія «національна цінність» у контексті формування й трансформації національної ідеї.

Зважаючи на те, що національні цінності є важливими передумовами і базовими засадами забезпечення національної безпеки країни й, зокрема, важливими чинниками формування основ концепту національної ідеї, вважаю за доцільне детальніше розглянути вказану категорію.

Саме система національних цінностей утворює правову, філософську та етичну основу для забезпечення подальшого існування держави та нації як самостійного суб'єкта міжнародних відносин та своєрідної й особливої етнічно-расової складової людської палітри на планеті. Визначаючи поняття «національних цінностей» слід констатувати, що саме вони є певними концептуальними, ідеологічними основами, консолідуючими чинниками, важливими життєвими орієнтирами на шляху ефективного суспільного розвитку та становлять кластери уявлення про національну ідею. З огляду на це, національні цінності становлять цілий комплекс предметів, явищ та їх властивостей, що притаманні характеру наявних та ідеалізованих уявлень нації, її духовної свідомості та доміанти суспільних традицій й світогляду, ключ до формування та змін у параметрах національної гідності, відображають і задовольняють матеріальні та етично-моральні блага та потреби як окремої особи, так і суспільства та держави у поступі до успіху та розквіту, а відтак й консолідують керований інстинкт народу та постійно зберігають і оновлюють його конструкт генетично-суспільного коду самоусвідомлення власної внутрішньої спільності та зовнішньої окремішності.

Проблема формування та закріплення системи національних цінностей є надзвичайно важливою для українського суспільства. Чи є і мають бути вони у своєму загальному незмінними і статичними? Достеменно – ні. Нетлінними і стійкими залишатимуться стрижневі історично-культурні та основоположні традиційні національні й загальнолюдські цінності, проте триватиме закономірна й логічна плінність переоцінки колишніх (застарілих) норм, творення оновленої системи цінностей. Фундаментальною ж базою національної ідеї має бути провідна теза про посилення загальних

прагнень, спрямованих на об'єднання української нації навколо спільних національних інтересів та цінностей, що забезпечують збереження її самобутності, сприяють утвердженню її становища серед інших народів, зміцнюють національний ген виживання та забезпечують провідне становище української держави у світі.

При цьому слід розрізняти природні і соціальні цінності. Основоположними для людини є природні цінності, пов'язані з потребами у їжі, житлі, задоволенні інших біологічних потреб тощо. Для держави ж природною цінністю є цілком визначена географічна та історична територія (соборність), належний захист якої забезпечує безпеку держави.

Природні ресурси у сучасному світі є архіважливими цінностями як суспільства, так і держави. Вони формують потенціал, який може бути використаний державою для гарантування національної безпеки, а відтак збереження природних надбань, чистоти повітря, землі та її надр є і залишатиметься для будь-якої держави та її народу питанням життя і смерті, а отже – має стати однією з ключових складових національної ідеї.

Соціальні цінності характеризують людину як суспільну істоту. Будь-який об'єкт, що розглядається як життєво важлива умова існування даної спільноти, може бути соціальною цінністю. Соціальні цінності виступають критерієм оцінки вчинків соціальних груп і окремих індивідів щодо прийнятої ними системи цінностей, впливають на психологічне здоров'я народу та, відповідно, до його здатності долати виклики і загрози, зумовлених природними катаклізмами чи зовнішнім втручанням.

Якщо нація на рівні пересічного громадянина уражена у своїх соціальних цінностях ознаками тотальної перманентної стурбованості за власну безпеку, патологічним прагненням до самоствердження (влади, статусу, багатства), невмінням самостійно приймати рішення, примітивізацією думки і відсутністю здатності критично мислити, настороженого ставлення до змін, мляво вираженого прагнення радіти життю, зневірою у можливості особистих і суспільних змін, невпевненістю у завтрашньому дні, наелектризованістю громадських настроїв і нетерпимістю до інакшої думки тощо, то це означає, що не лише суспільство, а й держава перебувають у небезпеці. Причин цьому кілька, серед основних з яких є: відсутність загальної освіти нації, недотримання у державі громадянських прав і свобод, а отже й народовладдя (демократії), корумпованість органів влади, низький індекс фахового управління та занепад господарчого життя (кризова економіка), система соціального визиску і нерівності тощо. Усе це свідчить про несприятливий морально-психологічний клімат у суспільстві, що посилює синдром національної меншовартості, сприяє занепаду традиційних національних цінностей, дегуманізації індивіду та втраті суспільно-етичних норм, а також породжує зневіру у здатності до

державотворення власного народу, нівелює національне самоусвідомлення, вихолощує саму потребу національної ідеї, підмінюючи її ідеєю споживання, секуляризму та космополітизму і, таким чином, руйнує відчуття національної ідентичності, знецінює потребу національної безпеки й ставить під загрозу не лише збереження державності, а й саме існування нації взагалі, що буде поглинена більш здоровими і успішнішими націями та їхніми державними організаціями.

Тож відчуття єдності народу і держави у подоланні криз і загроз (як внутрішніх, так і зовнішніх), плекання загальної (колективної) національної ідентичності, що формується в результаті спільного інтерактивного процесу самовизначення конкретної соціальної спільності, пов'язаного з загальними орієнтаціями їхніх дій і тим полем можливостей та обмежень, в якому відбуваються їх спільні дії, дотримання норм соціальної справедливості і загального блага держави як здобутку і скарбу кожного її громадянина, звернення до універсальних феноменів культури народу та актуалізація просвітницьких і смислових процесів в суспільстві тощо, дозволять не втратити набутих національних цінностей і не дасть виокремитися з цієї об'єднаної ідеї розрізненим ізоляціонізмом цінностям індивіда, суспільства та держави. Саме тому подальше існування держави й нації має розглядатися крізь призму її ціннісного ядра (наявності загальнонаціонального смислового поля, що залежить від певного рівня якості суб'єктності – як індивідуальної, так і колективної), що консолідує суспільство на гармонізації загальних та індивідуальних цінностей, а саме: патріотизм і традиціоналізм, національна безпека і система міжнародних зв'язків, матеріальні і духовні надбання народу, добробут і збереження надбань природних дарів, права і свободи людини, соціальна справедливість і самореалізація, моральність і релігійність, взаємотерпимість і доброзичливість, працелюбство і жертвовність, сім'я і родина (сімейні цінності), героїзм і доброчесність тощо, які завжди були притаманними українцям і відображають сутнісні засади українського національного характеру.

На основі національних інтересів та національних цінностей формуються національні цілі. Їх сутнісні характеристики визначаються динамікою та суперечливістю розвитку середовища існування суспільства і держави. Національні цілі – це конкретні ключові завдання, які держава і нація ставлять перед собою заради захисту національних інтересів та національних цінностей. Національні цілі – це своєрідні дороговкази розвитку суспільства до побудови моделі кращого стану (безпечніших умов розвитку та життєдіяльності) кожної людини, суспільства, держави.

Проте за умов сучасної української реальності чітка реалізація тріади основних рушійних сил творення концепту національної ідеї та системи

забезпечення державної безпеки (національні цінності – інтереси – цілі), постійно стримується недостатнім рівнем консолідації українського суспільства, що призводить до того, що інтереси, і тим більше – цілі, різних суспільних груп за певних умов набувають антагоністичного характеру та за умов розмитості загальнонаціональної ідентичності, вони не проявляють прагнення до діалогу та порозуміння заради суспільного блага.

Визначення національних цілей – є одним з головних і пріоритетних завдань держави, яке впливає на подальший її суспільно-політичний та економічний розвиток та становище на міжнародній арені. При цьому слід констатувати, що формування національної ідеї, в першу чергу, повинно бути спрямованим на визначення завдань і цілей політики національної безпеки й зумовлене метою досягнення загальнонаціонального блага, що доступне та є надбанням і частиною кожного громадянина держави та кожного представника нації.

Саме національні цінності, національні інтереси та національні цілі є головними структуроформуючими кластерами творення, розвитку та видозмінення національної ідеї. Універсальною аксіомою будь-якої національної ідеї є усвідомлення мети побудови суспільства добробуту та країни успіху як з огляду розквіту державної величі (у комбінованому синтезі її інтелектуальної, жорсткої та м'якої сили), так і національної спільноти обраних (у гармонії плекання національного і загальнолюдського) з вільними можливостями досягти власного успіху кожного окремого громадянина.

Відтак сам концепт національної ідеї неможливо сформулювати окремим терміном чи визначенням, його не можна запозичити в чистому вигляді в іншій державі чи нації або створити штучно. Національна ідея – ця універсальна думка-мета ідеалізованого прагнення народу, виробляється не пропагандою чи розрахунком, а витворюється інтелектуальним розумом народу через її найкращих представників з різних сфер життя і діяльності, міфологізується як сакральний шлях нації до вершин вічної величі і матеріалізується у постійному прагненні до вдосконалення завдяки особистому привабливому розвитку кожного громадянина окремо, заради себе самого, а не для когось іншого, заради своєї держави і нації як символів спільної єдинокровної родини.

При цьому українська національна ідея цілком спроможна бути плідною в унісон зі світовою громадською думкою (навіть з перспективами очолювати її), а не йти їй наперекір. Таким чином у тривалому часі та у векторному зрізі опанування майбуттям, національна ідея здатна бути надвагомим енергетичним трампліном для психологічного одужання народу, його духовим, але не теологізованим, і надкорисним елементом політичного інструментарію держави, впливовішою, ніж майстерна дипломатія, духовне від-

родження, культурна «м'яка» сила, фінансово-економічна стабільність чи збройна «жорстка» потуга окремо взяті, позаяк включає у собі усі ці та інші раціональні та ірраціональні чинники. Її поширення та привабливість як найкраще сприяють також і формуванню в зарубіжних країнах прихильних «агентів впливу» з-поміж представників інших націй та національної діаспори, себто просуванню на лідерські позиції осіб, які виражають цінності держави та суспільства, що уособлюють подібну національну ідею.

Суспільство є складною органічною цілісністю, а його частини настільки взаємопов'язані, що зміна однієї з них підриває стабільність усього суспільства. У суспільно-політичній сфері не можна діяти за планом або згідно з певною соціальною теорією, а натомість варто спиратися передусім на досвід. Історичний досвід же, своєю чергою, свідчить, що суспільство вдосконалюється поступово за внутрішніми законами, що є закоріненими у його минулому, де вирішальне значення мають історична спадщина, звичаї, уподобання, традиції народу. Головним же супровідним критерієм суспільного розвитку є його закономірна притаманність до певної зміни звичок, традицій і характеру як окремих людей, так і всього суспільного організму. Проте, важливими у перебігу змін є їхня природність і поступовість, що не становлять загрози зламу стрижневих для суспільства національних цінностей та вихолощенню його загальнонаціонального самоусвідомлення, а натомість вакцинуватимуть націю від руйнівних глобалістичних вірусів (мультикультуралізму, національного нігілізму, космополітизму тощо) й, водночас, сприятимуть розгерметизації облудливої схильності до затхлого ізоляціонізму і надихатимуть до духовного відродження нації та морального вдосконалення людини, до творення історії.

Разом з тим, невідворотні еволюційні зміни аж ніяк не нівелюють потребу у збереженні сталості в істотній цінності плекання людини як особистості і громадянина. Утім, перебіг глобалізованих суспільних змін має народити застереження й протидію згубній схильності до визволення людини від інституціонального обґрунтованого порядку, приналежності до суспільно-національних рис та державного авторитету, що може негативно вплинути на чуття лояльності громадян та на міцність державного суверенітету. Держава мусить бути сильною й здатною чітко відображати суспільно-політичну волю людей, сконцентровану у думці інтелектуальної провідної верстви (еліти) нації, в якій однією з найважливіших принципів є також принцип волі, спроможність здійснювати індивідуальну й суспільну ініціативу в межах правових норм. Відтак, влада не може бути підпорядкованою якійсь функціональній меті соціальної благодійності, класово-майнової рівності, детермінованої свавільної волі тощо.

Слід зауважити також, що за розуміння процесів розвитку сучасного світу, практично неможливо встановити абсолютний контроль за будь-

якою сферою реальності, а в суспільно-політичній сфері зводяться нанівещь будь-які можливі мрії про абсолютно контрольоване суспільство. Тож стає очевидним, що думка про можливість тотального планового розвитку суспільства є помилковою й здатною викликати трагічні наслідки. Будь-яка вимушена уніфікація виробничих та соціальних відносин, релігійного життя, національних традицій тощо означатиме намагання контролювати таку складноорганізовану систему як суспільство й може призвести його до застою та деградації. Тому-то й такою ж небезпечною і хибною є будь-яка «соціальна інженерія» щодо сформування концепту національної ідеї.

У даному контексті важливо усвідомлювати закони сумісного життя природи і людства, їх коеволуції, оскільки лише тонке налаштування «стратегії природи» та «стратегії розуму» в контексті національної ідеологеми успіху, їхнє сприятливе поєднання (не на засадах сили і примусу, а на засадах гармонії і життєтворчості), здатне забезпечити і суспільству, і природі майбутнє, звужує основу для позиції песимізму есхатологічного напрямку. Для вирішення цих завдань слід утворити шляхом природної морально-розумової селекції україноцентричну суспільно-політичну еліту, що усі свої зусилля спрямовуватиме на втілення геополітичної, господарської, культурної, інтелектуальної, кадрової тощо наявної потужності держави. Водночас, згадуючи В. Липинського, перед українським народом і державою постає глобальна місія: «виграти у смертельній боротьбі національних сил з інтернаціональним капіталом» і для цього українцям слід перебороти свій «первородний гріх», який полягає в ідейному хаосі в політиці і браку організаційної дисципліни.

Народи і суспільство мусять усвідомлювати майбутні виклики новітніх часів й дійти розуміння того, що світ невпинно зменшується (принаймні на рівні сприйняття), а можливості людства незбагненно збільшуються, що настає пора, коли часу буде менше, ніж ми думаємо. Світові загрози вже сьогодні попереджають і випереджають людство у породженні майбутніх кардинальних труднощів й у заплідненні прийдешніх колосальних змін.

Жодна нація і кожна держава, якщо вони не хочуть бути розчавленими і поглиненими майбуттям, а натомість прагнуть його зберегти і здобути, вже сьогодні не можуть дозволити собі апатії й, ще вчора усвідомивши прийдешні загрози і виклики, вже тепер мусять створювати запобіжники до майбутніх світових перетворень, вже зараз мають готуватися до прийдешніх планетарних змін.

Україна, як і усе людство, має бути готова вистояти, передусім, перед загрозою глобального економічно-продуктового та енергетично-ресурсного колапсу. У досить скорому майбутньому на нас чекатимуть світові брак нафти і доступної традиційної енергії, проблеми забрудненого по-

вітря та доквілля, нестача їжі та чистої прісної (питної) води, кліматичні зміни, пандемії і генні захворювання, перенаселення планети і міграційні напруги, зіткнення національно-етнічних і релігійних культур з концептом мультикультуралізму і секуляризмом, міжрелігійні та міжрасові суперечки, терористичні загрози і ланцюг локальних конфліктів та глобальний перерозподіл сфер впливу між провідними державами світу тощо.

На планеті практично не залишилося чистої води в місцях, заселених людьми. При цьому забруднюються не лише поверхневі, але й підземні, зокрема ґрунтові води. Брак чистої води вже є однією з найактуальніших проблем людства, прісна вода (ресурси якої на Землі становлять лише 2,5–3%) вже нині подекуди є дорожчою, ніж нафта, а більш ніж 1,5 млрд людей живуть у регіонах (на Півночі Китаю, в Індії, а також на заході США) і в мегаполісах, у яких відчувається нестача питної води. 40% населення Землі проживає уздовж протікання великих річок. У Китаї, наприклад, аж 20% населення Землі мають доступ лише до 5% питної води, причому 90% річок поблизу міст серйозно забруднені. Від браку води невдовзі потерпатимуть вже 2 млрд людей, а до 2050-го року (коли, за прогнозами, населення Землі становитиме 9 млрд) проблема може ще більш загостритися. Проблему нестачі води поглиблюватимуть промислові забруднення й глобальні зміни клімату (як відомо, рослини на 80–99% складаються з води, тварини – на 60–75%, а місячний ембріон людини – аж на 97%). Щороку у світовий океан виливається в середньому 10 млн т нафти, кожна тонна її розтікається на поверхні води площею понад 12 км².

У всьому світі чиста питна вода вже стає найнеобхіднішим товаром, а індустрія продажу бутельованої води є однією з найприбутковіших і розвивається шаленими темпами. Щорічно продаються понад 100 млрд літрів води, в основному в пластикових бутлях, що є шкідливим для здоров'я та навколишнього середовища. Прибутки в цій галузі вже досягають понад трильйона доларів на рік – це 40% прибутків нафтових компаній і більше за доходи фармацевтичних компаній. Торгувати водою найближчим часом буде прибутковіше, ніж нафтою.

Загрозливим є стан гідросфери й в Україні, де розораність земель наблизилася до 56%, а в степу – до 63%, де лісистість території країни становить лише 14%, у степу ж – 4,7% (тим часом у водоохоронному плані на водозборах степових річок вона має становити щонайменше 16%). Щороку у водойми України скидають близько 300 млн м³ неочищених стоків (найбільш сумна ситуація складається у степовому Криму, у якому і до анексії забруднення підземних вод фіксувалося на більш ніж 30% усієї його площі), а 90% проб з Дніпра зафіксували перевищення вмісту забруднюючих речовин або показників фізико-хімічного стану поверхневих вод.

Тож наступні війни (відкриті і приховані) вестимуться за чисту питну воду, тобто – за прісну гідросферу! Чи зможе українська нація зберегти незабрудненим цей свій стратегічний і життєдайний скарб і чи буде держава Україна здатна скористатися цим багатством у геополітичному вимірі й захистити його?

У майбутньому вологі райони Землі стануть ще вологішими, посушливі – ще більш засушливими, рівень багатьох великих річок впаде, збільшиться кількість потужних катаклізмів – цунамі, ураганів, торнадо, пожег, нестерпної спеки. Це призведе до браку прісної води, а значить, і до нестачі продовольства, розповсюдження пошестей, пандемій, соціально-економічних заворушень тощо.

Відтак майбутнє суперництво планетарного масштабу, в тому числі з застосуванням воєнної сили, розгортатиметься також і за харчові ресурси (за здорову їжу), а відтак і на родючі ґрунти. У зв'язку зі зневодненням планети і зростанням населення небачено злетять ціни на продовольство, багаті держави зможуть закуповувати його у непостраждалих районів, але слаборозвинені країни, безсумнівно, виявляться під вогнем голодних бунтів. На сьогоднішній день, понад 1 млрд жителів Землі щодня стикаються з голодом. Через 30 років від голоду і систематичного недоїдання буде страждати вже до 35% мешканців планети. Йдеться, передусім, про регіони Центральної та Південної Азії, Африки. Активно виснажуються сільськогосподарські ресурси Європи та Північної Америки, в тому числі внаслідок постійного застосування хімічно активних речовин, що покликані підвищувати врожайність тих чи інших культур, знищувати комах і т.п.

Розпад голодуючих держав стане дійсністю й дестабілізуватиме усю планету. Наша країна має унікальний аграрний потенціал. Нагадаю хоча б лише про те, що площа чорноземів України складає 27,8 млн га. За прогнозами ж експертів, українська земля здатна нагодувати 300 млн осіб, а до 2050 р. Україна здатна стати найбільшим виробником продуктів харчування у світі. Проте, аби зберегти своє аграрне лідерство Українська держава мусить зробити сільське господарство частиною «зеленої економіки»! Тож Україна має зберегти свої чорноземи, стати світовою житницею та годівницею і спромогтися посісти й втримати цей статус. Держава має бути готовою також сприйняти виклик та атаку згубних експериментів в генетиці, включно з мікроорганізмами, помноженими на щільну населеність міст тощо, адже новітні війни будуть полягати й у грандіозному знищенні посівів зернових або в отруєнні худоби тощо засобом так званих «брудних бомб»?

Усе вищезазначене є досить актуальним на сучасному етапі розвитку людства, позаяк саме останнім часом збільшується напруга у протистоянні між природою та людиною, що спричиняє до зміни клімату, виник-

нення чим раз більшого числа аномалій, стихійних лих тощо. Зокрема, за даними міжнародної благодійної організації «Oxfam», за останні 20 років кількість стихійних лих, викликаних погодними умовами, збільшилося вчетверо. У доповіді «Oxfam» сказано, що з початку 2000 р. кожного року відбувалося в середньому 500 подібних катаклізмів, а в 80-х рр. ХХ ст. ця цифра становила лише 120. За той же період кількість повеней збільшилася у шість разів. Тому сьогодні надважливим є природний (екологічний) чинник у концепції національної ідеї та в стратегії системи національної безпеки, вибору оптимальних шляхів розвитку держави, які б влаштовували людину і, разом з тим, не були б руйнівними для природи.

З року в рік світових ресурсів меншатиме, скоротиться й кількість тих держав, що згодні будуть ними ділитися, а відтак слід розвивати власні ресурси, хоч і така економіка не дає швидких прибутків, необхідно розпочати зусилля із підготовки до локалізації основних галузей економіки і сільського господарства (усе слід намагатися виробляти тут). Отже проблеми екології (лісів, води, ґрунту, повітря тощо) є питанням національної безпеки, а відтак потреба збереження надр і чистого природного середовища має стати однією зі складових національної ідеї!

Разом з тим глобальні спраги, голод, природні катаклізми, локальні війни тощо здійматимуть великі міграційні хвилі, що вже спричинили в Західній Європі «кризу біженців», а в перспективі перетворяться на цунамі великого переселення народів. Значний притік мігрантів створює не лише серйозне фінансове та продовольче навантаження на країни прибуття, а й несуть із собою хвороби, релігійне та культурне протистояння, соціальне навантаження (неповагу до норм та традицій країн перебування), трансформацію трудового та людського потенціалу, що обумовлені структурою міграційних потоків, зростання ксенофобії і злочинності за національною ознакою й, зрештою, терористичну загрозу і внутрішні вибухи громадянських конфліктів. Вже сьогодні чітко проявляються перші системні проблеми в країнах ЄС не тільки в економіці, але і релігійного, а також расово-національного характеру, які в кінцевому підсумку лише через десятки років незмінно призведуть західно- і центрально-європейські країни до істотних внутрішніх потрясінь, кардинально змінивши, в першу чергу, етнополітичне обличчя сучасної Європи.

Більше того, існує загроза й іншого ґатунку. Суть її криється у закономірностях репродуктивності населення. Відомо, що для елементарного заміщення поколінь загальний коефіцієнт народжуваності має становити 2,1 дитини на одну жінку (низький коефіцієнт народжуваності (<16,0%) забезпечує просте відтворення населення, а 16,0–24,9% – середнє). Вже на сучасному етапі становище європейського суспільства перебуває на рівні виродження (в економічно розвинутих країнах на літніх людей у віці від

60 років та старіше доводиться 21% населення, а Італія, Німеччина, Швеція, Греція, Австрія та ін. держави відносяться до категорії «найстаріших» країн світу). Коефіцієнт народжуваності білого населення там перетнув катастрофічну межу й, наприклад на Кіпрі становить 1,0 дитини, в Андоррі – 1,1, в Боснії-Герцеговині, Польщі й Молдові – 1,3, у Німеччині – 1,4, у Великобританії – 1,7, у Швеції – 1,9 (Франція перебуває на рубіконі 2,1 цього коефіцієнту за рахунок високої народжуваності т. зв. національних меншин і мігрантів). Натомість коефіцієнт народжуваності, для порівняння, в Нігері становить 7,1 дитини, в Чаді – 6,7, в Сомалі – 6,1, в Малі й Афганістані – 6,0, в Південному Судані – 5,9, Буркіна-Фасо – 5,4.

Європи, яку ми знаємо нині, білої й християнської Європи, більше не існуватиме! Вона зникає вже нині на наших очах й конвульсіями власного самогубства застерігає Україну та європейські слов'янські і скандинавські нації від втрати власних культурної самосвідомості, релігійної душі й расового обличчя.

Чи перебуває Україна у зоні ризику «старіння» (депопуляції) нації? Так, вона потрапила до списку з 91 країни, де жінки народжують в середньому менш як двоє дітей. Чи стане привабливою для майбутнього нашестя мігрантів Україна? Безсумнівно! Усі ці та інші загрози, якщо держава заздалегідь не готуватиметься до них і вже сьогодні не вироблятиме дієві запобіжники, як правило, спричинять соціальну нестабільність, поставлять під загрозу цілісність країни, спадкоємність культури та існування нації як такої. Українська держава має зжорсточити міграційне законодавство (квоту щодо іноземців слід довести до мінімуму й лише для осіб, що займаються науковою діяльністю; громадянство України повинно надаватися неукраїнцям за національністю лише у виключних випадках). Нелегальні мігранти, затримані в Україні, мають залучатися до примусової праці, аби таким чином самим заробити кошти на своє переправлення до Батьківщини.

Ми маємо величезні перспективи у розвитку промисловості, літакобудуванні, космічних технологіях, військово-промислового комплексу та у високоточній ІТ-сфері. Проте чи готова Україна інтелектуально-технологічно увійти в нову епоху людства, яка буде пов'язана з альтернативною енергією, космічними нано-технологіями, генною інженерією та штучним інтелектом?

Світ переступив поріг епохи генетичної революції й окремі досягнення генної інженерії вже вступають у протиріччя зі світоглядними основами, торкаються традиційних уявлень про життя і смерть, материнство і батьківство, любов і піклування, харчування тощо.

У недалекому майбутньому, завдяки інноваційним технологіям в біології, робототехніці, штучному інтелекту, прогресивним матеріалам, ци-

вілізація зможе змінити саму природу людини, що стане переломним зрушенням, яке дозволить здійснити заповітну мрію людей – перемогти хвороби, збільшити тривалість життя, розкрити невідомі раніше можливості людського організму. Роботи-помічники, роботи-солдати, роботи в промисловості – цілковита автоматизація виробництва буде коли-небудь дешевше виносу робочих місць в країни, що розвиваються й, зрештою, позбавить потреби залучення міграційної дешевої робочої сили. З вибухом технологій постануть й новітні загрози, подібні до футуристичного сюжету в «Матриці», нові види терору й дійсністю може стати навіть «бунт машин».

Від рівня наукових технологій залежатиме й обороноздатність держави. Часи танкових клинків минули, їм на зміну йдуть мережецентричні війни, принципи яких випробували війська США у кількох локальних війнах, а також доктрини якісно нових мобільних бойових систем майбутнього (Future Combat Systems, FCS). Нині власні доктрини мережецентричної війни розробляють Швеція (Network Based Defence), Великобританія (Network Enabled Capability) та інші країни. Відбувається комп'ютеризація наукоємних озброєнь на базі космічних і лазерних технологій, кібер-військ, оновлення ракетно-космічних військ, осучаснюються усі види бойової авіації та наземних військ, здійснюється озброєння мініатюрними високоточними боєприпасами майбутнього та вже триває заміна солдатів-людей роботами-воїнами й безпіотною космічною авіацією, виявляються можливості поєднати повітряну, наземну, надводну і навіть космічну техніку в рамках цілісних бойових комплексів тощо. Тож новітня воєнна доктрина та прагнення України має полягати в національній ідеї та безпековій стратегії щодо її входження до кола найсильніших і найсучасніших збройних потуг світу з новітнім науково-технологічним військово-промисловим комплексом, здатним відродити й свій ядерний потенціал. Така мета має також стати одним з елементів її національно-стратегічного концепту набуття статусу одного з провідних військово-геополітичних гравців на євразійському просторі поряд з НАТО (чи у його складі), Китаєм, Індією та Росією. Що ж до Російської Федерації, то це державне утворення як споконвічний ворог України, що становить загрозу самому існуванню українського народу, має бути вплетене до української національної ідеї символічною латинізованою метафорою тотального символізму: *Carthago delenda est*.

Одним з важливих складових національної ідеї України та чинників її національної безпеки в гуманітарній сфері є мова. Попри те, що законодавчо українська мова є єдиною державною мовою, вона потребує неухильного та постійного плекання і захисту у всіх сферах державного і суспільного життя. Новітні глобалізаційні процеси на планеті, поширен-

ня мультикультуралізму та космополітизму, поряд з агресивною культурно-лінгвістичною та світоглядно-цивілізаційною політикою просування ідеологем «американських цінностей» та концепту «російського світу», висувують перед Україною подвійну загрозу прихованого мовно-культурологічного поглинання (м'якого лінгвоциду) – русифікації та англізації української мови, надто щодо сучасного етапу її розвитку в умовах домінування глобальних інформаційних технологій та світового цифрового павутиння. У цьому контексті нових якісних ознак і змістовності мусить набути національно-патріотичне виховання молоді, сприяння поглибленню історичних знань серед широких кіл населення та створення плідних умов для розквіту національної гуманітарної науки.

Проте, аби вижити та посісти провідне місце у прийдешній новій епосі, Україна мусить звести до мінімуму корупцію, модернізувати національну економіку та технології, надавати і забезпечувати пріоритет у розвитку мережі освіти та сучасної наукової думки, побороти тенденцію до примітивізації суспільно-політичної думки, плекати просвітництво, зберегти власну культурну спадщину й створити найсприятливіші умови для розвитку національної сучасної культури, мистецтва й літератури тощо. Нація мусить через засоби м'якої сили розпочати власну мовну й культурну експансію у планетарному вимірі, поширювати свої традиційні й продукувати новітні гуманітарні та цивілізаційні цінності!

Саме у готовності гідно зустріти якісно нові виклики часу, здолати новітні світові загрози, вижити у глибинних і всеохоплюючих людство метаморфозах як просвітницька єдина нація та успішна соборна держава, опанувати майбуттям і посісти провідне місце в прийдешній історичній епосі, світанок якої лише настає, й заявити про свою месіанське призначення у відродженні європейської ідентичності та раси, ось у чому має полягати сучасна національна ідея!

Визначаючи сутність національної ідеї, варто передусім виділити кілька основних підходів щодо її розуміння, кожен з яких заслуговує на право визнання та взаємодоповнюють одне одного. Так, наприклад, існує думка, що подібну дефініцію неможливо зрозуміти раціонально та осмислити за допомогою науково-теоретичних понять й, з огляду на це, її слід вважати *скоріше трансцендентною категорією*, що відображає прагнення українців до власного самовираження, наявності власної держави тощо. Прихильники іншого підходу ототожнюють її з *національним ідеалом, національною ідеологією чи доктриною*. В їхньому розумінні національною ідеєю є духовна концепція національної свідомості, розуміння народом сенсу свого існування, тобто – концентрований вираз стратегічної мети, національних інтересів та почуттів, або ж суспільний проект загальнонаціонального масштабу чи концентрований вираз національно-патріотичного чинника тощо.

Однозначного ж визначення чи універсальної формули щодо національної ідеї не існує. Її чи доречні вони? Та все вважаю, що національна ідея це – триєдина сполука, дух і спонука, у величі містичного призначення, усвідомленої боротьби за буття й успадкованого прагнення цивілізаційного поступу та світового провідництва, що самодостатньо живе і дихає неосяжною й нескінченною метою до: загальної єдності громадянства навколо традиційних національних цінностей та духовно-історичної пам'яті; консолідації усього народу у побудові могутньої сучасної і соборної держави на засадах націократії та консерватизму, а також соціальної справедливості й народовладдя; формування новітньої політичної нації через осучаснення державно-суспільних механізмів та посилення всенародного самоусвідомлення, що рясно скроплене з джерела національного егоцентризму й спорідне відчуттям обраності на ґрунті кровної спорідненості та расової спільності.

Споконвічним прагненням українців були, залишаються і будуть сподіватися прийдешніми поколіннями думка й прагнення до національної соборної державності усіх русько-українських історико-етнографічних земель. У часи сьогодення і в плінні майбуття, в епоху глобалізації та формування нового світового порядку, ідея Соборності повинна набути нового змісту, вона мусить поглибитися і розширитися у нашому розумінні далеко поза межі вузького панцира державно-територіальної єдності сполученої Великої України до усвідомлення кожним українцем планетарної Соборності Українського Духу, загальної Соборності Української Нації як абсолюту.

Відтак національна ідея є об'єднавчим чинником спорідненої історичною, культурною та господарчо-побутовою традицією спільноти єдинокровного народу, його ідеалізованою морально-ціннісною мрією та інтелектуально усвідомленою метою до створення умов розквіту взаємообумовлених кожного громадянина і цілого загалу суспільства, фільтром перед небезпекою розмиття традиціоналістичного чинника у глобалістичному вирі й, водночас, джерелом цивілізаційного загальнолюдського поступу, науково-технічного прогресу та інтеграції, вдосконалення новітніх гуманістичних орієнтирів і, разом з тим, дороговказом еволюції країни та основою її безпекової стратегії, що унеможливило занепад етнонаціонального і державотворчого суверенітету народу, стає запобіжником деградації його національно-расової особливості та забезпечує належне місце у планетарному суцвітті народів й гідне становище держави у системі існуючого і прийдешнього світопорядку.

Історія довела, а сучасність підтвердила те, що успішна державотворча нація мусить мати: лицарів політики (свідомий своєї відповідальності й освічений національний провід), лицарів віри (щирі національну Церк-

ву), лицарів-воїнів (міцне національне військо), лицарів праці (успішні національні трудові, грошові та наукові верстви) та лицарів пам'яті (хранителів національних спадщини предків та надбань минулого). Усіх їх має взаємооб'єднувати та взаємопов'язувати триєдність спільної мети: велич держави, добробут народу й окремішність крові. Ми мусимо зберігати старі цінності, плекати минулі скорби і, спираючись на них, творити нові закони, оновлені чесноти та новітню життєздатну і чисту націю. Відтак наш обов'язок, а надто в умовах цивілізаційних викликів сьогодення, опанувати усіма тими державотворчими джерелами аби досягти і забезпечити нащадкам цих три складових існування нашого величного народу на нашій споконвічній Батьківщині та у нових заселених ним землях.

Новітнє завдання нації є у вічному її поступі й чині щодо зміцнення власної держави, в утвердженні прерогативи бути єдиним домінуючим народом у рідній країні й, вбираючи у себе тих, хто щиро прагне долучитися до нього та стати часткою його, забезпечити незворотність національного розвитку правової держави і новітньої традиціоналістської (неоконсервативної) сталості соціально-справедливого суспільства. Наша віра, наші традиції, мова, расова спорідненість та наша готовність передбачити імовірні труднощі й підготуватися до їх поборення, у поєднанні з умінням і готовністю жертвовно пронести наші цінності крізь них, визначають наше майбутнє – як окремої людини, так і цілого Народу у соборній, національній Державі.

*Галатир В.В.
м. Хмельницький*

ХРОНОЛОГІЯ ПОДІЙ В С. ЧАБАНІВКА ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ НАПРИКІНЦІ ХІХ СТОЛІТТЯ ЗА ВІДОМОСТЯМИ СВЯЩЕНИКА М. ОРЛОВСЬКОГО

У статті висвітлено хронологічні записи подій у селі Чабанівка Ушицького повіту священнослужителем Свято-Миколаївської церкви Миколою Орловським наприкінці ХІХ століття.

Ключові слова: Чабанівка, М. Орловський, літопис, події.

Завдячуючи церковному літопису с. Чабанівка, що сьогодні зберігається в Кам'янець-Подільському державному історичному музеї-заповіднику до уваги дослідників подаються нові раніше невідомі факти із історії даного населеного пункту.

У досліджуваний період церква виконувала важливі функції. За кліровим описом 1883 р. в с. Чабанівка функціонувала дерев'яна церква з 1 куполом на кам'яній основі побудована в 1776 р. прихожанами, покрита жерстяними листами й пофарбована зеленим кольором. Була ще й окрема дзвіниця – дерев'яна, покрита гонтою. Церква мала Престол в ім'я Святого Миколая, що святкувався в селі 6 грудня. Церковні землі складали: присадибної землі – 1 дес. 1518 квад. сажнів, орної землі в 3 змінах – 22 дес. 706 квад. саж., сінокісної – 12 дес. 522 квад. саж. за планами земель і межових книг складених в 1845 р. Для священика та псаломщика було зведено дерев'яні будинки. Священик отримував 300 крб. а псаломщик 100 крб. сріблом. Релігійних книг було вдосталь, частина з київськими, частина з московськими печатками. Опис церковної власності проводився в 1877 р. В храмі зберігались копії з метричних книг та сповідальних відомостей з 1795 р. В церкві приход складав військово-відставних і побілетних (чол. 32, жін. 32), однодворців (20 і 21), селян власників (419 і 394). Загалом дворів 117, чоловіків – 471, жінок – 447 [1].

Після смерті В. Ратушевського у 1890 р. священиком став Микола Орловський. Він одразу взявся до ремонту храму. Із прихожан було зібрано 105 крб. Так як в селі не було школи то він запропонував відкрити хоча б школу грамоти, проте через потребу коштів справа тимчасово призупинилася. 15 жовтня 1892 р. було відкрито церковно-приходську школу та священик особисто підбирав та контролював діяльність сільської вчительки Є. Цитович. Також М. Орловський приймав участь в переписі 1897 р. і в той час нараховувалося прихожан 1299 осіб [2].

Подаємо мовою оригіналу записи священика, які він розпочав у 1891 р.: *«1891 год. По смерти Священника с. Чабановки Василия Ратушевского умершего 13 Декабря 1890 года, – 18го того же Декабря занял тот приход Священник Николай Орловский.*

По вступлении моим 3го Января 1891 года в приход с. Чабановку, мною обращено было внимание, что церковь весьма старая, почему начал беседовать с прихожанами, как бы они подумали о новой церкви и на предложенный мой проект по малой части собирать на это деньги, они согласились и составили о том приговор. Денег в этом году на этот предмет собрано 105 руб.

Нравственное состояние прихожан сносное, хотя не многие и ведут нетрезвую жизнь, но всё же Церковь посещают. Обращено было много внимание на то, что они в Церкви более чем в полголоса молитвы говорят по своему, почему мне приходилось весьма часто делать замечания, пока не удалось мне окончательно убедить, что в Церкви должно стоять с великим вниманием и слушать что Священник говорит и Псаломщик читает и поёт. Даже мною обращено было внимание, что прихожане весьма не-

брежно крестились, как в церкви, так и проходя мимо церкви, в особенности вечером вовсе не крестились, объясняясь своим невежеством, будто бы вечером нельзя креститься около церкви, но вследствие моих пастырских наставлений и разъединений, а также усиленного надзора, в данный момент, это невежество уничтожено и каждый проходящий около церкви, в какое бы то ни было время днём или ночью весьма аккуратно креститься, а в особенности это исполняют дети с большою аккуратностью. Народ посещает церковь, в особенности в большие Праздники бывает великое стечение народа, так же посещают церковь и в Воскресные дни, когда не бывает ярмарки в соседнем местечке Жванчик, но когда там ярмарка то народа бывает мало в церкви, почему начал я раньше обыкновенного совершать Литургию, но и от этого было мало пользы; почти на всякой Литургии на нём читается Евангелия по книгам и как заметно народ стал слушать научения, ибо как сами они объяснили, что Предшественник мой, в течении своего существования в приходе никогда не объяснял им ничего. Школы в селе не существует, мною предложено было прихожанам открыть хотя школу грамоты, но многие на это согласились, но нашлись большие таких, что не считали, ибо на это требовался расход, так на том в этом году дело о школе и стало. К священнику имели весьма мало уважения, почему и благие советы на их почве не исполнялись – говоря присем «поговорит, поговорит и перестанет», словом, не привыкли слушать никаких добрых пастырских наставлений, как у них того не было.

Несчастливых случаев не было; особенных перемен в атмосфере тоже не было. Зима была сносная, были большие морозы и снега; весною стояла большая вода, от чего в одних местах по дороге ведущей в д. Гуту сделался провал земли на помещичьем поле и обвал земли направились к месному притоку, протекающему чрез церковное поле, оставив следы завала на долгое время.

Лето было умеренное, было жарко, проливали дожди, даже была гроза накануне Праздника Сошествия Св. Духа. Осень была сухая. Урожай хлеба как озимого, так и ярового посредственный.

Родилось в этом году мужского пола 29-ть душ, – женского 24 души. Браком сочеталось 14-ть лиц. Умерло от разных болезней 34 души. К Исповеди и Св. Причастию явились все прихожане, не явились только трое лиц, по неизвестной причине, в чём и сделана отметка в исповедной ведомости за тот год.

Церковной суммы от прошлого 1890 года

Осталось _____ 10 р. 69 к.

Поступило _____ 123 р. 49 к.

Израсходовано _____ 131 р. 29 к.

Осталось к 1892 году наличными 2 руб. 89 коп.

1892 год. Настоящий 1892 год для моих прихожан ознаменовался великим прогрессом, – а именно: Г. Мировой Посредник А.К. Щавинский в Январе собрал в Грушецком Волостном Правлении Волостной сход и убедил выборных открыть во всех сёлах той Волости школы, смотря по народонаселению и вверенном мне приходе предположено было открыть Церковно Приходскую школу. Такому благовому делу я весьма был доволен, по крайней мере малые дети будут изучать привитию молитв и догматы христианские и будут сознавать ту пользу, на которую старшие, не смотря на мои убеждения христианские с каждым, быть истинными и послушными сынами церкви – по выходе из неё, между собою говорят «що поп байки розказуе». Открытие школы в действительности я дождался только в начале октября – и получил уведомление от наблюдателя школ нашего округа что даже назначена учительница Елисавета Цитович, я начал собирать справки, как же быть школе, если нет дома. Поэтому я отправился в Волость разузнать в чём дело – и узнать, что Волость выдаст от себя деньги на наём дома и устройство школы, что бы мне отпустили назначенные деньги и занялся устройством школы, которая мною и открыта была 15 Октября 1892 года. В школу явилось более 70 мальчиков и девочек заявивших желание учиться в тот же день в присутствии сельского Старосты и других крестьян, а также явившихся мальчиков отслужен был молебен благодарственный в нанятом доме под школу. Началось учение и некоторым мальчикам и девочкам не понравилось и оставили школу, так что осталось наличных учеников всего 57. Учительница Цитович, под моим ежедневным наблюдением и указанием способа изучения азбуки – усердно занималась, и я остался весьма доволен, но не на долго – 7 Декабря первая учительница с. Чабановки умерла от воспаления – и на её место временно допущена местная дочь Садовника Анна Береснычук, которая под моим ежедневным наблюдением продолжает заниматься с детьми, весьма усердно.

Согласно распоряжению Епархиального Начальства изображенному в 14 и 15 Номере Епархиальных ведомостей, по поводу празднования события в Волынской Епархии 900 летия, со времени основания на Волыни Епископской кафедры, отпраздновано это торжество и с. Чабановке. О чём было объявлено народу в ближайший Воскресный день. 10 Мая после Литургии отпета была панихида по Архипастырях древней Владимирско-Волынской Епархии с присоединением к ним имён почивших Преосвященных Подольской Епархии. 11 Мая в день Св. Равноапостольских Кирилла и Мефодья было совершено Всенощное бдение, – на утрени после 6-й песни прочитан Акафист Св. Кириллу и Мефодию; За тем совершена была Божественная Литургия и пред благословением народу было объяснено значение настоящего торжества. После Литургии

совершён был Крестный ход на реку в присёлке Раколупцы, отстоящем от с. Чабановки ближе 2-х верст, для водоосвящения, где отпет был молебен с провозглашением многолетия Царствующему Дому, Правительствующему Синоду и Преосвященному Димитрию Епископу Подольскому и Брацлавскому. Жители присёлка Раколупец остались весьма довольны никогда не бывавшим у них таким торжеством и стечением народа, что прибывших со мною крестьянам с крестным ходом предложили маленькую скромную закуску.

Особых перемен в атмосфере не было. Зима была не очень заносная – снегу было не много, морозы тоже большие. Весна, можно сказать, была сухая, так что в Марте уже пахали и сеяли овёс. Лето было сухим, от чего и был малый урожай, а особенно яровых посевов, которые вследствие бездождия, дали весьма малый урожай – почему крестьяне не имея корма для скота осенью весьма дёшево продавали скот рогатый и лошади, так что пару лошадей можно было купить за 5-6 руб. Осень тоже была совсем сухая, так что скот пасли на полях почти до снега.

В 1892 году родилось мужского пола 21 душа, женского пола 21 душа, браком сочеталось 14 душ, умерло от разных болезней 32 души. К исповеди и Св. Причастию явились все прихожане; не явились только супруги Иван и Домникия Ткачуки по собственному упрямству о чём и сделана отметка в исповедной ведомости.

Церковной суммы от 1891 года осталось 2 руб. 89 коп.

В течении 1892 года поступило _____ 194р. 30 коп.

В 1892 году израсходовано _____ 187р. 19 к.

К 1-му Января 1893 года осталось _____ 10 руб.

1893 год. Сей 1893 год для с. Чабановки ничем особенным не ознаменован и никаких замечательных случаев не было. Весна показалась не очень благоприятною на фрукты и яровые посевы вследствие ненастий. Почему и озимые посевы выжили в некоторых местах среднего урожая. Перемен в составе причта не было. Прихожане все аккуратно выполняют христианские обряды и обязанности, все исповедывались и причащались Св. Таин с трехдевным говением и начали привыкать к слушанию проповедей, переставая уже называть «байками» на «проповедями», – и многие слушая с вниманием – при встречи и разговорах передавали друг другу – о чём говорили в церкви, а некоторые более толковые передавали сущность правды.

О школе можно сказать только то, что помещаясь в крестьянском доме – при посещении мальчиками более 40 человек тесна, но учение в ней, за назначением учительницы окончившей курс Подольского женского Духовного училища Неонилы Орловской – пошло систематичное правление – мальчики были разделены на три группы и начали оказывать свои успехи, но выпуска в этом году ещё не могло быть.

О движении церковных сумм:

К 1 Января 1893 года оставалось 10 р. 29 к.

Поступило свечных _____ 154 р. 79 к.

Кружечных _____ 68 р. 29 к.

Израсходовано в течении года ___ 216 р. 84 к.

К 1му Января 1894 года осталось ___ 16 р. 53 к.

Жителей в с. Чабановка считается:

мужского пола _____ 575 души

женского _____ 521 душа

В течении года родилось

мужского пола 19 душ

женского пола 24 души

В течении года умерло

мужского пола 23 души

женского пола 13 душ

Браков в течении года было 9-ть

1894 год. Настоящий год в нашей местности ничем особенно не ознаменован, выдающихся случаев не было. Зима была не особенно снежная и морозная, так что мало повлияла на урожай, был выше среднего. Весна была благоприятная. Лето раннее было вначале дождливое но зато после была засуха, а осень была благоприятная почему крестьяне даже заблаговременно собрали хлеб, но немного повредило кукурузе, так как во время уборки её начали падать дожди, а в конце Ноября начало замерзать, пошли морозы и выпал снег.

Перемен в составе причта не было а также ни в Округе ни в Епархии.

В введу того, что Заботами бывшего Мирowego Посредника Щавинского, словом было распоряжение об открытии в нашей Волости школ, а равно и в Чабановке, то Волостное Правление по собрании денег могло приступить к постройке церковноприходской школы и заключить с местными двумя крестьянами контракт на устройство школьного здания и те подрядчики получивши из Волости задаточные деньги приступили к заготовке каменного и деревянного материала на здание, но самая постройка имеет быть начата будущим 1895 года раннею весною а до того времени школа посещается в настоящем крестьянском доме. Мальчики 3 группы в числе 5 человек готовятся к весне будущего 1895 года к выпуска, а остальные ещё продолжают учение, во 2-й группе 12 мальчиков, а 20-ть в 1-й группе.

Все прихожане с. Чабановки православного вероисповедания, занимаются хлебопашеством, есть между ними много плотников и ткачей, – отличаются религиозностью, посещают храм Божий аккуратно, христианские обязанности исполняют аккуратно, опущений не замечается, особых пороков между ними тоже нет.

Движение церковных сумм:

К 1 Января 1894 года оставалось 16 р. 53 к.

В течении 1894 года поступило:

свечных ___ 164 р. 24 к.

кружечных ___ 80 р. 8 к.

В течении 1894 года израсходовано 203 р. 48 к.

К 1му Января 1895 года осталось ___ 57 р. 37 к.

В С. Чабановка считается жителей

мужского пола ___ 569 душ

женского пола ___ 527 душ

В течении года родилось

мужского пола _____ 29 душ

женского пола _____ 25 душ

В течении года умерло

мужского пола 24 души

женского пола 13 душ

Браков в течении года было ___ 12-ть

1895 год. Зима в этом году была не суровая малоснежная с несколькими оттепелями. Первый снег выпал в 10 числах Ноября; а 21 Января была метель большая и выпало много снегу и морозы сменялись оттепелями. Весна открылась очень поздно в конце Февраля, и снег пропал окончательно с полей почти в конце марта, а после была засуха, что повлияло на яровые посевы и они вышли ниже средних. Лето было благоприятное и точнее сказать почти бывали дожди, но не обильные. В 1-х числах Августа стало прохладно и около 15 числа был большой дождь с большим ветром и градом, а в конце Августа было холодно, пасмурно и ветрено и были небольшие морозы. Осень началась небольшими дождями и то не везде, но в конце октября уже замечались порядочные морозы.

Перемен в составе причта не было, а в Округе, вместо выбывшего Благодинного Сокальницкого назначен Епархиальным Начальством на его место Священник м. Соколец Николай Бодневич. Его Преосвященство Преосвященный Николай Епископ Балтский перемещён в Октябре на Кафедру Правящего Преосвященного Оренбургского и Уральского, а на его место назначен Преосвященный Иоаким.

В настоящем году подрядчики условленного Волостным Правлением в Апреле месяце приступили к постройке школьного здания Церковно Приходской школы. По контракту здание должно быть деревянное, не штукатуренное. Длина 20 аришей, а ширина 10 ариш. Постройка этого здания производилась под моим личным наблюдением с Апреля по Ноябрь и когда здание это было уже совершенно окончено, то 9-го Ноября в при-

существовании ещё двух соседних Священников освящена по чиноположению и с того же числа началось в этом здании обучение мальчиков.

Здание это обществу стоит 650 руб. и кроме того получено пособие от казны 280 руб. – так что постройка школьного здания в с. Чабановке обошлась в 930 руб. Волостным Правительством здание это застраховано в 1000 руб. В этом же году местною учительницею сделан выпуск первый. Пять мальчиков выдержали испытания и получили свидетельства с льготою по воинской повинности.

Особых пороков между прихожанами нет, они нравственны и религиозны, к храму Божию усердны. Во время Богослужений по моему приглашению они начали помогать со школьными мальчиками начать общие молитвы, как то Слава всевышнему Богу, Символ веры, молитву Господню и другие общие молитвы и поэтому в прихожанах замечал как бы радостное настроение к усердной молитве, – за что выражали мне не раз свою благодарность к навыку и изучению ими общих молитв.

Движение церковных сумм:

К 1 Января 1895 года оставалось ____ 57 р. 37 к.

В течении 1895 года поступило:

свечных ____ 177 р. 66 к.

кружечных ____ 51 р. 69 к.

В течении 1895 года расхода было ____ 284 р. 42 к.

К 1му Января 1896 года осталось ____ 2 р. 30 к.

Жителей в С. Чабановке считается

мужского пола ____ 580 душ

женского пола ____ 543 души

В течении года родилось

мужского пола ____ 32 души

женского пола ____ 23 души

В течении года умерло:

мужского пола 15 душ

женского пола 11 душ

В течении года браков было ____ 9-ть

1896 год. В наступившем году зима была сначала не суровая малоснежная с оттепелями, были морозы. Замёрзла река, но в начале Января снег пропал, но к концу Января опять выпал большой снег и речка вновь замёрзла, так что вновь появились холода и выпадал снег, а потому и весна открылась позднее обычного. Весною, по ночам были морозы, а днём дули холодные ветры, так что Апрель мало что отличался от холодного Марта, так что тепло сделалось около 10 Апреля, когда пришёл обильный дождь с грозой и после этого установилась тёплая погода, но на посевы такие холода можно сказать мало имели влияния они в нашей местности вышли хорошие.

Скот перенёс зиму без особых лишений, хотя у крестьян вышел довольно истощённым. Лето было благоприятное на озимые посевы, но зато ярового в следствии засухи – не выжили хорошими, малые. Осень была благоприятная сухая, так что скот пастся подножным кормом почти до 20 Ноября и только порядочные морозы начались в первых числах Декабря с небольшим снегом.

Причт в настоящем году изменился следующее: в сем приходе более 10 лет Псаломщик Криченовский, согласно прошения переведён в другой приход с. Браиловку Ушицкого Уезда, а назначенный было на его место Псаломщик Валяевский, по дерзкому своему характеру и неуживчивости пробыл около месяца и перешёл на другой приход в Проскуровский Уезд, а на его место Епархиальным Начальством в Марте назначен на должность Псаломщик Дмитрий Ярошевич, который преисполнен знаний своих обязанностей, исполнял свои обязанности аккуратно и я им доволен, тем более что он заботится о обучении школьных мальчиков наших.

Преосвященный Димитрий пробывший в Подольской Епархии 9 лет: три года Викарным и 6 лет Правящим, по распоряжению Св. Синода 2-го Ноября сего переведён в Тверскую Епархию, а на его место назначен Правящим Преосвященным, Его Преосвященство Преосвященнейший Ириней – который прибыл в г. Каменец 29 Ноября сего года.

Церковно Приходская школа помещается в собственном здании весьма удобном доме, – класная комната светла и просторна. В Апреле настоящего года в школе произведено было испытание подлежащих к выпуску 12 мальчиков, их 10-ть выдержали наше испытание и получили льготные свидетельства. Теперь же в школе обучается во 2-й группе 10 мальчиков, а в 1-й группе 20 мальчиков. Школа содержится на Волостные суммы, жалованье Учительница получает из Волости 150 рублей в год. В соседнем м. Жванчик существовала в Воскресенье ярмарка, – почему мои прихожане большею частию спешили на ярмарку в Жванчик и впредь в Воскресение мало посещали храм Божий, но настоящего лета, по распоряжению Начальства, существовавшая в Воскресный день ярмарка в Жванчике переведена на будний и со времени уничтожения этой Воскресной ярмарки заметно мои прихожане начали аккуратно посещать храм Божий, – следовательно я пришёл к тому убеждению, что мои прихожане усердны к храму Божию, но как ярмарка была в Воскресный день, то всякий спешил в местечко сбывать или продать что ему нужно, уже не мог побывать в Храме. Они религиозны, все Христианские обязанности исполняют аккуратно Исповедываются и причащаются Св. Таин с трехдневным говением в Великий пост.

Движение церковных сумм:

К 1 Января 1896 года оставалось _____ 2 р. 30 к.

В течении 1896 года поступило: Свечных _____ 159 р. 10 к.

Кружечных _____ 32 р. 48 к.

В течении 1896 года израсходовано _____ 185р. 60 к.

К 1-му Января 1897 года осталось _____ 8 р. 22 к.

Жителей в С. Чабановке: мужского пола _____ 603 души

женского пола _____ 562 души

В течении 1896 года родилось: мужского пола _____ 23
женского пола _____ 24

В течении 1896 года умерло: мужского пола _____ 12

женского пола _____ 15

В течении 1896 года браков было _____ 13

1897 год. Минувшая зима 1897 года отметилась морозами около половины Ноября, но снегу было мало, выпадал и в Ноябре и в Декабре и чрез несколько дней растаивал. Во второй половине Января всюду установился санный путь и снегу было достаточно. Около половины Февраля снег разтаял и вызвал большое половодие. Весна открылась в конце Февраля и была холодная до половины Апреля. В Марте выпало несколько дождей бывали и морозы, но не сильные. Лето началось хорошей погодой, что имело влияние на хлеба, но с вт. половины Июля начались дожди и почти ежедневно продолжались около двух недель так что дожди сильно повлияли на озимые и яровые хлеба. Рожь и пшеница были уже в копнах и от дождей промокли с ветром – расставлялись, сушились, а от дождей зерно почернело. Так что озимого хлеба было мало где не сросшегося, а ярового от обилия дождей при уборке зерном большая половина осталась на поле. Осень была сухая, почему опоздали с посевами озимых хлебов и пришлось сеять озимые с половины Сентября когда начали падать дождики, но в отношении пастьбы скота она была благоприятная, так что скот крестьяне пасти на полях до конца Ноября. В начале Декабря начались морозы, но снег выпал в конце Декабря весьма небольшой, санный путь был не весьма удобный.

1897 год ознаменован произведённой в Январе месяце Всеобщей народной переписью, в которой местный Священник участвовал как счётчик, производя перепись веренного ему прихода всех жителей проживавших в селе и по обходе и записи в переписное место всех лиц находившихся в селе оказалось 1299 душ обоего пола. Работа эта длилась в течении целого месяца до проведения её в должный порядок и передачи списков Заведующему участкам Мировому посреднику. Всю эту работу местный Священник производил без всякого вознаграждения, но за труды выдана ему темнобронзовая медаль на ленте Государственных цветов.

Назначений и перемен по службе в течении года не было. Церковно Приходскую школу в сем году посещали Члены Уишцкого Отделения Священник Варфоломей Малиновский, который высказался, что школа на-

ходится в хорошем состоянии. Член же Отделения Священник Радкович производил испытания учеников для перехода из группы в группу – и 7 мальчиков оказали удовлетворительные успехи, на засвоение оставшихся ещё год, чтобы им получить льготные свидетельства.

Со времени переноса ярмарки с Воскресного дня на будний, прихожане стали аккуратно посещать храм Божий, были религиозны, с трехдневным говением исполняют аккуратно все христианские обязанности. В конце Декабря с разрешения Председателя Ушицкого Отделения Училищного Совета открыты Воскресные чтения при Волшебном фонаре с объяснением показываемых картин из ветхого завета; Фонарь и картины приобретала местная учительница на свои средства и крестьяне весьма охотно посещают эти чтения. В конце Ноября месяца появилась было в селении эпидемическая болезнь «скарлатина с дефтеритом» и от этой болезни было несколько смертных случаев.

Движение сумм:

К 1му Января 1897 года оставалось налич. 8 р. 22к.

В течении 1897 года поступило:

Свечных _____ 164р. 77к.

Кружечных _____ 41р. 13к.

К 1 Января 1898 года осталось наличных _____ 3 р. 37к.

Жителей в С. Чабановке

мужского пола _____ 637 душ

женского _____ 592 души

В течении 1897 года родилось: мужского пола _____ 22 души

женского пола _____ 31 душа

В течении 1897 года умерло: мужского пола _____ 9 душ

женского пола _____ 21 душа

В течении 1897 года браков было _____ 16-ть» [3].

Таким чином, викладену священником інформацію можна долучати до уже відомих історичних фактів населеного пункту, однак слід до неї відноситися критично, зважаючи на суб'єктивний підхід укладача даних джерел. Вони надають можливість побачити демографічну ситуацію, актуальну на сьогодні епідеміологічну ситуацію, урожайність та надзвичайні ситуації що відбувалися у населеному пункті.

Джерела та література:

1. Державний архів Хмельницької області, ф. 315, оп. 1, спр. 12324, арк. 159 зв., 160.
2. Кам'янець-Подільський Державний історичний музей-заповідник, ф. 288, арк. 7-8.
3. Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник. Фонд. К док. д/п 288. Церковний літопис с. Чабанівка. арк.7-26.

ВИТОКИ УТВОРЕННЯ НАРОДНОГО РУХУ УКРАЇНИ

В статті простежено найбільш характерні передумови утворення Народного Руху України, що виник наприкінці 1980-х років як вияв прагнення українського народу до національного самовизначення. Акцентується увага на тому, що саме НРУ об'єднав українських патріотів та домігся відновлення державної незалежності України.

Ключові слова: Народний Рух України, суспільно-політичне життя, політичний режим, інтелігенція, шістдесятництво, дисидентство, неформальні об'єднання, національне відродження, громадські організації, політична партія.

Актуальність вивчення утворення і діяльності Народного Руху України визначається прозахідною позицією партії. Адже головні цінності і принципи Народного Руху України – народна демократія, право націй на самовизначення, права людини, особистості як найвищої цінності, приватна власність, свобода підприємницької діяльності – є також і найголовнішими цінностями і принципами західної цивілізації. Вперше у новітній українській історії постала легальна громадсько-політична організація, яка взяла собі за мету здобуття незалежності України, побудову національної, демократичної, правової Української держави. Рухівців надихала звитяга славних попередників – борців за волю України. Їх серця живила безмежна любов до Вітчизни, до свого великого народу. Перед ними був приклад цивілізованих країн світу, які зуміли сягнути вершин добробуту і процвітання.

В багатовіковій історії українського народу особливо помітне місце займає ХХ століття. Як тільки більшовики силою зброї заволоділи Україною, вони негайно включили її в орбіту свого комуністичного проекту. Компартійно-радянська диктатура не підпорядковувалася конституціям і звичайним законам, хоча в радянському суспільстві не можна було поскаржитися на їх відсутність. Воля ієрархічно побудованої державної партії якраз і була законом для позбавленого суверенності суспільства. «Наші закони, – говорив у липні 1930 року компартійний діяч, на той час прокурор РСФРР М. Криленко, – це форми, в які партія втілює свою волю. Всі акти нашої партії, всі основні лозунги нашої партії негайно знаходили відбиття в радянських законах. Ці закони є не що інше, як вказівки партії»[1, с.485]. Свого часу відомий політичний діяч Л. Троцький зазначав: «Ніде репресії, чистки, придушення і всі інші види бюрократичного хуліганства

в цілому не досягли таких страшних розмірів, як на Україні, в боротьбі з могутніми прихованими силами в українських масах, що прагнули більшої свободи і незалежності»[2, с.7].

Більш як семидесятилітнє перебування України в радянській тоталітарній імперії негативно позначилося на історичній долі українського народу, спотворило його цивілізаційний розвиток. З Леніним у голові і з наганом у руці – так починали керувати Україною ще на зорі радянської влади, з дещо видозміненими прийомами здійснювали управління найрозвиненішою союзною республікою кремлівські керманічі до самого скону СРСР. Штатними виразами Леніна стосовно подій того часу в Україні, діячів українського національно-визвольного руху були: «розстріляти негайно», «нешадно громить панів і куркулів», «негайно розстрілювати», «суд на місці і розстріл беззастережно», «вжити якнайнешадніших революційних заходів» тощо. Крутість політичне, дволикість, цинізм, прихований обман, диктат – усе пускав в хід вождь більшовизму, коли поставало питання, якою бути Україні. Адже вона, перебуваючи 250 років під гнітом старої Росії, не відкинула радянську владу, повірила в революцію. Вперше писав В. Винниченко в книзі «Відродження нації» – інтереси цієї колишньої в'язниці стали близькими, своїми. Ми радісно «витрусили з серця всі застарілі болі, образи, гіркість, ненависть, ми одягли чисту одіж дружності, братерства»[3 с.42]. Здавалося, принципи самовизначення нації є само собою зрозумілими і взаємумудрості буде досягнуто. Однак політика російського пролетарського уряду почала базуватися на матеріальних, економічних інтересах. Росії потрібен був український хліб, цукор, сіль, вугілля. Тобто взяла гору знову імперська хіть тримати Україну, як колоніальне джерело для викачування багатств, і коли український уряд почав ставати в опозицію, Москва відповіла терором, репресіями, карними експедиціями на «зажерливих» українських селян. Згадайте написані Леніним «Маніфест до українського народу з ультимативними вимогами до Української Ради», чи лист до українських робітників і селян, - зазначав далі В. Винниченко. І ви здивуєтесь, що ж маємо з нещадної критики злочинної російської імперії, що залишилося з намірів оголосити ледь не війну шовінізмові; забезпечити українській мові всі умови для розвитку; що вийшло з твердження, «Якщо Фінляндія, якщо Польща, Україна відокремляться від Росії, в цьому нічого поганого нема... Треба збожеволіти, щоб продовжувати політику царя Миколи». І ось, щоб не допустити суверенності України, в хід запускається давно вивірена зброя – погроза, шкідливість націоналізму, необхідність «тісного об'єднання й цілковитого зілляння» заради повалення буржуазії всього світу(!). Яке фарисейство, який безсоромний обман, – з гірким визнанням і своєї особистої провини про наслідки такої ленінської політики щодо українського народу напише

згодом прозрілий В. Винниченко, соціаліст за переконанням, голова першого українського уряду – Генерального Секретаріату УЦР-УНР.

На брехні, злодійстві вимощувалося кубло майбутніх злочинств. Знищення цвіту української інтелігенції, Української православної церкви, геноцид голодомором, масові репресії, депортації в Сибір до і після Другої світової війни десяти відсотків західноукраїнського населення – ось стратегічний характер злочинів, що здійснювалися на нашій землі під прапором ленінізму радянською тоталітарною системою.

В другій половині ХХ століття з'явилися відносно сприятливі можливості для захисту національних прав українського народу. Після смерті Сталіна розпочався принципово новий етап історії СРСР. Друга половина 1950-х – початок 1960-х років ознаменували собою важливий період в історії радянського суспільства. Реформаторські починання тодішнього партійного і державного лідера М. Хрущова породжували певний оптимізм, вселяли надію населення країни на можливість демократизації суспільного життя, подолання негативних явищ сталінського режиму, позитивних змін в економічній сфері. Саме з ініціативи М. Хрущова було ліквідовано концтабори, в результаті чого за кілька років сотні тисяч жертв сталінських репресій повернулися в Україну. Зокрема, до 1957 року дісталися змоги повернутися до своїх осель 65534 оунівці і «банд пособники», яким вдалося вижити [4, с.15]. Важливим кроком у процесі десталінізації сталінського режиму, лібералізації існуючої командно-адміністративної системи в СРСР став ХХ з'їзд КПРС (лютий 1956 року), на закритому засіданні котрого М. Хрущов виголосив доповідь, присвячену розвінчанням «культу особи Сталіна», викриттю і засудженню масових репресій. Рішення ХХ з'їзду КПРС помітно вплинули на морально-політичну атмосферу в країні, поклали початок серйозним зрушенням у духовному житті суспільства. Починаючи від з'їзду розпочався поступовий розклад радянського тоталітаризму. Прискорити цей процес виявилось неможливим, тому що за попередні десятиліття «соціалістичного будівництва» всі бунтарі були знищені. Разом з тим виявилось неможливим і припинити його. Він поступово переростав в системну кризу суспільства, побудованого партією Леніна-Сталіна.

Критика культу особи Сталіна органічно пов'язувалась вітчизняною інтелігенцією з подоланням тих негативних явищ, які десятиріччями визрівали в національній політиці, призводили до руйнування духовної інфраструктури української нації, забуття мови, історії й традицій народу. 5 березня 1956 року президія ЦК КПРС прийняла постанову про ознайомлення з доповіддю М. Хрущова «Про культ особи Сталіна та його наслідки» не тільки членів партії, як це було заведено практикою закритих листів, але й комсомольців, «а також безпартійний актив робітників, служ-

бовців і колгоспників». З цією метою доповідь розсилалася в компартійні організації з грифом «Не для друку». Збори, котрі відбувалися з обговорення цього документу, як правило, не залишали нікого байдужим.

Аналізуючи розбурхане хрущовськими реформами українське суспільство, органи держбезпеки констатували, що кількість антирадянських проявів серед інтелігенції й молоді, особливо у великих промислових і культурних центрах УРСР, різко збільшилась. Якщо з січня по 1 жовтня 1956 року в Києві мало місце 190 випадків антирадянського характеру, то за жовтень-листопад того ж року таких проявів було зафіксовано 225. Зростання політичного напруження спостерігалось і в першій столиці радянської України. За підрахунками органів КДБ, у жовтні-грудні 1956 року кількість відповідних проявів у Харкові серед інтелігенції й молоді порівняно з 1955 роком збільшилась в 6 разів[5, с.150].

У другій половині 1950-х – першій половині 1960-х років почало формуватися покоління шістдесятників. Формування їхнього світогляду відбувалося під впливом XX з'їзду КПРС. Шістдесятники не боролися з політичним режимом, хоча наполягали на більш радикальній десталінізації, і не піддавали сумніву соціалістичні цінності. Серед них стало популярним гасло «соціалізму з людським обличчям». Домагаючись більш радикальних перетворень, шістдесятники керувались певними принципами і засадами: верховенства суспільства над державою, рівність усіх людей, включаючи найвищих керівників, перед законом, пріоритет прав людини, усунення регламентації творчої діяльності тощо. Для шістдесятників в Україні особливо болючими були національні проблеми. Гострий протест з їхнього боку викликала політика прихованої русифікації, яку провадила Москва. Із 1963 року розпочалася хвиля ідеологічних звинувачень на адресу шістдесятників, насамперед у націоналізмі. Деякі із них під тиском влади пристосувалися до нових умов і перейшли на офіційні позиції. Проте більшість шістдесятників не змиралася і мужньо відстоювала свої переконання, їхні твори продовжували з'являтися у самвидаві, та вже замість суто культурологічних проблем усе частіше аналізувалися питання суспільно-політичного життя, зокрема колоніального становища республіки у складі СРСР та необхідності створення організованого визвольного руху. Із середини 1960-х років шістдесятники розпочали формування політичної опозиції комуністичному режиму і незабаром стали активними учасниками дисидентського руху в Україні, основною метою діяльністю якого стала боротьба за незалежність України.

Динамічне «хрущовське» десятиріччя підштовхнуло об'єктивно визрілий процес оновлення суспільної свідомості. Однак після усунення від владного керма М. Хрущова до влади прийшли неосталіністи на чолі з Л. Брежнєвим. Всі важелі влади були зосереджені в компартійному центрі

– політбюро ЦК КПРС. Диктатура політбюро ЦК КПРС проникала в усі верстви суспільства і впливала на кожну людину. Здавалося б, що вожді партії створили державу на віки. Не наважуючись відкрито відцуратися від спадщини ХХ з'їзду КПРС, неосталіністи обрали тактику боягузливо-го замовчування навіть тих злочинів, які стали надбанням гласності при М. Хрущові. Брежневщина стала об'єктивним наслідком усього попереднього розвитку тоталітарної радянської суспільно-політичної системи. Л. Брежнев починав свою партійну кар'єру в Україні. В 1930-х роках, заповнюючи анкети, він ще називав себе українцем. Українське походження не завадило йому, коли він став генсеком, проводити в Україні, як і в інших національних республіках, відкрито русифікаторську політику. Тут під приводом боротьби проти націоналізму значно посилювалися репресії. Центральна влада з величезною підозрою ставилась навіть до українських комуністів. Правлячу верхівку перестав влаштовувати перший секретар ЦК Компартії України П. Шелест.

Незважаючи на те, що він був одним із тих, хто всіляко вихваляв Л. Брежнева, запевняв його у своїх вірнопідданныхих почуттях, його було звільнено з посади першого секретаря ЦК Компартії України «у зв'язку з переведенням на іншу роботу» – заступником Голови Ради Міністрів СРСР [6, с.2]. Таке «запрошення» в Москву також було одним з випробуваних способів нейтралізації небажаних українських діячів. Роль П. Шелеста в українській історії суперечлива. Під час перебування на посту першого секретаря ЦК Компартії України він придушував прояви дисидентського руху в Україні. Боячись поширення антирадянських настроїв в Україні, він був одним з ініціаторів введення військ країн-членів Варшавського договору до Чехословаччини для придушення «Празької весни» 1968 року. З іншого боку, П. Шелест прийшов до влади на хвилі повоєнної «українізації» партійного та державного апарату в Українській РСР і підвищення ролі української партійної еліти у керівництві СРСР. Час його перебування на посту першого секретаря ЦК Компартії України (1963-1972) став періодом найвищого піднесення автономного курсу українського керівництва. П. Шелест намагався відстоювати економічні інтереси України перед московським центром, виступав за надання Україні більших прав у внутрішній та зовнішньоекономічній політиці. На тлі загальної політики русифікації й советизації вагомими були його виступи на захист прав української мови в шкільній освіті, друкуванні газет, журналів і книжок, він захистив від звинувачення в націоналізмі окремих українських діячів культури. Лінія П. Шелеста на проведення автономного курсу, природно, дратувала московських партійних лідерів. Мотивуючи відставку П. Шелеста, Л. Брежнев закидав йому надмірну самостійність у вирішенні питань, у «місництві та проявах націоналізму». Книга П. Шелеста «Україно

наша Радянська» (1970р.) зазнала гострої партійної критики за «ідеологічні помилки», зокрема, за «ідеалізацію» минулого України та відстоювання самотності УРСР[7, с.77-82]. Видана накладом 100 тисяч екземплярів, вона була вилучена з продажу та бібліотек. У квітні 1973 року П. Шелест був виведений зі складу Політбюро ЦК КПРС «за станом здоров'я» і відправлений на пенсію[8, с.1]. Йому заборонили оселитися в Україні, перебував під постійним негласним наглядом.

В. Щербицький, якого Москва призначила керувати Україною замість П. Шелеста, став одним з найближчих сподвижників Л. Брежнєва й служив йому вірою й правдою. За роки його володарювання особливо непримирненістю з будь-якими проявами національно-визвольного руху відзначилися ідеолог-каратель, секретар ЦК Компартії України В. Маланчук і голова КДБ України В. Федорчук. З творчих спілок тоді виключали кожного, хто наслідкувався висловлювати власні думки. Таких осіб інколи висилали за межі країни, як «націоналістів» і «антирадянщиків», запроторювали у концтабори. За ґратами опинилися І. Дзюба, В. Лісовий, І. Калинець, В. Стус, В. Чорновіл, О. Бердник, В. Рубан, Ю. Литвин, Ю. Бадзьо, М. Руденко, О. Тихий, В. Марченко, Л. Плющ, І. Світличний, Г. Снегірьов та інші представники української інтелігенції. Саме на цей період української історії випадає найпоширеніша русифікація. Відбувався масовий перехід шкіл і закладів вищої освіти на російську мову викладання. На різних конференціях і з'їздах вже було «не прийнято» говорити українською мовою (показово, що В. Щербицький на офіційному рівні вживав тільки російську мову). Навіть на сесіях Верховної Ради України, де традиційно депутати завжди проголошували промови українською, переважала російська. Українська мова вивітрювалась і зі стін української Академії наук, де чимало наукових співробітників вважали «за неprestижне» писати і говорити рідною мовою. Нерідко чиновники установ на звертання людини українською мовою вдавали, що вони «по здешньому не понимают». Відбувався тихий, але справжній переворот на мовному фронті. Редактор газети «Радянська Україна» А. Рябокляч, спостерігаючи за тією крутою зміною, яка відбувалася в поглядах В. Щербицького на національну політику в Україні, в колі своїх колег, які стояли поряд з ним на урядовій трибуні під час першотравневої демонстрації, сказав: «З приходом Щербицького в ЦК почнуться чорні дні для української мови і всієї нашої національної культури»[9, с.6]. Серед трьох осіб, які чули ці слова, знайшовся донощик. Скоро А. Рябокляча було скомпроментовано і звільнено з посади редактора.

На засіданні Політбюро ЦК КПРС 30 березня 1972 року з приводу поширення ворожої пропаганди та її впливу, а також про загострення класової та ідеологічної боротьби, керівник уряду РРФСР М. Соломенцев

говорив про те, що «на Україні багато вивісок і оголошень українською мовою. А чим вона відрізняється від російської? Тільки перекрученням останньої. То для чого це робити?» [10, с.365]. А керівник загальносоюзного уряду О. Косигін зовсім домоворився до відкритого великодержавного шовінізму: «Севастополь здавна російське місто. Чому і для чого там вивіски і вітрини українською мовою. Незрозуміло, чому в Україні у школах повинні вивчати українську мову?» [11, с.368]. Як згадував пізніше П. Шелест, що після цього засідання у нього лишився неприємний осад. «Я вперше задумався, – зазначив він, – як бути далі? І дійшов висновку, що потрібно звільнитись, бо в такій обстановці далі працювати неможливо». Звісно, що в умовах такої зловісної імперської національної політики «злиття націй», формування «єдиного радянського народу» створювалися всі сприятливі умови для тотальної русифікації українського суспільства.

Національною трагедією в Україні було ставлення радянської влади до релігії, до Церкви як до інституції, що мала зникнути. Переслідування, утиски духовенства радянською владою були нормою життя. Здійснювався небачений за масштабами і жорстокістю антирелігійний терор під прикриттям популістських лозунгів та постулатів наукового комунізму. Для нещадного і невідкладного знищення релігії режим застосовував різні форми. На одурманення віруючих були скеровані спеціальні агітпоїзди, агіттеатри, клуби і товариства воявничих безбожників, виходило багато фільмів, книг, брошур, газет, листівок, плакатів антирелігійного змісту. Гоніння Церкви, віруючих носили масовий характер. Під виглядом боротьби з релігією велось планомірне масове знищення національних реліквій, унікальних пам'яток національної культури й архітектури. Особливо шаленіли антирелігійні кампанії напередодні релігійних свят. Влаштувалися атеїстичні лекції, вечори запитань і відповідей, концерти, організували комсомольські весілля, «октябрини», червоні шлюбні і червоні поховання тощо.

Впродовж кількох десятиріч в Україні не видавалася Біблія, знищувалася давня родова релігійна традиція. Безбожник у радянському суспільстві був національним зразком. Стратегічною метою радянської релігійної політики завжди залишалося повне знищення Церкви, однак у різні періоди змінювалися методи і темпи. Органи влади йшли на тактичні компроміси з Церквою лише в моменти державних катаклізмів. В другій половині ХХ століття лібералізація суспільно-політичного життя торкнулася й Церкви. Проте керівники державної партії розглядали релігію як свого ідеологічного супротивника. Наприкінці 1950-х років розпочався новий наступ на Церкву. Рада у справах РПЦ у червні 1959 року надіслала у всі союзні республіки інструктивний лист, в якому ставилися такі завдання: добитися, щоб клопотання про відкриття церков зменшилися, а згодом і

цілком припинилися; під добре продуманими приводами не допускати в парафії, які занепадали, постійних і тимчасових священників, після чого знімати з обліку церковні общини; припинити надання Церквою допомоги віруючим грошима чи в якийсь інший спосіб. Ці інструкції в УРСР виконувалися в найбільш агресивний спосіб, з грубим нехтуванням законодавства про культу, силовими методами. У храмах і на квартирах парафіян проводилися обшуки, священникам відмовляли у прописці за місцем проживання, віруючі звільнялися з роботи через релігійні переконання. Кількість закритих храмів і молитовних будинків в Україні почала стрімко зростати: у 1959 році – 260, у 1960 році – 747, у 1961 році – 997, у 1962 році – 1144 [12, с.245].

В 1961 році на XXII з'їзді КПРС була прийнята програма партії, що задзвеніла як «епохальної значимості видатний документ розгорнутого будівництва комунізму». Звичайно, вважалося, що здійснення величких комуністичних творінь з Церквою не по дорозі, що без перемоги над релігією перемога комунізму неможлива. Владою вкотре було розпочато потужний наступ на Церкву. Наприклад, у 1958 році в Україні існувало 40 православних чернечих обителей (з 57 наявних у всьому СРСР). В 1964 році в Україні залишилося лише 9 монастирів, в яких проживало 939 саїтників [13, с.4]. Ударна державна войовничість щодо Церкви в Україні виявлялась в конкретних ознаках – зростала кількість закритих храмів. В 1962-1963 роках тільки в селах одного Кременецького району Тернопільської області було знято з реєстрації 25 Церков. 11 церковних приміщень передали колгоспам для використання під громадські потреби, решту церковних приміщень не використовували, вони пустували, а ключі знаходились в сільрадах [14, арк.19-20]. Аналогічна ситуація була і в інших регіонах України. Культурні приміщення в багатьох випадках зносились з лиця землі, перетворювались на склади, подекуди використовувались для культурно-спортивної роботи. Наступ держави в ліквідації бази Церкви був особливо активним на селі. В деяких селах Заставнівського, Сокирянського, Кельменецького, Кіцманського, Глибоцького (нині – Герцаївського) районів справа доходила до протистояння віруючих із владою та силових дій [15, с.14]. Серед загальних даних про зняті з реєстрації релігійні громади, майже 85% припадає на сільську місцевість України [16, с.199-200].

З другої половини 1960-х років антирелігійна кампанія набирає стриманого, дещо умовно поміркованого характеру. Акції скорочення сповільнюються і в середині 1980-х років гальмуються та припиняються зовсім. А в другій половині 1980-х років існуюча раніше тенденція набуває вже зворотного спрямування. За умов лібералізації суспільства та занепаду офіційної ідеології в республіці спостерігалось поширення релігійних настроїв. Духовне розкріпачення народу призвело до активної боротьби

віруючих за підтримки громадськості і міжнародної спільноти за легалізацію заборонених і переслідуваних раніше комуністичним режимом релігійних конфесій, перш за все Української Греко-Католицької церкви й Української Автокефальної Православної Церкви. Зростання релігійності населення УРСР, відновлення раніше заборонених Церков, їх орієнтація на створення незалежної української Церкви засвідчили кризу політики «войовничого атеїзму», яку реалізовувала радянська влада.

Суспільно-політична активність різних верств населення проявлялася в тому, що в суспільстві не тільки назрівало напруження, а й частіше відбувалися робітничі виступи. Тогочасне кремлівське керівництво розправлялося з ними звичними насильницькими методами. Особливо наочно це виявилось в Новочеркаську, де 2 червня 1962 року війська розстріляли мирну семитисячну демонстрацію. Було вбито 24 і поранено 30 чоловік. 105 її учасників засуджено до різних строків ув'язнення, а 7 – до розстрілу [17, с.3]. У 1973-1977 роках мали місце заворушення на окремих підприємствах Дніпропетровська (нині Дніпро), Дніпродзержинська (нині Кам'янське) та Києва, у 1981 році – Прип'яті (Київська область), Києві [18, с.143]. Під час цих подій органи КДБ і МВС діяли звичними каральними методами, хоча існуванню радянського політичного ладу робітничі виступи не загрожували.

На кінець 1980-х років в економіці і соціальній сфері виникла низка гострих проблем, які негативно позначалися на умовах життя людей, їх настроях. В результаті загострення наявних проблем набув розвитку робітничий страйковий рух. Особливість страйкового руху проявлялася у поєднанні соціально-економічних і політичних вимог. Перші масові страйки в УРСР розпочалися влітку 1989 року на вугільних шахтах Донбасу. Спочатку, 15 липня, зупинила роботу шахта «Ясинуватська-Глибока». Через кілька днів цей рух охопив робітників майже половини вуглевидобувних підприємств регіону – з наявних у республіці 286 шахт страйкували 203 із загальною чисельністю страйкуючих 120 тисяч осіб. Поступово до страйкового руху підключилися три західні області – Волинська, Тернопільська, Львівська, а також трудові колективи Києва. Страйкарі вимагали поліпшити соціальні умови життя та праці, підвищити заробітну плату, провести націоналізацію майна КПРС, деполітизувати правоохоронні органи та ліквідувати парткоми на підприємствах, забезпечити відставку тодішнього уряду. Масові виступи шахтарів завдали відчутного удару по адміністративно-командній системі, оскільки вперше робітники відкрито продемонстрували, що їхні інтереси розходяться з інтересами радянської держави. Страйки мали гострий, затяжний характер, відзначалися організованістю, чим завдали серйозної економічної, політичної та іміджевої шкоди горбачовської перебудови. На певний час саме страйккоми стали

центром опору КПРС. Ставало очевидним, що політика радянського режиму загрожує соціальним вибухом величезної сили. У середині 1980-х років навіть вищому керівництву партії і держави стало зрозуміло, що втілення в життя більшовицьких ідей привело країну до кризового стану.

«Архітектор перебудови» М. Горбачов не раз говорив про те, що він міг би секретарювати і далі, якби не зважився на перебудову [19, с.10]. Але це лише його суб'єктивна позиція. Історики ж сходяться на тому, що обвалилася вся система, тому що вона була штучною, нав'язаною і позбавленою головного принципу, на якому тримається все людське суспільство, – приватної власності. Радянський Союз був створений завдяки силі і репресіям, завдяки ним він і тримався, вартувало було лише трохи послабити хватку, як вся державна машина розвалилася, немов би картковий будиночок. М. Горбачов прийшов до влади у період глибокої системної кризи, і тому змушений був провести реформу. Правлячий режим під тиском світового співтовариства змушений був відмовитися від насильницьких методів боротьби з інакомисленням, звільнити з тюрем і заслання політичних в'язнів, дозволити існування неформальних груп та організацій різноманітних політичних і релігійних напрямків. Лібералізація режиму відразу призвела в Україні до стрімкого наростання визвольного руху. Українська правляча еліта, яка впродовж десятиліть вірою і правдою служила імперському центру, спробувала протистояти національно-визвольному руху, але швидко переконалася, що це марна справа. Тоді вона повернулася обличчям до свого власного народу. Спочатку інстинктивно, а потім все більш усвідомлено ця еліта почала засвоювати державотворчу спадщину демократичної Української Народної Республіки. 16 липня 1990 року Верховна Рада України прийняла Декларацію про державний суверенітет. З цієї точки відліку починається процес утвердження України як європейської держави, що вийшла на шлях самостійного розвитку.

Процеси перебудови і гласності увиразнили багатозаровість українського суспільства, оскільки у цей час отримали можливість заявити про себе соціальні групи, що раніше перебували в маргінальному становищі. З огляду на суспільні настрої суспільно-політичне життя другої половини 1980-х років характеризувалося зростанням громадсько-політичної активності населення республіки. Демократичні процеси охоплювали все суспільство. Вони відбивалися у свідомості населення різного віку – від шкільної та студентської молоді до людей пенсійного віку. Спостерігався широкий спектр поглядів і оцінок на події, що відбувалися як в УРСР, так і в інших союзних республіках. Поступово громадськість республіки переходила від публічних обговорень економічних, екологічних, релігійних, культурницьких проблем до формування численних неформальних самодіяльних об'єднань, які згодом підтримали настрої опозиційних до

влади організацій. Серед заходів з арсеналу борців за незалежність України були організація та участь у мітингах, демонстраціях, зборах трудових колективів; створення численних груп різноманітного спрямування, первинних осередків НРУ за перебудову; проведення кампаній проти глушіння закордонних радіостанцій, проти цензури, за закон про українську мову та скасування ст. 6 Конституції СРСР (керівна роль КПРС) тощо. На кінець 1980-х років відбулася широкомасштабна політизація практично всіх верств українського суспільства.

В червні 1989 року партійні органи звітували про діяльність більше ніж 47 тисяч самодіяльних об'єднань різної спрямованості: соціально-політичної – 6957, культурно-історичної – 1460, екологічної – 1946, художньо-розважальної – 10859, фізкультурно-оздоровчої – 612, спортивно-технічної – 4239, колекційно-збиральницької – 685. Проте, особливе занепокоєння в партійних чинів викликала діяльність 14 політизованих угруповань: Українського культурологічного клубу, Української народно-демократичної ліги, «Громади», «Спадщини», «Товариства реабілітованих політ'язнів», Комітету за відродження Української Католицької Церкви, «Товариства Лева», одеського Народного союзу сприяння перебудові, ялтинської «Доброї волі», харківських «Апреля» й «Шани», івано-франківського Українського християнсько-демократичного фронту, а також Української Гельсінської спілки, яка нараховувала 9 обласних осередків [20, с.140-141].

Опозиційно налаштована українська інтелігенція уважно слідкувала за європейським суспільно-політичним життям. Тамтешній політичний клімат виступав орієнтиром для власних дій. Тому черговий виток зростання опозиційності після Чехословаччини 1968 року та Польщі початку 1980-х, однозначно сприяв посиленню уваги українців. Окремі ідеї запропоновані тамтешніми опозиціонерами, як от відкритість та законність у діяльності; створення масових організацій, які своєю чисельністю піддажували аргументи місцевих компартій, що вони єдині хто репрезентує волю народу; пошуки спільної платформи між дисидентами і представниками «фрондуєчою» інтелігенції тощо були позитивно сприйняті українською інтелігенцією.

Центральноевропейський опозиційний рух, представлений такими масовими організаціями як «Солідарність» (Польща), «Громадянський форум» (Чехія), «Суспільство проти насилля» (Словаччина), «Угорський демократичний форум», «Союз демократичних сил» (Болгарія), значною мірою репрезентував антикомуністичні гасла й виступав за демократичні перетворення. У той же час перед опозиційними рухами в Україні особливо актуальним стояло ще й питання національного визволення. Тому свої погляди в національно-визвольному русі вони насамперед звертали

до діяльності Прибалтійських народних фронтів, які першими в СРСР пов'язали між собою питання демократії і національного визволення.

Перед натхненниками Руху поставала дилема – яким шляхом іти, які гасла актуалізувати у всеукраїнському масштабі. Вибір було зроблено на користь прибалтійського варіанту. Не випадково в межах НРУ аж до кінця 1991 року існували розбіжності між прихильниками широкої демократизації СРСР і національного визволення. При цьому потрібно розуміти, що ідея національного визволення не була сліпим запозиченням, а активно відстоювалася національно свідомою частиною українського суспільства протягом століть. Маючи перед очима реальний дієвий чинник на владу, українським прогресивним інтелектуальним силам достатньо було лише його інсталювати на суспільно-політичне тло України. Хоч європейський опозиційний досвід сприймався українцями під кутом боротьби прибалтійських народів, на регіональному рівні були помітні й безпосередні впливи. Зокрема, польські впливи фіксуються у діяльності волинських та львівських рухівців.

В часи таких великих випробувань будь-якій державі потрібна суспільна сила, яка здатна твердо оцінювати реальність, прогнозувати перспективи, згуртувати навколо себе всі державницькі сили, запропонувати вихід зі скрутного становища, нарешті взяти на себе відповідальність за наслідки своїх пропозицій і дій. Витоки такої сили вже були сформованими в розбурханому і політизованому суспільстві. Такою силою став Народний Рух України. НРУ з дня започаткування мав всі ознаки легальної політичної партії. Серед партій України Рух займав особливе місце, бо він своєчасно визначив за головне в своїй діяльності – незалежність України, як святої справи свого існування. Відомий дослідник історії НРУ доктор історичних наук, професор Г. Гончарук зазначає, що «утворивши громадсько-політичну організацію, рухівці своєчасно очолили визвольну народну хвилю, яка забезпечила формування політичної незалежності України» [21, с.5].

НРУ народився в письменницькому середовищі. 16 лютого 1989 року на сторінках «Літературної України» з'явився «Проект Програми Народного Руху України за перебудову». Публікація проекту Програми Руху викликала значний суспільно-політичний резонанс, неприємний для партійної верхівки. Незважаючи на зливу критики в республіканській пресі, організовані обласними осередками КПУ заходи, що мали на меті продемонструвати неспроможність та шкідливість цілей і завдань НРУ, ідея його організації ставала дедалі більш популярною серед українства. Хоч у проекті Програми НРУ зазначалося, що основна мета Руху – сприяння Комуністичній партії у створенні такого механізму, який би ґрунтувався на справжньому народовладді та збалансованій економіці і слугував би

розвитку суспільства, компартійні структури побачили в НРУ «політичну організацію, яка протистоїть Компартії України» і прагне «розпалити націоналістичні пристрасті», відволікти народ «від вирішення головних завдань перебудови»[22, арк.16]. За цих обставин знов розпочався тиск на засновників НРУ, відтермінувати проведення Установчого з'їзду. До ЦК КПУ надходили тривожні повідомлення про активну діяльність рухівців у регіонах. І хоч у них ще містилися оптимістичні інтонації, все ж відчувалося, що владі все важче і важче зберігати керівну роль у суспільно-політичному і економічному житті республіки.

Це можна чітко простежити з інформації Хмельницького обкому партії ЦК Компартії України про політичну ситуації в області й активізацію діяльності НРУ, датовану 22 серпня. «Відділи обкому, міськкоми, райкоми партії систематично аналізують політичну ситуацію в області, настрої людей, враховують їх в практичній роботі. В обкомі партії створена група з вивчення громадської думки, яка проводить анкетні опити різних верств населення, узагальнює інформації, що надходять від партійного активу. Підготовлені матеріали про реагування трудящих області на роботу З'їзду народних депутатів, про діяльність на території області неформальних об'єднань. 16 червня ц. р. бюро обкому затвердило групу по координації роботи партійних, радянських і правоохоронних органів з протидії негативним явищам. Встановлено чергування відповідальних працівників у партійних, радянських органах, на підприємствах.

В цілому в області обстановка контролюється, в колгоспах, радгоспах, на підприємствах і установах забезпечується нормальний трудовий ритм. Позитивно оцінюються підсумки роботи З'їзду народних депутатів і Сесії Верховної Ради УРСР. Разом з тим частина населення області критично настроєна щодо позиції на З'їзді депутатів від України, робились зауваження про пасивність депутатів від області. В окремих робітничих колективах, установах висловлюються думки, що свідчать про невдоволення ходом економічних реформ.

У зв'язку з підготовкою до виборів народних депутатів УРСР та місцевих Рад, спостерігається активізація неформалів, які намагаються вплинути на настрої людей, негативно зорієнтувати їх щодо можливих кандидатів. В м. Хмельницькому виявлено листівки негативного змісту. Слід зазначити, що активнішу позицію, ніж під час підготовки минулих виборів, займають партійні організації. Ними виробляється чіткіша стратегія передвиборної боротьби. Партійні комітети і Ради народних депутатів орієнтують актив щодо передвиборної партійної платформи, озброюють його необхідною інформацією, готують до живої роботи серед людей.

Активізуються певні кола, зв'язані з НРУ. Хмельницький координаційний центр НРУ намагається провести обласну конференцію і вибори

делегатів на республіканський з'їзд Руху. Ці спроби підігруються відповідним чином з Києва. На позиції НРУ стоїть частина членів товариства «Спадщина» (м. Хмельницький), первинної організації Товариства української мови «Рух» (м. Нетішин), об'єднання «Творчість» (м. Кам'янець-Подільський) [23, арк.79-81].

Формування НРУ було складним і зтяжним, позначеним багатьма суперечностями, непрогнозованим розвитком подій. Відповідно до задуму ЦК КПУ і КДБ УРСР Рух за перебудову повинен був відсунути на узбіччя небезпечні для радянської влади радикальні сили, що діяли під камуфляжною назвою УГС, зіткнути Спілку з Рухом, оскільки для цього були реальні підстави й на їхню дію розраховував КДБ. Адже в той час, коли борці за волю України сиділи в тюрмах і концтаборах, члени ініціативної групи сприяння перебудові були привілейованими членами суспільства. Здавалося б (і на це були розрахунки влади), що конфлікти між виразниками двох політичних позицій, протистояння, взаємні звинувачення й ненависть неминучі, але переміг здоровий глузд і сталося несподіване: радикали-політв'язні – В. Чорновіл, Л. Лук'яненко, брати Горині та інші, що очолювали УГС і проти яких воювала влада на чолі з КДБ – пішли на свідомий компроміс, влилися в Народний Рух України за перебудову, творили рухівські обласні та районні організації, увійшли в керівництво Руху. Приклад порозуміння й співпраці політиків двох відмінних політичних позицій є доказом, як у складних ситуаціях необхідними бувають мудрі компроміси, що йдуть не на шкоду, а на користь загальній справі.

Ініціатори створення НРУ прагнули скористатися реформаторським курсом М. Горбачова для внесення змін у національну політику, розширення повноважень маріонеткової УРСР, надання їй статусу держави з усіма атрибутами в «сузір'ї СРСР» (за висловом Д. Павличка), тоді як колишні політв'язні, що становили ядро УГС, від закликів до створення конфедерації перейшли до заяви про повну самостійність України. Не відповідають дійсності твердження деяких авторів про те, що Рух перед Установчим з'їздом і під час його проведення ставив своєю метою побудову Української незалежної держави. Про таку мету не було та й не могло бути мови ні у проекті Програми НРУ, ні під час її прийняття на установчому з'їзді. Мету, яку ставив Рух, чітко й недвозначно висловив напередодні Установчого з'їзду І. Драч: «Я, за Україну вільну, суверенну в складі оновленої Федерації на основі нового союзного договору. Упевнений, він буде». Такої ж думки дотримувалися на Установчому з'їзді промовці – ініціатори створення Руху. Іншу позицію зайняли колишні політв'язні. Члени УГС відверто закликали учасників з'їзду до боротьби за незалежну Українську державу. Найчіткіше про це сказав В. Чорновіл: «Єдиним порятунком для всіх нас ми вважаємо повну державну незалежність України,

здобуту мирними, демократичними, конституційними шляхами»[24, с.2]. І хоча заклики лідерів УГС, підтримані значною частиною делегатів з'їзду (виступ В. Чорновола кілька разів переривався бурхливими оплесками), були проігноровані при внесенні доповнень до Програми, делегати від УГС (їх була чимала кількість) не робили спроби зірвати з'їзд, а проявили і далекоглядність, і здатність передбачати еволюційний розвиток подій.

8-10 вересня 1989 року відбувся Установчий з'їзд Народного руху України, в якому взяли участь, за даними мандатної комісії, понад 1100 делегатів і численні гості. За освітнім цензом 800 осіб мали вищу освіту, в їх числі 3 академіки, 2 члени-кореспонденти, 28 докторів і 96 кандидатів наук. Жіноча стать була репрезентована 98 делегатками [25, арк.8-9]. Установчий з'їзд прийняв Програму і Статут, затвердив друкований орган Руху – «Народну газету», обрав керівні органи. З'їзд продемонстрував, що в рамках Руху об'єдналися дві суспільно-політичні течії – помірковані і радикали. Вони по-різному формулювали свою відповідь на основне питання: в якій формі має проявитися реальний суверенітет України? В. Яворівський, І. Драч, Д. Павличко та інші виступали за суверенну Україну в рамках реорганізованої союзної федерації і за лібералізацію порядків в КПСР. В. Чорновіл, Л. Лук'яненко, М. Горинь, С. Хмара і їх прихильники наполягали на виході України зі складу СРСР, на утвердженні в суспільстві повноцінного плюралізму. Однак різниця у поглядах, як відзначив В. Чорновіл, не мала, на його думку, істотного значення на початковому етапі діяльності Руху. «Від того, зазначав він, що – Лук'яненко чи Чорновіл бачать майбутню Україну незалежною, демократичною державою, а Драч і Яворівський хочуть більшого суверенітету її в реорганізованому Союзі, що перші обстоюють політичний плюралізм, а другі поки що воліють лібералізації партії, до якої вони належать, ще не підстава до роз'єднання. Якраз Народний рух і покликаний об'єднати всіх, кому болить доля України, для конкретних щоденних справ [26, с.282]. Взаємна толерантність сприяла досягненню компромісу між носіями двох протилежних орієнтацій. Зблизившись, вони спільно створили півмільйонну рухівську потугу, здатну ненасильницькими діями боротися за волю України.

25-28 жовтня 1990 року відбулись велелюдні II Всеукраїнські збори НРУ, на яких були присутні 2125 делегатів, у тому числі 418 депутатів різних рівнів. Серед гостей були представники посольств США і Канади в СРСР, представники консульств Болгарії, Німеччини, Польщі, Румунії, Угорщини, Франції, Чехословаччини в Києві, громадсько-політичних організацій з усіх республік СРСР та ряду зарубіжних країн, численна українська діаспора. Великі збори ухвалили низку важливих документів, внесли принципові зміни до Програми та Статуту. Зокрема, з Статуту НРУ

були вилучені слова «за перебудову», а до Програми включено положення про головну мету Руху – досягнення незалежності України[27, с.10].

Від початку свого існування НРУ скеровував свої зусилля на докорінні демократичні реформи: захист прав людини і нації; перетворення тоталітарного суспільства на громадянське, командно-адміністративної економіки – на ринкову, соціально орієнтовану; на формування української політичної нації на засадах патріотизму й відповідальності усіх громадян за долю держави. Наміри рухівців зрозуміли й підтримали мільйони українців, під їхні прапори стали всі, хто прагнув змін на краще і готовий був послідовно домагатися цих змін. Прийняття Верховною Радою УРСР 16 липня 1990 р. Декларації про державний суверенітет України, ухвалення Верховною Радою України Акта про державну незалежність України 24 серпня 1991 року, всенародно підтвердженого референдумом 1 грудня 1991 року; визнання України як незалежної держави світовою спільнотою; ухвалення Конституції України; мирний, ненасильницький шлях суспільного розвитку – це зокрема і насамперед здобутки Руху. Це результат тисяч і тисяч рухівців, їх побратимів з інших партій національно-демократичного спрямування.

Народний Рух України виконав свою історичну місію Він міг існувати як масовий лише в добу революційного піднесення. Коли воно вичерпало себе, він закономірно перетворився з широкого руху на політичну партію і почав згасати як політична сила і вже давно випав з політичних баталій. На історичній авансцені вже інші політичні гравці. Проте сучасна Україна сформувалася саме за діяльної участі НРУ. Народний Рух України вписав себе в історію національно-визвольної боротьби на її останньому, переможному етапі. Він заслуговує на те, щоб увійти в історичну пам'ять громадян України.

Джерела та література

1. Литвин Володимир. Історія України. – К., 2009. – С.485.
2. Шляхи до цивілізованої державності України: політологи розмірковують, дискутують// Український історичний журнал. – 1992. – №8.- С.7.
3. Винниченко В. Відродження нації. Частина 1. – К.,1990. – С.42.
4. Кульчицький С. В. Новітня історія України// Український історичний журнал. – 1991. – №10. – С.15.
5. Бажан О.Г. Наростання опору політиці русифікації в Українській РСР у другій половині 1950-х – 1960-х рр.// Український історичний журнал. – 2008. – №5. – С.150.
6. Указ Президиума Верховного Совета СССР // Правда. – 1972. – 21 травня. – С.2.
7. Про серйозні недоліки та помилки однієї книги// Комуніст України. – 1973. – №4. – С.77-82.

8. Информационное сообщение о Пленуме Центрального Комитета Коммунистической партии Советского Союза// Правда. – 1973. – 28 квітня. – С.1.
9. Лазебник Ю. Щербицький і українська мова// Літературна Україна. – 1990. – 23 серпня. – С.6.
10. Шелест П. «Справжній суд історії ще попереду». Спогади, щоденники, документи, матеріали. – К.,2004. – С.365.
11. Там само. – С.368.
12. Григоренко О.П. Комуністична диктатура і політика духовного геноциду українського народу// Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. – Випуск 5. – Кам'янець-Подільський, 2012. – С.245.
13. Ліквідація українських монастирів під час хрущовської антицерковної кампанії// Пульс. – 2005. – 17 лютого. – С.4.
14. Державний архів Тернопільської області. – Ф. Р-3240. – Оп.1. – Спр. 92. – Арк.19-20.
15. Яремчук С.С. Православна церква на Буковині у 1944-1991 рр. (Державно-церковні взаємини). Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. – Чернівці, 2006. – С.14.
16. Панченко П.П. Сторінки історії України ХХ століття. (Українське село: поступ, сподівання, тривоги). – К.,1995. – С.199-200.
17. Новочеркасск, 2 июня 1962// Комсомольская правда.- 1991.- 27 квітня.- С.3.
18. Жуковський А., Субтельний О. Нарис історії України.- Львів, 1991.- С.143.
19. Кульчицький С.В. Народження Народного Руху України // Український історичний журнал. 2010. – №1. – С.10.
20. Бойко О. Україна 1991-1995 рр.: тіні минулого чи контури майбутнього? – К., 1996. – С140-141.
21. Гончарук Г. Народний Рух України. Історія. – Одеса, 1997. – С.5.
22. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ). – Ф.1. – Оп.32. – Спр.2557. – Арк.16.
23. ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп.32. – Спр.-2555. – Арк.79-81.
24. Горинь Б. Народний Рух України: осмислення пройденого шляху// Час Руху. – 2012. – №18(195). – С.2.
25. ЦДАГОУ. – Ф.270.- Оп.1. – Спр.2. – Арк.8-9.
26. Три дні вересня вісімдесят дев'ятого. Матеріали Установчого з'їзду Народного руху України за перебудову. – К.,2000. – С.282.
27. Провісники свободи, державності і демократії. Документи і матеріали. – К., 2009. – С.10.

Даниленко В.М.,
Подобєд О.А.
м. Київ

СТУДЕНТСЬКІ РОКИ АНДРІЯ МАЛИШКА

Мета статті – висвітлити історію навчання Андрія Малишка у Київському інституті соціального виховання та показати вплив здобуття вищої освіти на формування світогляду діяча. **Методологія дослідження** ґрунтується на загальнонаукових та спеціально-історичних методах (методи бібліографічної та архівної евристики, джерелознавчої критики, проблемно-хронологічній, біографічній). **Наукова новизна:** на основі широкого кола джерел схарактеризовано такий важливий період становлення особистості А. Малишка, як здобуття вищої освіти; з'ясовано, який вплив на формування світогляду діяча справило навчання у Київському інституті соціального виховання. **Висновки.** Вищу освіту Андрієві Малишку довелося здобувати у непростий період реформування системи освіти радянської України. У 1930 р. юнак за покликанням вступив до літературного підвідділу шкільного відділу факультету соціального виховання Київського інституту соціального виховання. У зв'язку з потребою системи освіти в учительських кадрах, навчання здійснювалося прискореними методами і тривало протягом двох навчальних років. Студент Малишко здобув у вищій ґрунтовні знання, чому сприяла його наполегливість, гарна пам'ять та непересічний професорсько-викладацький склад. З великою теплотою і вдячністю протягом життя А. Малишко згадував своїх викладачів Миколу Зерова, Агатангела Кримського та Павла Филиповича. Згадані інтелектуали справили значний вплив на формування особистості поета і громадянина, про що тенденційно замовчувалося за радянських часів. Важливе значення у житті Малишка мало знайомство з керівником літературної студії Максимом Рильським. Матеріальні труднощі, які супроводжували роки навчання у вищій, загартували Малишка, вчили самостійно заробляти на життя як фізичною працею, так і творчою діяльністю.

Ключові слова: Микола Зеров, Агатангел Кримський, Андрій Малишко, Київський інститут соціального виховання, студент.

Постановка проблеми. Навчання у вищій становить важливий чинник формування особистості. Вищий навчальний заклад може стати стартовим майданчиком для успішного професійного майбутнього. Свідомо

обрана професія, наполегливість у здобутті знань, особистісний приклад педагогів – запорука успіху майбутніх фахівців. Саме так сталося у житті поета Андрія Малишка. Виборовши попри обставини право самостійно обрати майбутній фах і виш, вдало реалізувавши освітні можливості, які надавав інститут, знайомство з непересічними педагогами сприяли становленню майбутнього поета, трибуна і вчителя.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Історіографію означеної проблеми можна умовно поділити на дві групи: радянську та сучасну українську. За радянських часів до аналізу життєвого шляху А. Малишка зверталися переважно літературознавці. Слід виокремити працю А. Костенка, в якій описово було подано окремі аспекти навчання А. Малишка у Київському інституті соціального виховання (нині – Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова). Серед сучасної історіографії з проблеми привертає увагу стаття О. Подобєд. Проте залучення широкого кола джерел, передовсім архівних, дало можливість проаналізувати такий важливий етап формування особистості Андрія Малишка, як здобуття вищої освіти. Серед неопублікованих джерел важливе значення мають облікова книжка студента Малишка, спогади поета, записані його дружиною Любов'ю Забаштою, а також спогади одногрупника Івана Назаренка, що зберігаються у Центральному державному архіві-музеї літератури та мистецтва України.

Мета статті – висвітлити історію навчання Андрія Малишка у Київському інституті соціального виховання (1930 – 1932) та показати вплив здобуття вищої освіти на формування світогляду діяча.

Виклад основного матеріалу. Андрій Малишко народився 14 (02) листопада 1912 р. в с. Обухові (нині – м. Обухів Київської обл.) у багатодітній родині шевця Самійла Малишка [Дяченко, 1974 : 316]. В Андрія було десять братів і сестер. На формування світогляду майбутнього поета із самого дитинства справили вплив найперше його мати Ївга Остапівна Базилиха (як називали її «по-вуличному»), яка неперевірено співала українські народні пісні, думи, знала багато віршів Тараса Шевченка. Великий вплив на Андрія мав і брат батька Микита, прозваний за любов до читання «чорнокнижником» [Дяченко, 1974 : 316-317].

Протягом 1920 – 1927 рр. Андрій здобував базову освіту в Обухівській трудовій школі. У роки навчання значний вплив на формування А. Малишка як поета справив учитель мови та літератури Я. Козленко. Саме у шкільні роки Андрій почав писати вірші. Перша поезія «Весна», написана А. Малишком у третьому класі, була оприлюднена у шкільній газеті [ЦДАМЛМ. Ф. 22. Оп. 4. Спр. 127. Арк. 1 зв]. Свою школу він пам'ятав завжди.

Пріоритетним завданням культурного будівництва у 1920-1930-ті роки в радянській Україні була ліквідація неписьменності. Як слушно підкрес-

лює історик Станіслав Кульчицький, «грамотність вважалася особливо потрібною для підвищення ефективності радянської пропаганди. Людина, яка могла читати газети, легше піддавалася ідеологічному впливу» [Кульчицький, 1999 : 111]. У середині 1920-х років на Київщині значний відсоток населення був неписьменний. Не дивно, що з середини 1920-х років в Обухові розпочалася кампанія з ліквідації неписьменності. У ній взяв активну участь майже п'ятнадцятирічний Андрій Малишко.

Заняття відбувалися у хаті Сліпаків, серед здобувачів освіти були переважно жінки. Юний учитель Малишко не лише вчив грамоти, а, можна сказати, працював за авторською розширеною програмою, до складу якої входили й уроки історії. Особливо його приваблювала славна козацька доба. Так, одна з його учениць Ю. Малишко згадувала: «Андрійко розповідав нам про далекі країни та людей, які там живуть. А також оповідав, як колись дуже давно було на Україні, про Запорозьку Січ, про боротьбу козаків із шляхтою і турками, які забирали наших людей в неволю» [ЦДАМЛМ. Ф. 517. Оп. 2. Спр. 84. Арк. 28]. Учитель-Малишко вмів надихати своїх учениць, не останню роль у цьому відіграли юний вік педагога, розум і чепурність. Навчання дало й практичні результати: частина його учениць у роки Другої світової війни власноручно писала листи синам на фронт.

Окрім того, Андрій брав участь у культурно-освітній діяльності обухівського сільбуду. У недільні та святкові дні юнак читав для молоді науково-популярні статті переважно з журналу «Шлях до здоров'я» й у такий спосіб ознайомлював односельців з правилами побутової гігієни [Костенко, 1987 : 23].

У липні 1930 р. ЦК ВКП(б) ухвалив постанову «Про загальне обов'язкове початкове навчання», а у серпні ЦК КП(б) У схвалив постанову «Про запровадження обов'язкового загального початкового навчання на Україні», згідно з якими вся молодь України мала здобувати освіту у школах. Для реалізації «всенародного походу за всеобуч» необхідні були найперше учителі, нові шкільні приміщення та навчально-методичне забезпечення.

Фаховий рівень нових учителів у ті роки бажав кращого. Так, за даними шкільного перепису, проведеного у грудні 1927 р., серед учителів лише 22,9% мали вищу або середню спеціальну освіту, а решта – середню або початкову [Кульчицький, 1999 : 111]. Тому з початку 1930-го року розпочалася масштабна підготовка фахівців, у першу чергу робітничо-селянського походження. З цією метою з вересня 1930 р. відповідно до постанови Раднаркому УСРР «Про реорганізацію мережі системи педагогічної освіти» «інститути народної освіти» почали перетворювати на інститути профосвіти, фізико-математичні інститути та інститути соціального виховання (згодом педагогічні) [Жулинський, 2011 : 181].

Реорганізація не оминула і Київський інститут народної освіти (КІНО). Восени 1930 р. на базі факультету соціального виховання було створено самостійний навчальний заклад – Київський інститут соціального виховання (КІСВ) [Дмитренко, 200 : 23]. У перший рік своєї роботи він структурно складався з трьох факультетів – шкільного, педолого-педагогічного та позашкільного, які у свою чергу поділялися на відділи. Першим директором КІСВ став Микита Грищенко.

Здобувши певний досвід педагогічної діяльності у рідному Обухові, Андрій Малишко у 1928 р. із невеликою скринєю (валізи ще тоді не мав) в руках прибув до Києва і вступив на навчання до Медичного технікуму на Лук'янівці.

Цьому передувала важка розмова з батьком, який усіх своїх дітей навчив шити чоботи і хотів, щоб вони добували хліб саме цим ремеслом. Але Андрій, закінчивши школу-семирічку, несподівано заявив, що чоботи шити не хоче, а хоче вчитися. Батько розсердився і навіть побив сина. Тоді Андрій, який мав таку ж круту вдачу як і батько, запалив сірника і підніс до стріхи: «Спалю хату, якщо не відпустите вчитися». Батько змушений був змиритися з рішенням сина і сказав: «Іди з Богом, але на мене не розраховуй».

Теоретичні знання в медичному технікумі Андрій здобував легко. Як зазначав Андрій Самійлович в «Автобіографії», професор Михайло Коломійченко, «який був тоді одним із моїх учителів, обіцяв зробити з мене гарного хірурга» [Дяченко, 1974 : 319-320]. Однак медицина не привабила юнака, любов до поезії взяла гору. У 1929 р. А. Малишко залишив навчання у медичній школі.

Десятиліттям раніше, у буремні роки революції, перед вибором свого життєвого шляху стояв уродженець Полтавщини (нині Сумщини) Борис Давидів. Юнак спочатку вступив на природничий відділ фізико-математичного факультету Харківського університету, але, збагнувши свою помилку, згодом перевівся на історико-філологічний факультет Київського університету. Таким чином українська література здобула прозаїка Бориса Антоненка-Давидовича.

Дізнавшись навесні 1930 р. про додатковий набір у Київський інститут народної освіти, 17-річний юнак подав документи і був допущений до складання вступних випробувань. Так, іспит з української літератури абітурієнт складав Миколі Зерову. Після не менше як півгодинної розмови екзаменатор констатував: «Добре, будете в нашому інституті» [ЦДАМЛМ. Ф. 517. Оп. 2. Спр. 84. Арк. 43]. Склавши іспити, Малишко став студентом літературного підвідділу шкільного відділу факультету соціального виховання (з вересня 1930 р. – мовно-літературний відділ шкільного факультету КІСВ). Щоправда, в одному з листів поет по-

милково вказував, що до КІНО він вступив у 1928 р. [ЩДАМЛМ. Ф. 878. Оп. 1. Спр. 300. Арк. 92], а в автобіографії – у 1929 р. [ЩДАМЛМ. Ф. 878. Оп. 1. Спр. 300. Арк. 195].

Поет вступив до вищого навчального закладу у період його реорганізації. 1930 – 1931 навчальний рік виявився складним для вишу: створювалися нові кафедри, добиралися професорсько-викладацькі кадри, гостро стояло питання комплектування інституту студентами [Дмитренко, 200 : 24]. В академічній групі А. Малишка навчалися як нещодавні випускники шкіл, так і представники т. зв. «старшого покоління» – особи з попереднім педагогічним стажем роботи. Це зокрема, Андрій Медушевський, Іван Назаренко, Зоя Паляничко [ЩДАМЛМ. Ф. 22. Оп. 1. Спр. 394. Арк. 1] та ін.

Київський інститут соціального виховання у роки навчання Андрія Малишка працював у приміщенні колишнього Університету Св. Володимира. Підготовка фахівців із вищою освітою в інституті тривала протягом двох навчальних років і здійснювалася триместрами. Скорочення термінів навчання зумовлювалося нагальною потребою системи освіти в учительських кадрах.

Студент Малишко із завзяттям всотував у себе кожне слово, сказане викладачами. Маючи дуже добру пам'ять, пам'ятав протягом усього життя, що вивчав в інституті. А вчитися було у кого. Викладачами фахових дисциплін були знакові постаті української науки. Так, основи мовознавства читала – Олена Курило, російську мову – Микола Грунський, українську літературу – Микола Зеров та Павло Филипович, всесвітню історію – Агатангел Кримський, педагогіку, методику мови – Сава Чавдаров [ЩДАМЛМ. Ф. 517. Оп. 2. Спр. 84. Арк. 42; Ф. 22. Оп. 3. Спр. 61. Арк. 4-10].

Андрій Малишко все життя пам'ятав своїх викладачів. Незважаючи на те, що радянська влада прізвища частини з них намагалася викреслити з аналізів історії, Андрій Самійлович із вдячністю згадував і Миколу Зерова, і Агатангела Кримського, і Павла Филиповича. Важливо, що його спогади були записані дружиною Любов'ю Забаштою. Писалися вони в «шухляду», адже зі зрозумілих причин за брежнєвських часів ці мемуари не могли бути опубліковані. Проте сьогодні варто ознайомити з ними широкого громадськості. Почувши голос самого поета, можна наблизитися до розуміння епохи, за якої йому судилося жити і збагнути, яких зусиль докладала частина українських інтелігентів, щоб не зрадити себе і Україні.

Тож серед своїх педагогів студент Малишко особливо відзначав Миколу Зерова й Агатангела Кримського. Літературознавець і поет Микола Зеров був ще й природженим лектором, послухати якого приходили студенти з різних факультетів. Малишко поважав свого професора за ерудицію, вільне володіння словом і беззаперечний талант поета та перекладача.

Агатангела Кримського Малишко вважав найвидатнішим поліглотом світу [ЦДАМЛМ. Ф. 517. Оп. 2. Спр. 84. Арк. 42], відзначав ерудицію вченого. Його лекціям, приміром, про історію народів Сходу, на думку А. Малишка, були притаманні академізм, розуміння розвитку історичного процесу та культури. Водночас лектор умів цікаво й образно відтворювати побут народів. Під час лекцій Агатангела Кримського студенти ніби здійснювали віртуальні мандрівки у часі та просторі.

Студенту Малишку навіть пощастило кілька разів побувати вдома в улюбленого викладача. Юнак був вражений багатотою бібліотекою Агатангела Юхимовича [ЦДАМЛМ. Ф. 517. Оп. 2. Спр. 84. Арк. 42]. Інкунабули, зібрані ледь не з усього світу, та українські стародруки справили на Малишка незабутнє враження. Зазначимо, що любов до книг, особливо старовинних, в Андрія зародилася ще в дитинстві. Він любив їх не лише читати, а й доглядати. У шкільні роки навіть придбав невеликий палітурний верстат, на якому реставрував книги з власної книгозбірні. Тож можна лише уявити, яке хвилювання охопило юнака під час зустрічі з першими виданнями «Енеїди» та «Кобзаря» у бібліотеці його вчителя. Згодом літературознавець Степан Крижанівський, який особисто знав поета, згадував, що Малишко любив «старовинні книги в кожаних, полотняних чи й паперових обгортках» [ЦДАМЛМ. Ф. 617. Оп. 2. Спр. 6. Арк. 14].

Поважали студенти-філологи і Павла Филиповича: за ерудицію, поетичний талант і феноменальну пам'ять. Одногрупник і близький товариш Малишка Микола Карпусь, згодом заслужений артист України, згадував, як вони влаштували своєму вчителеві своєрідну вікторину: називали перший рядок вірша українських і російських поетів, а Павло Петрович одразу ж підхоплював, продовжував цитувати і називав прізвище автора. На студентів це справляло незабутнє враження.

Одним із найцінніших надбань Андрія Малишка за час навчання в інституті, окрім знань, стало знайомство з керівником літературної студії інституту Максимом Рильським, яке переросло у понад 30-річну дружбу. Вже згодом Максим Тадейович разом із «Самойловичем» [ЦДАМЛМ. Ф. 949. Оп. 2. Спр. 37. Арк. 29] (так метр поезії по-дружньому іменував Малишка) обговорюватимуть питання розвитку української літератури, допомагатимуть Остапу Вишні, який повернувся із заслання, їздитимуть на рибалку.

Окрім фахових та педагогічних навчальних дисциплін у навчальному плані мали місце й такі знакові для радянської системи вищої освіти предмети, як діалектичний матеріалізм, історія ВКП(б), ленінізм, політгодина, нащитання [ЦДАМЛМ. Ф. 22. Оп. 3. Спр. 61. Арк. 4, 6, 8-9]. Студент Малишко навчався сумлінно, усі іспити складав на оцінку «добре» [ЦДАМЛМ. Ф. 22. Оп. 3. Спр. 61. Арк. 4-10]. За рівнем успішності був

одним з кращих студентів факультету. Недарма навесні 1932 р. саме Андрія Малишка разом з двома одногрупниками запросили викладати мову та літературу на курсах ЦК ЛКСМУ з підготовки керівних комсомольських кадрів [ЦДАМЛМ. Ф. 517. Оп. 2. Спр. 84. Арк. 46]. Водночас він друкувався у найвідоміших тоді часописах: «Молодий більшовик», «Глобус» та ін.

Невід'ємну складову навчання студентів становила практична частина. Характерно, що навчаючись на шкільному факультеті, Малишко, як і його товариші з «весняної групи», проходив не педагогічну, а сільськогосподарську та індустріальну практики [ЦДАМЛМ. Ф. 22. Оп. 3. Спр. 61. Арк. 7], що обумовлювалося соціально-економічними реаліями тих часів. Індустріальна практика проходила у майстернях київського заводу «Арсенал», а сільськогосподарська – у радгоспах Броварів та Жулян. Виріши у родині селян-трудівників, Малишко протягом життя з повагою ставився до землі і людей, які на ній працюють. Тому сільськогосподарська практика, окрім відповідної відмітки в обліковій книжці, дала можливість юному поетові спостерігати за життям селян та шукати натхнення для нових творчих здобутків. Практиканти організували собі цікаве дозвілля. Коли ввечері усі студенти сходилися з поля, відбувався імпровізований концерт. Співали пісень, приміром, «Ой, хмелю, мій хмелю», Малишко грав на гармошці, вибивав чечітку [ЦДАМЛМ. Ф. 22. Оп. 1. Спр. 394. Арк. 1зв] і загалом був душею компанії.

Студентські роки закарбувалися у пам'яті Малишка на все життя. Він з радістю згадував роки навчання у виші. Спраглий знань юнак став завсідником інститутської бібліотеки, де «можна знайти відповідь на будь-яке питання з будь-якої теми» [ЦДАМЛМ. Ф. 517. Оп. 2. Спр. 84. Арк. 41-42]. Він захоплювався історією та науковою фантастикою. Серед одногрупників відзначався знанням української та російської класичної літератури. Через двадцять років по завершенні вишу поет наголошував: «нам так хотілося увібрати в своє серце і цінності музеїв, і історичні пам'ятки свого народу, і особливо ті гарячі дискусії, які йшли тоді в питаннях культури» [ЦДАМЛМ. Ф. 878. Оп. 1. Спр. 300. Арк. 92].

Малишко не припиняв навчатися і після завершення вишу. Багато читав. Його сучасники згадували, що поет прочитав усі гуманітарні статті «Української радянської енциклопедії» у 16-ти томах [ЦДАМЛМ. Ф. 1116. Оп. 2. Спр. 23. Арк. 92]. Був ерудованою людиною.

У вільний від навчання час Андрій Малишко долучався до культурного життя міста. Ще під час навчання у Медтехнікумі він полюблив ходити до театру, зокрема, на п'єси Миколи Куліша «Патетична соната» та «97», що у ті роки ще не були вилучені з репертуарів. «Сидів на гальорці і страшенно переживав» [ЦДАМЛМ. Ф. 517. Оп. 2. Спр. 84. Арк. 35], – згадував зго-

дом Малишко. У 1929 р. відвідав святковий вечір, присвячений 115-річчю від дня народження Кобзаря, що відбувався у стінах КІНО. Відвідував літературні дискусії, що часто проводились у підвальному приміщенні готелю «Континенталь» [ЦДАМЛМ. Ф. 517. Оп. 2. Спр. 84. Арк. 50] на вулиці Карла Маркса (нині – вул. Архітектора Городецького). Усе це не лише розширювало світогляд студента, а й збагачувало новими ідеями, спонукало до роздумів про шляхи розвитку української літератури.

При вступі до інституту Андрію Малишко була призначена державна стипендія [ЦДАМЛМ. Ф. 22. Оп. 3. Спр. 61. Арк. 4]. Це давало можливість трохи впевненіше себе почувати у матеріальному сенсі. Однак все одно прожити на саму стипендію було нереально. Малишко з одногрупниками розвантажував вагони з вугіллям, а згодом працював у цирку, виступаючи у пантомімах і співаючи в хорі [ЦДАМЛМ. Ф. 517. Оп. 2. Спр. 84. Арк. 45-46].

У роки навчання Андрій Малишко мешкав у студентському гуртожитку. Спочатку жив у гуртожитку біля Михайлівського собору, у т. зв. Кубуці [ЦДАМЛМ. Ф. 517. Оп. 2. Спр. 84. Арк. 44]. Згодом у гуртожитках на вул. Воровського, 2 (так протягом 1923 – 1937 рр. називалася вул. Хрещатик) та на Думській площі (нині – Майдан Незалежності). У гуртожитку А. Малишко спільно з одногрупниками «готували колективні заліки» [ЦДАМЛМ. Ф. 22. Оп. 1. Спр. 394. Арк. 1], співав. До слова, співав не лише в гуртожитку, а й в коридорах інституту часто можна було почути його приємний високий баритон. Співав разом з Миколою Карпусем «Ой забіліли сніги», «Закувала зозуля» [ЦДАМЛМ. Ф. 517. Оп. 2. Спр. 84. Арк. 46].

Важливим осередком студентського життя була їдальня, що розташовувалася на вул. Гімназичній, 3 (нині – вул. Леонтовича). Одногрупник поета Іван Назаренко писав, що до їдальні А. Малишко з одногрупниками бігали після лекцій «наввипередки» [ЦДАМЛМ. Ф. 22. Оп. 1. Спр. 394. Арк. 1зв]. Будучи на пенсії Іван Назаренко у листі до Малишка зазначав, що незважаючи на те, що студентські роки були напівголодними «та молодість переборювала всі труднощі» [ЦДАМЛМ. Ф. 22. Оп. 1. Спр. 394. Арк. 1зв].

30 червня 1932 р. Андрій Малишко склав останній іспит і у липні отримав документ про здобуття вищої освіти. У ті часи побутовала студентська традиція, яка не втратила своєї актуальності й нині, – залишати автографи, побажання у зошитах випускників. Не відомо, чи був такий альбом у Малишка, проте за свідченнями Івана Назаренка Андрій Самійлович записав до його зошита з автографами «декілька лагідних та зворушливих слів» [ЦДАМЛМ. Ф. 22. Оп. 4. Спр. 96. Арк. 2].

Серед випускників мовно-літературного відділу шкільного факультету Київського інституту соціального виховання у 1932 р. – Ю. Ка-

ліберди, Миколи Карпуся, Галини Кириї, Євгенії Корнійчук, Нечипора Майбороди, Андрія Медушевського, Ольги Михальської, Тетяни Мочульської, М. Молодорача, Івана Назаренка, Зої Паляничко, Ф. Приходенка, З. Русько, Я. Садовського, А. Стріхи, М. Шуліпенка, В. Яценка [ЦДАМЛМ. Ф. 22. Оп. 1. Спр. 394. Арк. 1-2; Ф. 22. Оп. 4. Спр. 96. Арк. 2; Ф. 22. Оп. 4. Спр. 128. Арк. 2] та ін. – Андрій Малишко досяг найбільшого. Він здобув не тільки всеукраїнську, а світову славу, передусім як автор «Пісні про рушник».

По завершенні інституту Андрія Малишка разом з цивільною дружиною однокурсницею Ольгою Михальською було направлено в старовинне поліське місто Овруч, в 7-річну школу, де він викладав українську та російську мови, літературу та історію народів СРСР [ЦДАМЛМ. Ф. 878. Оп. 1. Спр. 300. Арк. 195], а дружина – математику. Уже через місяць по дорозі в Овруч він був призначений завучем школи. Крім того, співпрацював у районній газеті.

Україна важко пережила Голодомор 1932 – 1933 років. Дуже сутужно було батькам Малишка на Київщині. Андрій допомагав, як міг, бо на Поліссі людей хоч якось рятували ліси, природа.

На початку 1934 року молодого педагога призначили директором школи на місце заарештованого за членство в КП Західної України. Однак невдовзі і Малишка через наклеп і незгоду очолити «червону бригаду» звільнили з посади та виключили з комсомолу.

Для відновлення справедливості, Андрію Малишкові довелося дійти аж до наркома освіти радянської України Володимира Затонського. Усі звинувачення з директора були зняті, його поновили на роботі та повертатися в школу Малишко не став, а подався до Харкова. Розпалося і подружжя з Ольгою Михальською. Вони більше не зустрічалися.

У Харкові Малишко зайнявся журналістською практикою. Вона не була тривалою. Тоді ж, у 1934 році, він був призваний у Червону армію, з якою був демобілізований у 1935 році. З цього часу Андрій Малишко перейшов на суто письменницький хліб, хоча із сферою освіти він ніколи не поривав.

Будучи одним із знаних поетів своєї доби, журналістом, громадським та державним діячем, він докладав зусиль для того, щоб вплинути на державну політику в освітній сфері, захистити українську мову, яку називав «матір'ю життя, від колисання й до твердого ложа», завжди підтримував талановитих учнів, студентів і молодих науковців.

Висновки. Таким чином, вищу освіту Андрієві Малишку довелося здобувати у непростий період реформування системи освіти радянської України. У 1930 р. юнак за покликанням вступив до літературного відділу шкільного відділу факультету соціального виховання Київського

інституту соціального виховання. У зв'язку з потребою системи освіти в учительських кадрах, навчання здійснювалося прискореними методами і тривало протягом двох навчальних років.

Студент Малишко здобув у виші ґрунтовні знання, чому сприяла його наполегливість, гарна пам'ять та непересічний професорсько-викладацький склад. З великою теплою і вдячністю протягом життя Андрій Самійлович згадував своїх викладачів Миколу Зерова, Агатангела Кримського та Павла Филиповича. Безперечно, згадані інтелектуали справили значний вплив на формування особистості поета і громадянина, про що тенденційно замовчувалося за радянських часів. Непроминальне значення у житті Малишка мало знайомство з керівником літературної студії Максимом Рильським. В його особі поет-початківець знайшов не лише наставника, а й друга і однодумця.

Спраглий від народження знань Малишко, який не мислив свого життя без книги, протягом життя, займаючись самоосвітою, нарощував свій інтелектуальний потенціал. Ораторські здібності випускнику київського вишу довелося більше відточувати не у школі, а за трибуною Спілки письменників України, Верховної Ради УРСР. Філолог і педагог за освітою Андрій Малишко як ніхто розумів гзубність резонансного русифікаторського «Закону про зміцнення зв'язку школи з життям...» й відстоював право українців на здобуття освіти українською мовою. Основи знань з педагогіки та методики викладання знадобилися члену комісії з освіти та культури Верховної ради УРСР Малишку для внесення пропозицій щодо якісного поліпшення змісту навчальної програми з української літератури для середньої школи. Незважаючи на те, що Малишко викладав у школі нетривалий час, він впливав на свідомість широкої громадськості СРСР опосередковано – своїми віршами, громадянською позицією і особистим прикладом.

Матеріальні труднощі, які супроводжували роки навчання у виші, загартували Малишка, вчили самостійно заробляти на життя як фізичною працею, так і творчою діяльністю.

Андрій Малишко з вдячністю згадував свою Alma Mater. Пройшли роки і з ініціативи нинішнього очільника Драгоманівського вишу академіка Віктора Андрушенка факультету української філології присвоєно ім'я поета. Відкрито іменну аудиторію, до розробки дизайну якої долучилася доцент Інна Ліпницька; у листопадові дні проводяться Малишківські читання, студенти беруть участь у «MalushkoQuest», авторами якого стали доцент Олена Подобед та магістрантка Світлана Григор'єва. Важливо, що урочистості з нагоди вручення дипломів «юним малишкам» відбуваються у київському сквері, що носить ім'я патрона факультету. Дух поета окрилює нові покоління студентів-філологів на педагогічні та поетичні звершення.

Джерела та література:

1. **Жулинський, М.Г.** (ред.). (2011). *Історія української культури* (у 5 т., Т. 5 Кн. 1.). Київ: Наукова думка. 862 с.
2. **Костенко, А.** (1987). *Андрій Малишко: Біографічна повість*. Київ: Дніпро. 412 с.
3. **Кульчицький, С.В.** (1999). *Україна між двома війнами (1921 – 1939 рр.)*. Київ: Альтернативи. 336 с.
4. **Дяченко, О.С.** (упоряд.). (1974). *Малишко, Андрій: Твори* (у 10 т., Т. 10). Київ: Дніпро. 399 с.
5. **Дмитренко, П.В. & Макаренко, О.Л.** (уклад.) (2000). *Національний педагогічний університет імені Михайла Драгоманова : Історичний нарис, 1920 – 2000*. Київ: Четверта хвиля. 220 с.
6. **Подобєд, О.** (2012). Андрій Малишко – знаменитий випускник Київського інституту соціального виховання. *Гілея: Науковий вісник, випуск 64, 64-69*.
7. **ЦДАМЛМ** – Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України.

Єсюнін С.М.

м. Хмельницький

ПРОСКУРІВ В РОКИ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917-1921 РОКІВ

Висвітлюються події в Проскуріві (нині – Хмельницький) в добу Української революції 1917-1921 рр., які стали доволі яскравою сторінкою історії міста. В цей період, особливо від початку 1919 р. до кінця 1920 р. Проскурів перебував у центрі державотворчих і військово-політичних процесів у боротьби за створення незалежної Української Народної Республіки. Місто пережило ряд трагічних сторінок, стало свідком важливих боїв, тричі дало притулок Директорії та уряду УНР.

Ключові слова: *Українська революція, УНР, Центральна Рада, Гетьманат, Директорія, Поділля, Проскурів.*

Українська революція 1917-1921 рр. цікава для істориків не лише в її проявах у масштабах держави, але й на регіональному рівні. Розглянемо події, що відбувались у названі роки в одному із повітових центрів Поділля – місті Проскуріві.

Напередодні подій 1917 р. Проскурів мав 40 тисяч населення (з них 51,5% – іудеї, 27,6% – православні, 19,9% – католики), був важливим транспортним вузлом (дві залізничні станції та паровозне депо Гречани)

та військово-стратегічним пунктом (дислокувались два полки та артилерійська бригада, розмішувались штаби дивізійного рівня), мав розвинуту торгівлю (велика гуртова хлібна, соляна та ін. торгівля) та ремісниче-промислове виробництво (серед найбільших підприємств – цукрозавод, два чавуноливарних і механічних заводи, броварня, цегельно-черепичний і кахельний завод, тютюнова фабрика, млини). У місті розмішувались повітові урядові установи, діяло ряд середніх навчальних закладів (реальне і комерційне училища, жіноча гімназія). Отже типове повітове місто того часу, хіба що з доволі великим військовим гарнізоном, що пояснювалось географічним розташуванням неподалік від державного кордону. Цей фактор наклав відбиток на соціально-економічне життя міста, коли почалась Перша світова війна 1914 р. й Проскурів опинився у прифронтовій смузі. Крім військових частин, у місті з'явилась велика кількість шпиталів, тилових установ, військових складів. До того ж, були введені певні адміністративні обмеження у громадське життя.

З початку 1917 р. Російська імперія погрузла у вирій надскладних соціально-політичних процесів, віддзеркаленням яких стали події, що відбувались як на українських землях, так й в Проскуріві. Згадаємо головні з них.

Після Лютневої революції 1917 р. Тимчасовий уряд Росії ліквідував органи царської влади. Зокрема, замість повітових справників були призначені повітові комісари. Проскурівським повітовим комісаром став повітовий земський урядовець С. Кисельов [1]. Він реорганізував роботу повітового земства, перейменував земську газету «Земская Мысль» на «Свободная Мысль» [2]. Проте, вже 25 березня 1917 р. С. Кисельов відмовився від посади [3, с.108]. Замість нього повітовим комісаром був затверджений етапний комендант, капітан П. Шостаковський [4]. А от, законодавча та виконавча влада у місті залишалась в руках міської думи.

Пролетаріат та солдати гарнізону були не задоволені такими незначними змінами у владних структурах, отож зорганізували свій орган місцевого самоврядування: 10 березня у приміщенні реального училища відбулися збори представників від підприємств, гарнізону та ремісничих організацій, на яких було створено Раду робітничих і солдатських депутатів, яку очолив військовослужбовець М. Зотенко [5]. Серед 153 обраних депутатів більшість була меншовиків та есерів. Фракція більшовиків складала 3 чоловіки [6, с.4].

Представники інтелігенції та дрібної буржуазії міста теж не бажали стояти осторонь суспільно-політичних змін, отож у середині березня 1917 р. створили Раду об'єднаних громадських організацій [7, с.70]. Очолив її лікар С. Полозов [8].

Отож, навесні 1917 р. у Проскуріві постали три органи самоврядування: Комітет об'єднаних громадських організацій, Міська Управа та Рада робітничих і солдатських депутатів. Більш потужним, прогресивним та організованим був Комітет об'єднаних громадських організацій, за ініціативою якого із представників вище названих трьох сил був сформований Загальний комітет громадських організацій. Перше його засідання відбулось 22 березня 1917 р. На ньому було обрано Голову виконкому Загального комітету – їм став С. Полозов, а також обрано по 10 представників від Ради об'єднаних громадських організацій та Ради робітничих і солдатських для поповнення складу міської думи [9, с.70-71].

Перипетії у політичному житті супроводжувались масовими мітингами – переважно під економічними гаслами «За 8-годинний робочий день» та «За підвищення зарплати». Навесні 1917 р. фактично кожного тижня у Проскуріві хтось мітингував.

Серед усіх громадсько-суспільних подій, що відбувались у цей період у місті, виокремлюється надзвичайна активізація українського життя, що стало вперше за всю новітню історію Проскурова.

По-перше, 10 березня 1917 р. зорганізувалась Проскурівська Українська громада. Головою обрали М. Стаховського, заступником – П. Блонського, секретарем – К. Місевича. Активними членами громади були: Т. Верхола, В. Мудрий, М. Таранович, Н. Дорошенко-Савченко [10]. Першим кроком Української громади стало проведення української маніфестації [11].

По-друге, намітилась українізація православної церкви. 12 квітня 1917 р. відбулися збори духовенства Проскурівського повіту, які під своє завершення мали виразний «цілком український характер». На такі настрої духовенства вплинула яскрава промова одного із лідерів національного руху М. Стаховського. Цього ж дня відбулися загальні збори Проскурівської Української громади, на яких, крім духовенства, було багато представників з числа селян та місцевої інтелігенції. Збори ухвалили низку рішень, найголовніші з яких оприлюднили у центральній пресі: *«1. Долучитись до загальноукраїнського руху; 2. Церковні суми повернути на купування укр. книжок для продажу їх народу; 3. Євангеліє та промови в церквах повинні бути на укр. мові; 4. Перекласти текст присяги на укр. мову; 5. Звернутися до кооперативів, щоб прибутки від операцій оддавали на українські справи; 6. На Юрія в кожній церкві відправить панахиду по Шевченкові і розказать про його; 7. 1 мая в Проскуріві усьому духовенству повіта (коло 300 душ) відправить соборну панахиду по Шевченкові і принять участь в загальній українській маніфестації»* [12, с.136-137].

Врешті, 18 квітня 1917 р., у м. Проскуріві було засноване товариство «Просвіта». Звертаючись з цієї нагоди до «всіх українських інституцій,

земств, видавництв, редакцій та різних газет, журналів, а також до окремих осіб», ініціатори просили *«надсилати «Просвіті» для ознайомлення по одному або по два примірники всіх своїх видань, котрі можна виписати для розповсюдження»*. За місяць організаційне бюро прокурівської «Просвіти» відкрила у різних місцях повіту вісім «Просвіт» [13]. Активними діячами товариства були К. Місевич, Н. Дорошенко-Савченко, Т. Верхола. Останній видав у 1917 р. дві книжечки: «Наше минуле і сучасне» і «Про «Просвіти» (Поради, як заснувати сільські і містечкові «Просвіти»)» [14, с.202].

Представники Української громади Проскурова одразу зайняли активну позицію у суспільно-політичному житті міста та повіту. Першим тріумфом для Української громади стали вибори 23 квітня 1917 р. до повітової земської управи, на яких головою Проскурівської повітової управи було обрано М. Стаховського [15].

Важливою подією 1917 р. для міста Проскурова стали міські вибори, які були проведені виходячи із радикальних змін у суспільно-політичному житті країни. Зокрема, була істотно змодернізована правова основа функціонування усієї системи самоврядування та прийнято ряд базових нормотворчих документів, які врегульовували діяльність та вибори міських дум.

Муніципальні вибори 1917 р. стали першими загальними демократичними виборами в історії Проскурова. Відбувалися вони за пропорційною виборчою системою. У місті було сформовано вісім виборчих списків: 1) об'єднаний єврейський виборчий комітет; 2) рада об'єднаних польських організацій, заявлених польським комісаріатом; 3) єврейська група «Адас-Іешурин»; 4) групи єврейських дрібних торгівців; 5) російсько-української позапартійної групи під назвою «Порядок і праця»; 6) польської групи; 7) т.зв. «соціалістичний блок», до якого увійшли: Рада солдатських та робітничих депутатів за участі фракцій українських соціал-демократів та соціалістів-революціонерів, російських соціал-демократів та соціалістів-революціонерів, Бунда та об'єднаної єврейської соціалістичної робітничої партії; 8) позапартійної прогресивної групи. Голосування у Проскурові відбулося 27 серпня 1917 р. Незважаючи на загальне виборче право, день виборів засвідчив низьку явку громадян на виборчі дільниці – скористатися своїм правом виявило бажання лише 5110 осіб, тобто 36,5%. Кількісний склад депутатського корпусу для м. Проскурова визначався спеціальним розписом і становив 50 гласних. За національною ознакою Проскурівська дума була представлена 25 євреями, 11 українцями, 9 поляками та 5 росіянами. Гласні були обирали на термін до 1 січня 1919 р. [16, с.8] Міським головою обрали поміркованого ліберала, члена Проскурівської міської управи М. Сікору [17].

Літо 1917 р. було насичене кризовими явищами соціально-економічного плану, що відбувались під впливом негараздів на фронті. Після липневих провальних дій російських військ на Південно-Західному фронті, почався безладний відхід 7-ї та 8-ї армій, який перетворився на панічну втечу некеруваної солдатської маси. Грабунки, насильство, вбивства супроводжували шлях солдат-дезертирів по подільській землі. На Проскурівщині у серпні-вересні вони спричинили хвилю погромів поміщицьких маєтків, складів, підприємств. До грабунків долучались селяни. У жовтні безлад і криза ще більше загострилась, особливо після політичних змін у державі.

26-27 жовтня 1917 р. на звістку про більшовицьку революцію в Петрограді та повалення Тимчасового уряду, в Україні Центральна Рада оголосила про перехід влади в її руки. З цього часу губернські і повітові комісари підкорялися й призначалися Генеральним секретаріатом Центральної Ради УНР. Одночасно, поживався український політичний вплив в діяльності міської Ради об'єднаних громадських організацій. А от Проскурівська Рада робітничих і солдатських депутатів пішла напрямком більшовизації. 28-30 жовтня відбулись її перевибори – під впливом єврейських партій (Бунд, єврейська соцпартія та ін.) та солдат гарнізону, які підтримали більшовиків, нова Проскурівська Рада робітничих і солдатських депутатів стала більшовицькою. Головою обрали військового С. Циганкова. Аби мати контроль над містом, Рада робітничих і солдатських депутатів підтримала рішення Надзвичайного з'їзду Подільської залізниці про створення загонів Червоної гвардії. Згідно цього рішення на базі Гречанської міліції організовано загін Гречанської Червоної гвардії (близько 100 чоловік, на озброєнні 8 кулеметів, 2 гармати). Під впливом більшовицьких агітаторів та комісара 7-ї армії Південно-Західного фронту І. Васяніна у Проскуріві відбувся армійський з'їзд, після якого було створено військово-революційний комітет 7-ї армії. Його представники організували видання власної газети («Известия Военно-революционного комитета 7-й армии»), провели ряд мітингів, зборів робітників і солдат міста, умовили увійти в місто більшовицьки налаштований 6-й Фінляндський піхотний полк, який дислокувався на той час у Чорному Острові [18, с. 12].

Проте, з поступовим відходом військових частин із Проскурова (грудень 1917 – початок 1918) та масового дезертирування вояків російської імперської армії, Рада робітничих і солдатських депутатів втратила свою вагу, а наприкінці січня 1918 р. взагалі припинила існування. Тим часом відбулась чергова зміна у місцевій владі: 18 грудня 1917 р. за власним бажанням залишив посаду Проскурівського повітового комісара П. Шостаковський, передавши її С. Кисельову [17, арк. 72].

У лютому 1918 р., виконуючи умови Брестського миру в справі військової допомоги Центральній Раді УНР у війні з більшовиками, в Укра-

їну почали просуватись війська Німеччини та Австро-Угорщини. 28 лютого австро-угорська 2-га армія фельдмаршала Бер-Ермоллі почала рух на Поділля. В цей день 155-та піхотна дивізія гонведу здійснила марш від Балина на Ярмолинці і до Проскурова [20, с.12]. У Проскурові ця дивізія залишилась на весь період присутності австро-угорських військ в Україні (до листопада 1918 р.).

Наприкінці лютого – на початку березня 1918 р., за збройної підтримки Німеччини та Австро-Угорщини, уряд УНР повернувся до звільненого від більшовиків Києва та встановив контроль над більшою частиною українських земель. До сфери впливу Австро-Угорщини входили частина Волинської, Подільська, Херсонська та Катеринославська губернії. Решту губерній і Крим займали німецькі війська.

Для налагодження дипломатичного зв'язку між Австрією та Україною, а також для оперативного керування військами, у березні 1918 р. було організоване регулярне авіаційне поштове сполучення між столицями цих країн. Маршрут Відень – Краків – Львів – Проскурів – Київ мав протяжність майже 1200 км. 20-21 березня відбулись випробувальні перельоти, а вже з 31 березня були розпочаті щоденні рейси. Проскурів був важливим транзитним пунктом, де на місцевому аеродромі перевантажували пошту в інший літак та давали годину відпочинку пілоту. Зазначимо, що це була перша у світі регулярна міжнародна постова авіалінія. Діяла вона до 5 листопада 1918 р. [21, с.86-90].

Спираючись на присутність австро-угорських вояків, українська влада розпочала формування місцевих військ. У квітні 1918 р. була створена Проскурівська повітова охоронна сотня, яка підпорядковувалася українському повітовому комендантові та охороняла найважливіші об'єкти в Проскурові та повіті. До червня було сформовано ще дві сотні та створено Проскурівський повітовий вартово-охоронний курінь [22, с.106-109].

У травні 1918 р., після переходу влади в Україні до Гетьмана П. Скоропадського, відбулася реформа місцевої влади – замість губернських і повітових комісарів були введені посади старост [23, арк.2]. Подільським губернським старостою призначили проскурівчанина С. Кисельова, Проскурівським повітовим старостою став В. Столярів [24].

З кінця весни до початку осені 1918 р. час минув у намаганнях гетьманських урядовців до перетворень і стабілізації. З одного боку відбулися позитивні зміни – припинено суцільний хаос в країні, розпочато процес українізації, держану підтримку отримала освіта. Наприклад, у Проскурові діяли курси українознавства для вчителів та службовців повіту, був створений український національний хор, відбулась реорганізація реального училища в українську реальну школу, відкриті хлопчача і дівоча вищі початкові школи, створене Проскурівсько-Летичівське вікарство право-

славної церкви [23]. З іншого боку – загострилась криза в аграрному питанні, не було досягнуто політичного єднання у державі, не припинився спад у промисловості. Як наслідок, у містах і селах періодично виникали акти незадоволення, непокори органам влади, страйки. Зокрема, у Проскурові 22 травня на ґрунті неотримання грошей відбувся великий страйк залізничників станції Гречани [26, арк.39], 3 липня – збройна сутичка на станції Проскурів, спричинена вивозом хліба до Австрії [27, с.62]. Одночасно активізувалось більшовицьке підпілля, яке почало дестабілізаційну роботу серед населення. Відбулось у Проскурові ряд терористичних актів, які місцева влада пов'язувала з діяльністю більшовиків [28, арк.116]. Найбільший з них стався 11 липня – в межах міста вибухнув потяг, який прямував до Києва. Причина катастрофи – вибух ящиків із снарядами, внаслідок якого було розтрощено та зійшло з рейок чимало вагонів, загинуло 25 пасажирів, багато отримали поранення [29, с.63]. На початку жовтня вибухом був пошкоджені колії на залізничному мосту, що розташовувався між Проскуровим та Гречанами [30, арк.134]. До того ж, у серпні-вересні 1918 р. Поділля охопила епідемія холери. Для боротьби з хворобою Проскурівська міська управа асигнувала 3000 карбованців та прохала губернську управу терміново надіслати до міста 800 пудів вапна для організації дезінфекції [31].

Восени 1918 р. до кризових явищ доби Гетьманату додалися проблеми геополітичного характеру – поразка кайзерівській Німеччині та розвал Австро-Угорської імперії, що призвели до виводу їх військ з території Української Держави. Все призвело до того, що у листопаді 1918 р. в Україні влада П. Скоропадського була повалена, а на її місце прийшла Директорія [32, с.197-199].

Гетьманська влада на Поділлі впала одразу, незначні вогнища опору повстанським силам було придушено. Були відновлені догетьманські органи влади, зокрема замість старост знову постали комісари. Губернський староста С. Кисельов 20 листопада 1918 р. без суперечок передав владу комісару від Директорії Г. Степурі [31, с.22]. Теж саме відбулось у Проскурові – повітовий староста В. Столяров залишив посаду, натомість Проскурівським повітовим комісаром став М. Таранович. Міська влада залишилась у попередньому складі (міський голова М. Сікора). У січні 1919 р. був призначений новий військовий комендант міста – Ю. Ківерчук [34]. На той час в Проскурові дислокувалось ряд військових формувань, серед яких найбільші: 8-й Подільський полк (400 багнетів, 16 кулеметів), 12-й Белгородський кінний полк (120 вершників, 1 кулемет) та 3-я легка гарматна бригада (300 чол., 6 гармат) [35, с.244].

Проте, майже за кілька місяців УНР опинилась у надскладній ситуації – у зв'язку із наступом більшовицьких військ на Київ, Директорія та

уряд переїхали до Вінниці, звідки більше як місяць керували збройним захистом УНР [36, с.263-265]. Проскурів, як важливий тиловий опорний пункт, було підсилено військами – на початку лютого до міста прибула Запорізька бригада козаків отамана І. Семесенка, 12-13 лютого потягами на залізничну станцію перекинули 3-й гайдамацький полк. Начальником Проскурівського гарнізону призначено отамана І. Семесенка [37, с.111-129].

В цей час на Поділлі значно активізувались пробільшовицьки сили, які, виконуючи рішення своїх керівних органів, взялися розхитувати тили УНР. 10 лютого 1919 р. підпільний губернський комітет партії більшовиків у Вінниці провів таємну нараду революційних комітетів та прийняв рішення про збройне повстання на Поділлі. Більшовики планували 15 лютого захопити важливі стратегічні пункти, й серед них Проскурівський залізничний вузол. 13 лютого до Проскурова прибула «трійка» губкому для практичного керівництва виступом. Наступного дня відбулася таємна політична нарада, у якій взяли участь місцеві представники більшовиків, Бунду, об'єднаних соціалістів, Поалей Ціону, соціалістичних партій. Секретар Подільського губернського комітету партії більшовиків О. Снегов (Й. Фаліксон) повідомив присутніх про рішення комуністів підняти у місті повстання проти Директорії. Шанси на успіх він бачив у тому, що організаторам вдалося налагодити зв'язок з більшовицьким активом 8-го Подільського полку, який перебував у Проскуріві та обіцяв підтримку. Йому заперечив керівник місцевої організації об'єднаних соціалістів Крупник, нагадавши, що подібне повстання може привести до жертв серед євреїв, адже отаман І. Семесенко, який був начальником Проскурівського гарнізону, попереджував єврейську громаду міста про недопустимість участі у збройних виступах проти влади УНР. Представники інших організацій (М. Геліптерман, М. Шварцман, П. Глузман та ін.) висловилися за збройний виступ проти влади. Тут же були мобілізовані єврейські загони самооборони, які від О. Снегова отримали зброю [38, с.245].

Повстання розпочалося ранком 15 лютого 1919 р. Спочатку все йшло за планом: було захоплено центр міста, піднято частину козаків 8-го Подільського полку, заарештовано військового коменданта міста Ю. Ківерчука, почали наступ на станцію. На військові ешелони, в яких перебували вірні Директорії війська, напали близько 500 повстанців (у т.ч. 200 солдатів 8-го Подільського полку). Як з'ясувалося, вони не мали навіть приблизної уяви про кількість противників у вагонах. А там лише 3-й гайдамацький полк мав понад тисячі козаків, а ще була Запорізька бригада – понад 500 осіб, та інші. То ж коли вірні Директорії війська дали потужний опір, повстанці спочатку розгубилися, а потім почали безладний відступ. На світанку отаман І. Семесенко повів гайдамаків до центру міста. Повстанці, засівши

на дахах будинків, почали обстрілювати наступаючих. Тоді військовики застосували гармати. З цього часу повстання пішло на спад. Запоріжці та гайдамаки швидко придушили локальний опір, а 8-й Подільський полк повністю роззброїли. Організатори повстання, усвідомивши поразку, залишили місто.

Підштовхуючи переважно єврейський за складом пролетаріат Проскурова до збройної боротьби проти УНР, більшовики явно переоцінили свої сили і шанси на успіх. Повстання завдало нищівного удару українсько-єврейським відносинам, його сприйняли як ворожий акт проти УНР, а учасників – як антиукраїнську силу, що представляла більшовицький радикалізм. Проте, повстанці втекли, а постраждалими у цій ситуації виявилось мирне єврейське населення. Адже отаман І. Семесенко того ж дня прийняв рішення – проголосив перед військом антисемітську промову, і повів козаків у єврейські квартали карати їх мешканців. Останні й стали заручниками політичного авантюризму місцевих ліво-радикалів, підтриманого єврейськими соціалістичними партіями. Погром приніс жакливі жертви – кількість вбитих та померлих від ран становила 1063 особи [39, с.208].

Директорія та Уряд УНР вжили негайних заходів до припинення погрому, а вже 21 лютого до міста прибув головний отаман С. Петлюра. За його наказом була роззброєна частина І. Семесенко і віддано розпорядження про створення спеціальної комісії для розслідування погрому, а постраждалим єврейським родинам згодом виплатили компенсації [40].

Погром спричинив зміну на посаді Проскурівського повітового комісара: 16 лютого 1919 р. М. Таранович склав повноваження, замість нього комісаром став Т. Верхола [41, с.72].

До військових і соціальних потрясінь додалась страшна епідемія «іспанки» (грип). Вона почала поширюватись на Поділлі і в Проскуріві ще у жовтні 1918 р. й досягла піку у січні-лютому 1919 р. Епідемія тривала майже 5 місяців і за цей час у місті померли сотні хворих [42].

Тим часом, українсько-більшовицький фронт в районі Києва – Житомира був під загрозою прориву. 21 лютого 1919 р. із фронту знято було частини Українських Січових стрільців та протягом декількох наступних днів переведено у Проскурів і Старокостянтинів для відпочинку та реорганізації. У Проскуріві перебували 1-й та 3-й піхотні полки, артилерія, кулеметники, кіннота, формувався новий 5-й піхотний полк. Саме в Проскуріві було проведено головні кадрово-організаційні зміни частин Січових стрільців. Передусім, новим начальником штабу Корпусу Січових стрільців став полковник М. Безручко. З полків були сформовані дві дивізії, які об'єднали в Групу Січових стрільців. Командиром групи затверджено Є. Коновальця [43, с.183-185]. За неповний місяць інтенсив-

ної перепідготовки та навчань і свіжого поповнення Січові стрільці під командою полковника Є. Коновальця «повністю відновили боєздатність» і станом на 4 березня 1919 р. «налічували 7500 багнетів лише в піхотних частинах» при загальній кількості близько 150 старшин. 13 березня була прийнята т.зв. Проскурівська декларація Січових стрільців, котрі оголошували, що стоять на платформі самостійної України та водночас із *«запалом підпіратимуть радянську владу на місцях, яка зводить лад і порядок»*, пояснювали свій відхід до Проскурова потребою власної реорганізації, а також запевняли, що *«йшли, йдуть і йтимуть за народом»* [44, с.61-62]. До фактів перебування січовиків у Проскуріві додамо, що у цей час в місті видавалась газета «Стрілецька Думка» – друкований орган Українських січових стрільців [45, с.98-102].

Наприкінці лютого 1919 р. до Проскурова були евакуйовані всі авіаційні інституції та частини УНР, які розмістились на місцевому аеродромі. Про проскурівський період Повітряного флоту УНР колишній начальник його канцелярії Петро Білон згадував: *«До Проскурова прибули авіаційні дивізіони: Київський, Чернігівський, частина Полтавського, деякі старшини-літунни з Харкова, Житомира і Вінниці. Тут почали направляти літаки і треніювати старшин-літунів. У Проскуріві було надзвичайно багато авіаційного майна, і про це дали знати галицькій літунській сотні, що стояла в Краснім, біля Львова. І ось прилетіли вони до Проскурова і вивезли яких до 60 старих літаків та велику силу технічного авіаційного майна. Частина літунів нашої армії залишила нас і відлетіла до Галичини до літунської сотні»* [46, с.31]. Узгоджував передачу літаків та авіаційного майна для галичан командант Летунського відділу УГА Петро Франко (син Івана Франка), який особисто двічі прилітав до Проскурова на зустріч з С. Петлюрою та керівництвом штабу авіації УНР [47, с.4]. Із авіаційної техніки та майна, що залишились у Проскуріві, сформували чотири авіаційних загони, кожен з яких як і з березня 1919 р. зайняв своє місце на фронті Дієвої армії УНР. У Проскуріві залишився найбільш боєздатний 4-й бойовий авіаційний загін, переформований з Особливого авіаційного загону й очолюваний сотником М. Богомолівим. Загін знаходився при штабі Повітряного флоту УНР та оперував на центральній ділянці фронту Дієвої армії УНР [48, с.33].

Після поразки військ УНР у районі Козятина українські державні установи 6 березня 1919 р., переїхали до Проскурова, де перебували до 21 березня. Відбулись державні наради УНР за участю членів Директорії, уряду, представників партій та громадських організацій. Було прийнято ряд важливих рішень, заслухано звіт уряду, який очолював голова Ради Народних Міністрів УНР С. Остапенко. Після тривалих дискусій, що точились протягом 10-15 березня, Директорією було прийняте рішення

продовжувати переговори з Антантою і не вступати в такі з Радянською Росією. 15 березня для зустрічі з Директорією прибула делегація ЗОУНР на чолі з Є. Петрушевичем [49, с.296-297]. Саме в Проскуріві відбулось останнє засідання Директорії у повному складі (С. Петлюра, П. Андрієвський, А. Макаренко, Ф. Швець, Є. Петрушевич). 21 березня 1919 р. для припинення просування Червоної Армії на Бердичівсько-Житомирському напрямку з міста вийшли частини Українських Січових стрільців. Одночасно Проскурів залишили уряд УНР та Директорія – вони переїхали до Рівного, частково – до Кам'янка-Подільського [50, с.210]. Одночасно чимало українських діячів залишило країну. Зокрема, відправився на еміграцію М. Грушевський, який 31 березня 1919 р. виїхав з Кам'янка-Подільського через Проскурів та Станіславів (нині – Івано-Франківськ) до Праги. У Проскуріві колишній Голова Центральної Ради три дні очікував зручного потягу, мав зустріч з місцевими громадськими діячами, які допомогли йому виїхати з залізничної станції [51, с.49].

Після тривалих боїв наприкінці березня, війська УНР вимушені були відступити з Поділля. Отож, 6 квітня 1919 р. частини 2-ї Української радянської дивізії О. Ленговського здобули Проскурів. В місті була встановлена радянська влада, створений військово-революційний комітет та міський комітет більшовицької партії. З перших днів перебування у місті, більшовики розгорнули широку масово-політичну роботу: відкрили Будинок комуни, організували видання газети «Мысль коммуниста» (вийшло 23 номери), розпочали підготовку до виборів у міську Раду [52, с.25]. Одночасно, розпочались мобілізація всіх робітників міста від 18 до 43 років на військове навчання та створення комуністичного робочого полку, відбулась конфіскація майна у «буржуазії» та мобілізація на примусові роботи «нетрудового класу». Жорстокі зачистки серед населення міста та повіту провели представники т.зв. «черезвичайки» (ЧК) – було розстріляно до трьох тисяч «контрреволюційних елементів» [53]. Серед інших подій – на початку квітня за ініціативи уряду УСРР з метою допомоги комуністичному режиму Угорщині була організована регулярна міжнародна авіалінія Проскурів – Будапешт. Діяла вона протягом місяця та в радянській історіографії вважалась першою міжнародною авіалінією в історії авіації СРСР. Перший авіапеліт здійснив 9 квітня 1919 р. київський пілот В. Ходорович. Літаки курсували в обидва боки, перевозили не лише вантажі, а й пасажирів [54].

Місто знову повернулося під контроль УНР 6 червня 1919 р. Українська армія після загального наступу на більшовицькому фронті силами Запорізького корпусу під командою В. Сальського здобула Проскурів [55, с.232]. Але, вже 10 червня у місті сталася сумна для українського війська подія – був звинувачений у державній зраді та заарештований колишній

командир Запорізького корпусу полковник П. Болбочан. 12 червня 1919 р. над ним відбувся скороспілий військово-польовий суд, який виніс полковнику смертний вирок. Арешт і страта П. Болбочана, видатного військового та патріота України, стала результатом політичних суперечок в політикумі УНР [56, с.161-162].

У прифронтовій зоні Проскурів перебував до 6 липня, коли 1-а Українська радянська дивізія М. Щорса під час Проскурівської операції, зламавши опір армії УНР, здобула місто [57, с.26].

26-29 липня 1919 р. в ході об'єднаного наступу армії УНР та Галицької армії ЗОУНР на Проскурівському напрямку, українські сили знову оволоділи містом. Зусиллями військ Запорізької групи (7-а дивізія Ю. Осмоловського та кінний дивізіон Чорних Запорозжців П. Дяченка) та 2-го Галицького корпусу (4-та бригада С. Чмелика), а також за підтримки Групи Січових стрільців Є. Коновальця (10-та дивізія), з Проскурова та його околиць було вибито 1-й Українську радянську дивізію М. Щорса, підсилену підрозділами інтернаціонального (китайського) полку (разом до 6,5 тис. вояків) [58, с.71-74]. Особливо відзначились козаки 4-ї Галицької бригади – вони не лише першими увірвались у місто, але зуміли захопити два радянських бронепойзда «Богунець» та «Комуніст» [59, с.75].

До кінця листопада 1919 р. Проскурів перебував під владою УНР. Столичні функції на той час виконував Кам'янець-Подільський, а Проскурів був важливим опорним пунктом молоді держави. Серпень та вересень 1919 р. минули більш-менш спокійно, у місті поступово налагодилось мирне життя, відновили роботу навчальні заклади, запрацювали деякі підприємства. У серпні 1919 р. Проскурів навіть відвідав з гастролями Нововільвівський театр, в якому блискуче грала видатна драматична актриса та оперна співачка Катерина Рубчакова [60, с.205-208]. У місті відбулись декілька важливих суспільно-політичних заходів, як-то: повітова нарада державних інституції та громадсько-політичних осередків (початок серпня), два повітових селянських з'їзди (1 вересня та 11 жовтня). Названі заходи відвідали представники уряду УНР – І. Мазепа, Д. Одрин, А. Степанко [61, с.248]. З початку жовтня 1919 р. Проскурівська повітова селянська спілка почала видавати власну газету «Голос Села», але, кризові явища вимусили вже наприкінці жовтня припинити її видання (вийшло усього шість номерів) [62, с.78].

Погіршення зовнішньополітичного стану та початок військового наступу на українські землі одразу трьох сил (більшовиків, поляків та Добровольчої армії А. Денікіна) на початку листопада 1919 р. знову змусили українські війська відступати.

16 листопада уряд УНР та Директорія залишили Кам'янець-Подільський та переїхали до Проскурова, де перебували до 21 листопада,

поки не виїхали далі на північний захід [63, с.307]. Проте, вже 25 листопада Добровольча армія А. Денікіна, прорвавши фронт армії УНР, заволоділа Проскуровом. Однак, поразки денікінців на фронті з більшовиками, заставили їх за кілька днів залишити місто. 2 грудня 1919 р. до Проскурова, залишеного армією А. Денікіна, увійшли польські війська. Місто перебувало під польською владою до липня 1920 р. [64, с.249].

До політичної нестабільності додавались соціально-економічні проблеми. У зв'язку з кризою фінансового ринку та відсутністю обігових грошей, розпорядженням міського голови М. Сікори на території міста введено в обіг місцеві грошові знаки – бони. Емісію проводив Проскурівський міський банк. Бони перебували в обігу протягом 1919-20 рр. До того ж, у грудні 1919 р. на Поділлі спалахнула епідемія тифу. Серед найбільш постраждалих міст – Проскурів [65].

У січні-лютому 1920 р. Проскурів і прилеглий район був перетворений польською владою на опорний військовий пункт. Тут зосереджено польську піхотну бригаду, 8-му дивізію, три піхотних полки 12-ї дивізії, два кавалерійських полки [66, с.34].

У квітні 1920 р. після підписання конвенції між УНР та Польщею на Поділля повертається уряд УНР. У травні він перебував у Вінниці, а 7 червня 1920 р. прибув до Проскурова [67, с.309]. Уряд УНР на чолі з В. Прокоповичем перебував у місті до кінця червня. Також у середині червня у Проскурові розмістились ставка Головного отамана С. Петлюри (перебувала у вагонах на залізничній станції), генеральний штаб Армії УНР під командою полковника Є. Мешковського [68] та штаб 6-ї польської армії генерала Я. Ромера (у приміщенні реального училища) [69, с.71-72].

Після червневого прориву 1-ю Кінною армією С. Будьонного польсько-українського фронту в районі Житомира, розпочався масований наступ більшовицьких військ на Волинь та Поділля. 6 липня 1920 р. полки 8-ї Червонокозачої дивізії В. Примакова увірвались в Проскурів, але після запеклих вуличних боїв з підрозділами 6-ї польської армії, вимушені були відступити. Враховуючи загрозу оточення, генеральний штаб армії УНР та штаб 6-ї польської армії прийняли рішення – 8 липня залишити місто та відійти у Тернопіль [70, с.72-77]. 9 липня 1920 р. до Проскурова увійшли частини 60-ї стрілецької дивізії Червоної армії. В місті розгорнули діяльність радянські органи влади [71, с.29-30].

Більшовики вважали Проскурів теж надзвичайно важливим опорним пунктом. У липні-серпні 1920 р. в місті були зосереджені значні військові сили Червоної армії та розгорнута діяльність повітового та міського ревкомів, радянських партійних, профспілкових та карних установ. Для вирішення організаційних питань та контролю за партроботою до Проскурова

у серпні 1920 р. завітали більшовицькі високопосадовці В. Затонський та Г. Петровський [72, с.30].

27 вересня 1920 р. після масштабного наступу армії УНР українські війська зайняли Проскурів, взявши в полон 2800 червоноармійців та 4 бронепотяги [73, с.311]. В місті встановлена влада УНР.

Але, після укладання 9 листопада 1920 р. мирної угоди між польським і більшовицьким керівництвом, Червона армія перейшла до активних дій на українському фронті. Вже 18 листопада в ході масованого наступу Червоної Армії, кавалерійська бригада Г. Котовського та 135-а стрілецька бригада М. Голубенка, після бою з українськими частинами групи генерала-хорунжого А. Загородського заволоділа Проскуровом. Армія УНР вимушена була відступити у Галичину – 21 листопада 1920 р. останні підрозділи перетнули р. Збруч в районі Волочиська [74, с.312]. На Поділлі та у Проскурові встановлена радянська влада.

Таким чином, розвиток подій в Проскурові у 1917-1920 рр. віддзеркалював події, що відбувались як в імперії, так й на українських землях. Від початку 1919 р. до кінця 1920 р. місто перебувало у центрі державотворчих і військово-політичних процесів у боротьби за створення незалежної Української Народної Республіки. Місто пережило ряд трагічних сторінок, стало свідком важливих боїв, тричі дало притулок Директорії та уряду УНР. Все це зробило історію Проскурова в добу Української революції 1917-1921 рр. доволі яскравою та насиченою на події.

Примітки:

1. Кисельов Сергій Іванович (1877-1937) – юрист, службовець Проскурівсько-Летичівського з'їзду мирових посередників (1902-1906), мировий суддя Проскурівського повіту (1907-1911), голова Проскурівської земської управи (1912-1917), голова Проскурівської повітової продовольчої управи (1917-1918), Подільський губернський староста (травень-листопад 1918), голова Проскурівського відділення Червоного Хреста (1919). У 1917-1918 рр. декілька раз виконував обов'язки Проскурівського повітового комісара. У 1920 р. переїхав до Вінниці, працював у юристом, перебував під наглядом ЧК, НКВС, тричі потрапляв під арешт. У 1937 р. заарештований за контрреволюційну діяльність та розстріляний.
2. Газета Проскурівської повітової земської управи була заснована за ініціативи С. Кисельова у жовтні 1914 р. під назвою «Наша земская газета». З початку 1915 р. перейменована на «Земская Мысль», з березня 1919 р. – на «Свободная Мысль». Останній номер вийшов 06.04.1917 р.
3. *Поділля в добу Української революції. Рік 1917: Документи та матеріали / упоряд. В.Р. Адамський. – Кам'янець-Подільський, 2017. – С.108.*

4. Шостаковський Платон Дмитрович – капітан, комендант 39-го тилового етапу (1914-1917), Проскурівський повітовий комісар (березень-травень 1917). 08.05.1917 р. обраний Подільським губернським комісаром, але його кандидатура була заблокована Подільською Українською радою. В результаті перевиборів 09.06.1917 р. комісаром Поділля став М. Стаховський, а П. Шостаковський повернувся до виконання обов'язків Проскурівського повітового комісару (залишив посаду 18.12.1917).
5. Зотенко Микола Львович – військовий, соціал-революціонер, голова Проскурівської Ради робітничих і солдатських депутатів (1917), член Проскурівської повітової земської управи (1918)
6. *Гуменюк С. За владу Рад (1917-20). Методична розробка. – Хмельницький, 1981 – С.4.*
7. *Омелянович М. Проскурів у розрізі соціально-культурних нашарувань // Освіта Проскурівщини. Бюлетень окружної інспекції народної освіти. – 1929. – Ч.1-2-3. – С.70.*
8. Полозов Сергій Миколайович (1876-1937) – лікар, член Проскурівської повітової земської управи (1912-17), голова Ради об'єднаних громадських організацій (1917). Після встановлення радянської влади займався лікарською практикою, був першим завідувачем лікувальною частиною Проскурівського повітового відділу охорони здоров'я та організатором офтальмологічного та ларінтологічного відділень міжрайонній лікарні.
9. *Омелянович М. Проскурів у розрізі соціально-культурних нашарувань ... – С.70-71.*
10. Стаховський Микола Ананійович (1879-1948) – лікар, ординатор Проскурівського шпиталю Червоного Хреста (1914-17), голова Проскурівської повітової земської управи (квітень – червень 1917), Подільський губернський комісар (червень – жовтень 1917), голова дипломатичної місії УНР у Великобританії (січень-вересень 1919). З 1920 р. – в еміграції, займався лікарською справою в Парижі (1920-22) та Берліні (1922-23), працював лікарем у закарпатському м. Берегове (1924-39) та чеському м. Румбурк (1939-45). Помер у Празі.
Блонський Пантелеймон Йосипович (1876-1942) – лікар, працював у земській медицині на Поділлі, український соціал-демократ, член «Просвіти», у 1917 р. – голова Кам'янецької повітової управи, згодом Кам'янецький повітовий комісар. У серпні 1917 р. від Кам'янецького повіту обраний членом Української Центральної Ради, у 1918 р. – член Малої Ради. З 1919 р. працював лікарем на Черкащині. У 1929 р. за проукраїнські погляди заарештований НКВС та засланий до Комі. У 1942 р. особливою нарадою НКВС засуджений до страти.
Місевич Кость Федорович (1890-1943) – телеграфіст залізничної станції Проскурів, український громадський діяч, член «Просвіти». У серпні 1917 р. від Проскурівського повіту обраний членом Української Центральної Ради, у 1918-20 рр. – комісар Подільської залізниці при Мі-

ністерстві залізниць УНР. У листопаді 1920 р. інтернований у Польщу, жив біля Перемишля, на Львівщині та Тернопільщині. Займався кобзарським мистецтвом, став відомим бандуристом. Був членом ОУН, в роки Другої світової війни підтримував зв'язки із загонами УПА. Загинув під час спроби арешту окупантами.

Верхола Трохим Федорович (1883-1922) – вчитель, художник, український громадський діяч, член «Просвіти», член Проскурівської повітової земської управи (1917), Проскурівський повітовий комісар (1919). У травні 1917 р. від Проскурівського повіту обраний членом Подільської Української ради, у листопаді 1917 р. – членом Установчих зборів.

Мудрий Василь Іванович (1893-1966) – викладач, журналіст, український громадський діяч. Закінчив філософський факультет Львівського університету, у 1917 р. переїхав до Проскурова, де організував курси української мови, літератури та історії. У 1918-1919 рр. – директор земських шкіл та комісар освіти Проскурівського повіту. У 1920 р. повернувся до Львова, де був членом Головної управи товариства «Просвіта» (1921-31), співробітником та головним редактором газети «Діло» (1923-39), депутатом польського сейму (1935). У 1944 р. емігрував у Німеччину, з 1949 р. – у США.

Таранович Микола Никанорович – син священника з Летичівського повіту, діяч кооперативного руху на Проскурівщині, український громадський діяч, у 1918-19 рр. – Проскурівський повітовий комісар.

Дорошенко-Савченко Наталія Вікторівна (1888-1974) – педагог, бібліотекар, українська громадська діячка. У 1913-17 рр. завідувач і вчитель Проскурівської вищої початкової дівочої школи, у 1917-20 рр. – директор і викладач Полтавської земської української гімназії. З 1921 до 1939 р. жила у Львові (бібліотекар товариства «Просвіта»), у 1939-44 рр. – у Кракові, з 1944 р. – у США.

11. *Дорошенко-Савченко Н. Початки національної революції на Проскурівщині: Спогади // Свобода. – 1955. – №№ 249-251.*
12. *Поділля в добу Української революції. Рік 1917... – С.136-137.*
13. *Нова Рада. – 1917. – 27 травня.*
14. *Матеріали до книговидавничого репертуару Поділля: Бібліографічний посібник. – Вінниця, 2006. – С. 202.*
15. *Нова Рада. – 1917. – 2 травня.*
16. *Адамський В.Р. Проскурів у муніципальній кампанії 1917 року // Хмельницькі краєзнавчі студії: науково-краєзнавчий збірник. – Хмельницький, 2017. – Вип.12. – С.8.*
17. *Сікора Микола Вікентійович (1862-1921) – громадський діяч, гласний Проскурівської міської думи та член міської управи (1904-1917), міський голова (1917-1920).*
18. *Гуменюк С. За владу Рад (1917-20)... – С.12.*
19. *Центральний державний архів вищих органів влади України (далі – ЦДАВО України), ф.1792, оп.1, спр.12, арк.72.*

20. Слободянюк М. Другий етап вступу німецьких та австро-угорських військ в Україну (20 лютого – 5 березня 1918 року) // *Українознавство*. – Вип. 4 (69) – К., 2018. – 1995. – С. 12
21. Єсюнін С.М. Перша у світі міжнародна авіапоштова лінія Відень – Львів – Проскурів – Київ // *Хмельницькі краєзнавчі студії: науково-краєзнавчий збірник*. – Хмельницький, 2018. – Вип. 15. – С. 86-90.
22. Єсюнін С.М. *Проскурівський повітовий вартово-охоронний курінь (1918р.)* // II Міжнародна наукова конференція: *Гетьман П.Скоропадський та Українська Держава 1918 року*. – К., 1998. – С. 106-109.
23. ЦДАВО України, ф.1064, оп. 1, спр. 106, арк. 2.
24. Столяров Володимир Венедиктович (1876-?) – поручик, у 1894-1906 та 1914-1918 рр. перебував на військовій службі, у 1906-1914 рр. – мировий посередник та мировий суддя Проскурівсько-Летичівського з'їзду мирових посередників, за часів Гетьманату (1918) – Проскурівський повітовий староста.
25. *Село*. – 1918. – 28 серпня; *Село*. – 1918. – 19 вересня.
26. ЦДАВО України, ф.1078, оп.1, спр.4, арк.39.
27. *Поділля в роки громадянської війни*. – Хмельницький, 1959. – С. 62.
28. ЦДАВО України, ф.1216, оп.1, спр.116, арк.116.
29. *Поділля в роки громадянської війни*. – Хмельницький, 1959. – С. 63.
30. ЦДАВО України, ф.1216, оп.1, спр.76, арк.134.
31. *Село*. – 1918. – 1 серпня; *Село*. – 1918. – 19 вересня; *Село*. – 1918. – 28 вересня.
32. Лозовий В. *Антигетьманське повстання. //Поділля і південно-східна Волинь. Матеріали Всеукраїнської історико-краєзнавчої конференції*. – Стара Синява, 1998. – С. 197-199.
33. *Подільський губернський староста Сергій Кисельов (1877-1937) у документах епохи / Автори-упорядники О.М. Кравчук, І.І. Ратушняк, К.В. Завальнюк*. – Вінниця, 2016. – С.22.
34. Ківерчук Юрій Петрович (1884-1968) – військовий, у 1906-1917 рр. служив у царській армії, учасник II Всеукраїнського військового з'їзду. У 1917 р. за дорученням керівництва УНР сформував у Кам'янці-Подільському партизанський загін ім. Кармелюка, у 1918 р. – демобілізований. Під час повалення Гетьманату сформував у Кам'янці-Подільському повітову сотню ім. Кармелюка, яка на початку 1919 р. увійшла до складу Запорізької бригади. У січні-березні 1919 р. – військовий комендант Проскурова. Після залишення 6 квітня 1919 р. українськими військами міста – начальник Проскурівського партизанського загону, з яким у червні 1919 р. влився до 3-ї стрілецької дивізії Армії УНР. У 1920 р. отримав звання підполковника та посаду при штабі 4-ї стрілецької бригади Армії УНР. Від 1923 р. – в еміграції в Польщі, з 1950 р. – в США.
35. Завальнюк О. *Проскурів в часи Директорії // Хмельниччина: роки становлення та поступу*. – Хмельницький, 1997. – С. 244.

36. Верстюк В., Дзюба О., Репринцев В. Україна від найдавніших часів: хронологічний довідник. – К., 1995. – С.263-265.
37. Красносілецький Д.П. Політична діяльність та життєвий шлях отамана Івана Семесенка // Хмельницькі краєзнавчі студії: науково-краєзнавчий збірник – Хмельницький, 2017. – Вип.23. – С. 111-129.
38. Завальнюк О. Проскурів в часи Директорії... – С.245.
39. Проскурівський погром 1919 року в документах: міфи та реальність / упоряд. В.І. Сергійчук, О.М. Завальнюк, В.Г. Байдич та ін. – Хмельницький, 2019. – С.208-265.
40. Життя Поділля. – 1919. – 23 лютого.
41. Проскурівський погром 1919 року в документах... – С.72.
42. Село. – 1918. – 5 жовтня; Село. – 1918. – 8 листопада.
43. Історія Січових Стрільців: воєнно-історичний нарис. – К.,1992. – С.183-185.
44. Трембіцький А.М. Проскурівська декларація Січових стрільців та її наслідки // Матеріали I Міжнародної наукової історико-краєзнавчої конференції «Місто Хмельницький в контексті історії України». – Хмельницький, 2016. – С.61-623.
45. Єсюнін С.М. Часопис Січових Стрільців: Проскурів, Старокостянтинів, Дунаївці... // Хмельницькі краєзнавчі студії: науково-краєзнавчий збірник – Хмельницький, 2017. – Вип.12. – С. 98-102.
46. Білон П. Спогади. – Пітсбург, 1952. – С. 31.
47. Франко П. Летунський відділ УГА // Літопис Червоної Калини. – Львів, 1937. – Ч.10. – С.4.
48. Тинченко Я. Герої Українського неба. Пілоти Визвольної Війни 1917–1920 рр. – К.: Темпора, 2010. – С.33.
49. Верстюк В., Дзюба О., Репринцев В. Україна від найдавніших часів... – С.296-297.
50. Історія Січових Стрільців: Воєнно-історичний нарис. – К.,1992. – С.210.
51. Січинський В. Із «Спогадів 1900-1960 років» / За ред. М. Мушинки // Дукля (м. Пряшів). – 1993. – № 3. – С.49.
52. Гуменюк С. За владу Рад (1917-20)... – С.25.
53. Держархів Хмельницької обл., фр.289, оп.2, спр.2, арк.9-13; Український козак. – 1919. – 15 червні.
54. Календарь памятных и знаменательных дат. – Апрель 1979 г. – М.,1979.
55. Історія Січових Стрільців... – С.232.
56. Сідак В., Осташко Т., Вронська Т. Полковник Петро Болбочан: трагедія українського державника. – К.: Темпора, 2004. – С.161-162
57. Гуменюк С. За владу Рад (1917-20)... – С.26.
58. Капустянський М. Похід Української Армії на Київ – Одесу в 1919 році (короткий воєнно-історичний огляд). – Ч.III. – Мюнхен, 1946. – С.71-74.
59. Завальнюк О.М., Олійник С.В. Українська Галицька армія на Поділлі (липень 1919 – травень 1920 рр.): монографія. – Вид. 2-е доп. – Кам'янець-Подільський, 2013. – С. 75.

60. Есюнін С.М. Катерина Рубчакова: сторінки біографії видатної актриси // *Духовні витoki Поділля: жінки в історії краю: матеріали всеукр. наук.-практ. конф.* – Хмельницький, 2012. – С.205-208.
61. Завальнюк О. *Проскурів в часи Директорії...* – С.248.
62. *Часописи Поділля / Склали М. Білінський, Н. Співачевська, І. Кравецький. За ред. В. Отамановського.* – Вінниця, 1927-28. – С. 78.
63. *Верстюк В., Дзюба О., Репринцев В. Україна від найдавніших часів...* – С.307.
64. Завальнюк О. *Проскурів в часи Директорії...* – С.249.
65. *Село.* – 1919. – 12 грудня.
66. Завальнюк О.М. *Збройна боротьба в Проскуріві у 1919-20 рр. // Плоскирів. Проскурів. Хмельницький. Фактографічний збірник.* – Хмельницький, 1993. – С.34.
67. *Верстюк В., Дзюба О., Репринцев В. Україна від найдавніших часів...* – С.309.
68. Начальник генерального штабу Армії УНР Євген Мешковський був смертельно поранений 6 липня 1919 р. в районі Чорного Острова, під час масованого наступу Червоної армії на Проскурів та його околиці.
69. *Героїчний бій під Чорним Островом.* – Торонто: *Український воєнно-історичний інститут*, 1961. – С.71-72
70. *Там само.* – С.72-77.
71. *Гуменюк С. За владу Рад (1917-20)...* – С.29-30.
72. *Там само.* – С.30.
73. *Верстюк В., Дзюба О., Репринцев В. Україна від найдавніших часів...* – С.311.
74. *Там само.* – С.312.

*Захар'єв В.А.
м.Хмельницький*

ВІЙСЬКОВИЙ СЛІД У БІОГРАФІЇ ПОДІЛЬСЬКОГО РОДУ ЖОВТОНОГ

Глибшому пізнанню історії України сприяє, зокрема, і вивчення біографій її родів: як тих, що залишили по собі вагомий слід у масштабі держави і навіть планети, так і тих, хто жив та працював у селах, своєю діяльністю покращуючи суспільну атмосферу в глибинці. Почитаючи з другої половини ХІХ ст., нащадки землеробів-подолян отримали можливість проявити себе в інших галузях, зокрема, у військовій справі, а дехто і сьогодні займає вагомі посади та примножує авторитет роду і рідного краю.

Однією з таких є подільська родина з оригінальним прізвищем «Жовтонога».

Сайт «Рідні» повідомляє, що в Україні мешкає дещо більше 70-ти його дорослих носіїв [1]. Очевидно, стільки ж їх за часів Російської імперії та СРСР потрапив у різні куточки «1/6 планети» та виїхали в еміграцію, бо поки що частково проаналізовано лише дві з чотирьох генеологічних гілок, які створила первинна пара. До того ж, якщо за часів Речі Посполитої дотримувалися українського написання прізвища, то після потрапляння Поділля у Російську імперію і впровадження у документоведення російської мови, мірилом його інтерпретації стала грамотність писаря. Це ж простежується і за часів СРСР. Відтак однокровців записували: і Желтонога, і Жевтонога, і Жовтоног, і Желтоногов, і навіть Ховтоногий.

За розповідями, найдавніші з попередників сьгоднішніх Жовтоног народилися і виросли «десь в Галиції», звідки втекли на Поділля після побиття місцевого єврея, який ніби то вимагав плату за вхід до церкви.

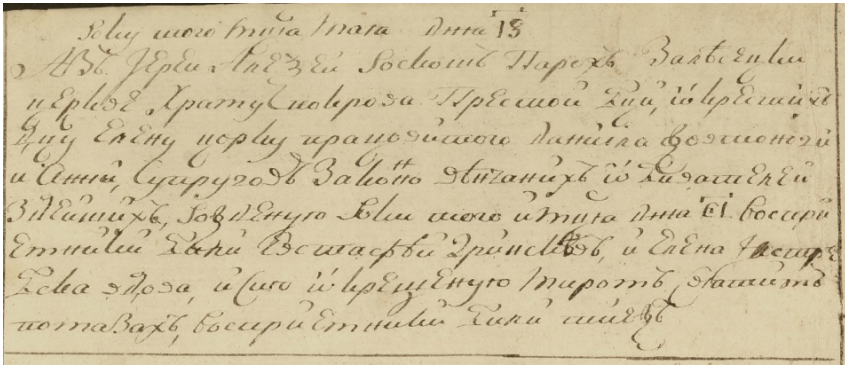
Переткнувши Збруч, три брати осіли в селі Залісці на Дунаєвеччині, а сестри згодом вийшли заміж за уродженців містечок Збриж та Зарічанка на Чемеровеччині. Цікаво, що спочатку вони мали прізвище, ніби то Роховичі, а конкретне дісталось їм вже на Поділлі – від старшого брата, котрий маючи талант швеця, пошив для себе жовті чоботи і ходив у них, мов пан [2].

Зрозуміло, як було насправді, вже навряд чи буде встановлено. Родинні легенди часто-густо є сконцентрованим міксом емоцій переоповідачів та рівня розуміння ними минулих подій. Тому і у конкретному випадку після опрацювання автором пов'язаних з селом та родом архівних джерел, виявилися розбіжності, що змальовують картину появи Жовтоног у Залісцях дещо по-іншому.

Найдавніші з доступних насьогодні документів, де письмово зафіксовані Жовтоноги, зберігаються у Центральному державному історичному архіві м.Київ. Це – «Метричні книги» Залісецької сільської церкви з 1767 по 1803 роки у трьох справах. В одній з них знайдено кілька записів про Данила Жовтоногу, зокрема, вказано, що він помер 15 лютого 1792 р., його законну дружину Ганну Федорівну та окремих з їхніх дітей [3].

За логікою історичних подій, що відбувалися на Поділлі, першими до Залісець, швидше всього потрапили дідусь із бабусею Данила, коли край дуже обезлюднив після турецької експансії 1672-1699 рр. Поки склалися сприятливі умови, тодішні володарі села Стефан і Станіслав Гороздовські, могли прийняти до себе переселенців або привезти Жовтоног у Залісці, придбавши у когось у Галичині. Данилів батько, певно, єдиний син у сім'ї, вже народився тут. Як свідчать архівні джерела, Залісці швидко наповнювалося людьми. 1740 р. лише православних тут вже було 138 сімей [4]. І це без врахування католиків. Таким чином, документально встановлено, що у середині та другій половині XVIII століття в Залісцях

жив спільний предок сучасних Жовтоног Данило, по-батькові якого, як і вік його на мить смерті 15 лютого 1792 р., через відсутність такої традиції у тогочасному діловодстві, не було вказано в метричній книзі сільської уніатської церкви.

Іл.1. Свідчення про охрещення Олени – доньки Данила і Ганни Жовтоног

У «Ревізьких казках» с.Залісці за 1795 р. серед селян частини поміщика Комарницького було вказано як голову двору №11 Жовтоногу Івана Даниловича /30 р./, його дружину Розалію Лаврівну /26 р./, дітей – Матвія /2 р./, Варвару /7 р./ і Марію /6 р./ . На садибі №23 головою двору вказана 60-річна Ганна Федорівна Жовтоножиха, тобто вдова, з якою зареєстровані неодружені діт: Степан /26 р./, Лев /18 р./ і Олена /8 р./ [5].

За віком Г.Ф.Жовтоножихи, можна припустити, що Данило Жовтонога народився на початку 30-их рр., бо чоловіки в тогочасних українських подружжях здебільшого були старшими дружин.

Інших документів, які свідчили б про життя цього роду в XVIII ст., поки що не знайдено.

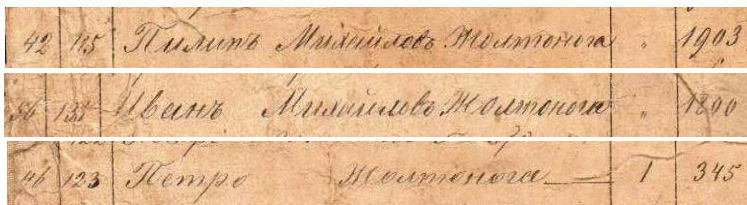
У «Ревізьких казках» за 1811 р. перераховані усі вище зазначені, окрім Ганни Федорівни, яка, певно, померла від старості, а також 15-річний син Івана Даниловича Єртко та Даниловичі: Федір /40 р./, Василь (за прізвиськом або за ремеслом) Шаповал /?/, що втік з села, його 1-річний син Іван; Степановичі: Михайло /13 р./, Василь /7 р./, Танас /5 р./; Львовичі: Іван /10 р./, Гаврило /9 р./, Семен /6 р./ . Одна з 2-х доньок Івана Даниловича Жовтоноги, вийшла заміж за Івана Андрійовича Антонюка і народила йому сина Івана. Як і заведено, жили вони у родині свекра – Андрія Андрійовича Антонюка [6].

У сформованому між 25 квітням 1862 та 8 серпням 1872 рр. «Деле 128», або «Уставній грамоті...частини поміщика Комарницького Болес-

лава Григоровича» серед перерахованих селян згадано трьох Жовтоног: Пилипа Михайловича /1830-1891/, Івана Михайловича /?-1899/ та Петра (як встановлено з інших документів – Федоровича) /1804-1879/ [7].

Візуалізував той перелік «План мирским усадебным землям части села Залесец Подольской губернии Каменецкого уезда помещика Комарничаго предоставленных временно обязанным крестьянам того же селения Залесец на выкуп при содействии Правительства согласно выкупному договору 13 мая 1862 года» [8], де підтверджено по-батькові Пилипа та Івана Жовтоног.

Як відомо, Михайло Жовтонога, 1797/98 р.н., був сином Степана, 1768/69 р.н., отже, племінником батька згаданого вище Петра – Федора, 1770/71 р.н. Відповідно, Петро Федорович, був двосвідним дядьком Пилипу та Івану Михайловичам Жовтоногам.

Іл.2. Фрагмент плану с. Залісці з садибами Жовтоног:
 Пилипа Михайловича – 115,
 Івана Михайловича – 135,
 Петра (Федоровича) – 123

Садиба, на якій вони вирости, (№115 на плані) розташовувалася на західному схилі долини біля джерела з копанкою, яку звали Прачкою. Все інше про Пилипа, Івана та їхніх нащадків ХІХ ст. вдалося знайти у «Книгах реєстрації актів...», тобто, у метричних книгах Залісецької церкви [9, 10]. На цій базі і побудоване подальше дослідження.

Вищезгадані заліщани, очевидно, думали, що їхні діти та онуки продовжать звичну для села справу – як і вони, працюватимуть біля землі. Але життя у Російській імперії, яка у другій половині XIX ст. постійно воювала з південними сусідами, внесли свої корективи. Окремим з них довелося пройти підготовчу військову муштру і бути у запасі, іншим – у наступному бурхливому XX столітті – ще й брати участь у боях.

Першим на військову службу з роду Жовтоного потрапив син Івана Михайловича – Іван /?-?/, який виріс на садибі батька, що розташовувалася південно-східніше родового гнізда: на початку т.зв. Барвіньщини – №135 на плані. (У хлопця було три сестри: старша Марія /?-?/, і молодші Юстина /1877-1878/ та Євфросінія /1880 -?/, а також старший брат Степан /?-?/, котрий, у свою чергу, з дружиною Олександрєю мав доньок Євдокію /1883-?/ і Феклу /1892 -?/ та не залишив по собі чоловічих нащадків, бо син Микола прожив лише кілька тижнів /1877-1878/).

У 1891 р. І.І. Жовтоного зафіксовано у документах залісецької церкви «солдатом, що звільнений у запас». Пізніше він вже мав статус «побілетного» солдата.

Цьому чоловіку не щастило в сімейному житті. Перша його дружина Анастасія прожила лише 22 р. і померла від тифу 10.05.1895 р., народивши чоловіку доньок – Ольгу /1892-?/ та Марію /1894-?/. Друга – Катерина, певне, померла бездітною 16.03.1901 р. Лише 1909 р. потішила його сином Василем третя дружина, імені якої не знаємо.

*Іл.3. Полковник-танкіст
В.І. Жовтоного*

Очевидно, військова тематика була звичною і шанованою темою розмов у сім'ї, бо коли у 30-х рр. Василь Іванович потрапив до армії, то залишився на позастрокову службу у Білорусії, а згодом, певно, вивчився на офіцера. Під час однієї з відпусток додому він одружився на односельчанці Веронії Кухар /1913-1993/ та забрав молоду дружину до місця служби. Дізнавшись про можливу війну з фашистами, Василь відправив дружину з дітьми на Україну і цим, фактично, врятував їм життя.

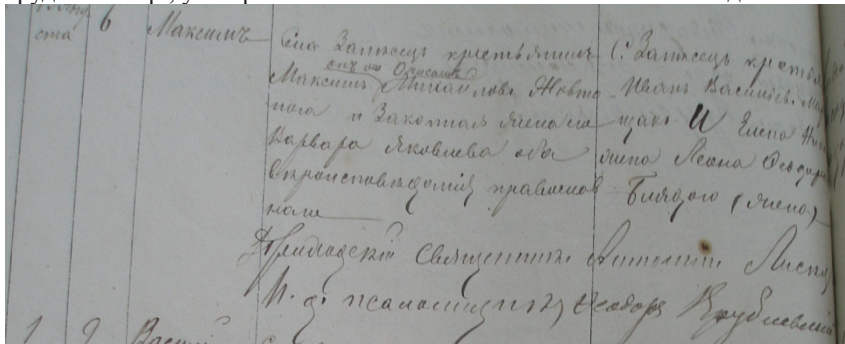
В.І. Жовтоного був з небагатьох щасливців-танкістів, котрі пройшли всю війну і дослужився до звання

полковника. Тому після завершення бойових дій його не відпускали у відставку, а дружина мала свої контраргументи, щоб не залишати Залісці. Врешті подружжя цивілізовано розійшлося. (Старший син Василя Івановича Едуард /1939-2009/ закінчив технікум, одружився, жив і працював у Гловайську на Донбасі, але дітей по собі не залишив. Молодший Валерій /1940-2011/, закінчивши електротехнічний факультет Мордовського державного університету, працював у випробувальному цеху ВАЗу. У 1965 р. з дружиною-росіянкою вони народили сина Ігоря. Проте ні вона, ні син не захотіли покинути Тольяті, коли після виходу на пенсію Валерій Васильович вирішив переїхати на батьківщину.)

Найактивнішим представником роду Жовтоног наприкінці XIX ст. був до 1880 р. Максим, далі – «Максим він же Онисим», а згодом Онисим Михайлович Жовтонога /?-?/. З дружиною Варварою вони створили багатодітну сім'ю, при чому, з одних синів. Проте Василь прожив лише 20 років /1876-1896/, син Григорій – менше року /1878-1879/.

Три інших в силу обставин стали військовими.

Найстарший Семен /?-?/, про якого з дружиною Пелагією згадано 17 грудня 1901 р., у метричній книзі зазначений «побілетним» солдатом.

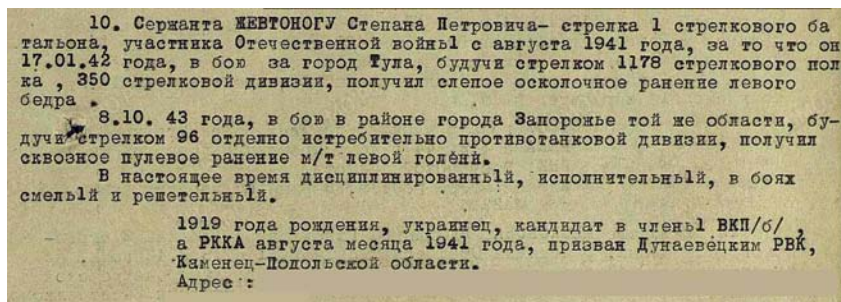
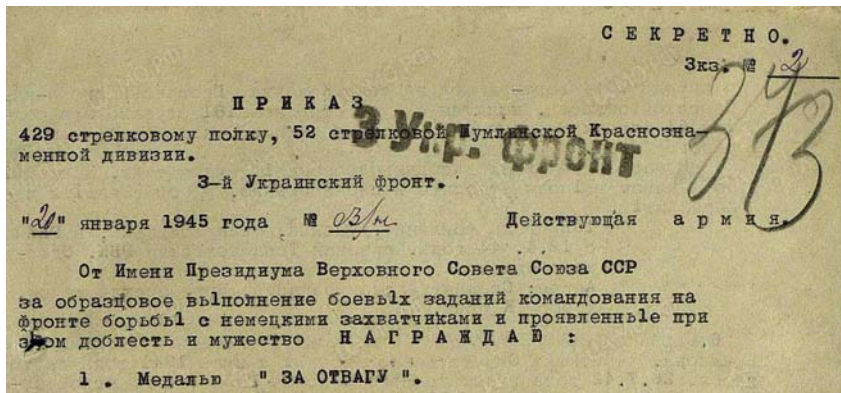

Гл.4. Витяг з метричної книги про народження Максима – сина Максима /він же Онисим/ Жовтоноги

Під час Першої світової війни до російській армії було мобілізовано молодших синів – Петра, котрий був записаний Онисимовичем, 1880 р.н. та Максима, котрий був записаний Максимовичем, 1882 р.н. Останній, котрий воював у 41-му Селенгинському полку, безслідно зник 14 червня 1916 р. в бою біля с.Кабаки [11]. А рівно через місяць був поранений перший – ефрейтор 295-го Свірського полку.

Петро Онисимович, якого вдома чекала вдома дружина з донькою Ганною, повернувся у Залісці як тільки з'явилася така можливість – взимку 1917-1918 рр.). 12.01.1919 р. у подружжя народився син Степан, котрий достойно показав себе на фронтах Другої світової війни. На строко-

ву службу його призвали у 1939 р. В бої з фашистами вступив у серпні 1941 р. Сержант С.П.Жовтоного був учасником оборони Сталінграду, за що 22.12 1942 р. нагороджений відповідною медаллю. Отримав він також бойову медаль «За відвагу», медаль «За перемогу над Німеччиною». Був сім разів поранений. Двічі: у боях біля міст Тула та Запоріжжя особливо постраждала ліва нога [12]. І хоча залишався залишився інвалідом війни 2-ої групи, однак не сидів вдома, а до виходу на пенсію ще працював у колгоспі різноробочим.

Іл.5. Наказ про нагородження С.П. Жовтоного медаллю «За відвагу»

Іл.6. Степан та Надія Жовтоноги

Помер сміливий воїн 15 жовтня 1996 р. Раніше на три роки відійшла у небуття і його дружина Надія /1923-1993/, яка під час війни потрапила на примусові роботи до Німеччини.

Ці хоробрі, але дуже скромні, люди виховали двох синів-водіїв.

Василь, 1947 р.н., був учасником ліквідації наслідків землетрусу у Вірменії та аварії на ЧАЕС. Їхній з дружиною Валентиною син Олександр, 1970 р.н, який згодом закінчив КВВСКУ та КНУВС, став полковником СБУ. Донька Наталія вийшла заміж за офіцера – тепер одного з керівників Дунаєвського центру космічного зв'язку.

Іл.7. Брати-офіцери Олександр Васильович і Олександр Володимирович Жовтоноги

Молодший син Володимира Степановича /1953-2019/, теж Олександр, 1989 р.н. – майор Національної Гвардії України. Живе у Києві. З дружиною виховують сина Дмитрика. Чи він захоче піти стежкою батька, буде зрозуміло через роки десять, коли хлопець закінчить школу.

Далі знову повернемося у XIX ст. і розглянемо лінію, яку започаткував Пилип Михайлович Жовтонога /1830-1891/. У них з дружиною Євфросінією було троє синів: Тимофій, Василь і Максим /він же Онисим/.

Тимофій Пилипович /дати народження та смерті не встановлено/, з дружиною Пелагією мав чотири доньки: Явдоху /1889-?/, Софію /1894-?/, Олександрю /1899-?/, Ганну /поч. XX ст.-?/. Єдиний син подружжя Василь /1897-?/ зник з села в часи громадянської війни. Тому нитка цієї гілки обірвалася.

У Василя Пилиповича з Юзефою було стільки ж доньок: Анна /1885-?/, Федора /1887-?/, Харитина /1891-?/ та Марія /1894-?/. Але, заодно, і двоє синів: Прокіп /1882-1947/ та Яків /дати життя не відомі/.

Гл.8. Д.П. Жовтонога з батьками та найближчими людьми у 1939 р.

Двоє з шести дітей Прокопа Васильовича та Пелагеї – Іван /1908-?/ та Надія /1910-?/ померли у малолітстві. Найстарший син Данило /1905-1982/ у 1927-1929 рр. пройшов строкову службу у Червоній армії. Але 1937 р. для підсилення армії був додатково призваний Дунаєвцьким РВК, де й закінчив офіцерські курси і направлений у службу забезпечення льотних військ.

Брав участь у так званій Польській кампанії 1939 р. До війни служив у Станіславі.

Напад фашистів офіцер зустрів на службі. Відступав у глиб країни з боями, дістався своїх. Знову направлений у відповідну військову частину. У жовтні 1944 р., перебуваючи на посаді заступника начальника військового складу політчастини 343 за сумнінність у роботі нагороджений орденом «Червоної зірки». Півтора повоєнних роки майор Д.П. Жовтонога ще служив в Угорщині, доки не був комісований за станом здоров'я. Згодом працював начальником відділу кадрів на підприємствах Кам'янець-Подільського.

Іл.9. Лейтенант М.П. Жовтонога та довідка про перепоховання його останків

З дружиною Агрофіною народили і виховали сина – кандидата сільськогосподарських наук, викладача Житомирського університету Анатолія /1933-1997/ і доньку, тепер киянку, Валентину, 1937 р.н. Син Анатолія Даниловича Андрій, 1963 р.н., вирішив продовжити започатковане дідуся і вступив до військового училища. Згодом служив на Алтаї, у Красноярьському краї, а врешті перейшов на цивільну роботу.

Усе свідоме життя Максима Прокоповича Жовтоноги /1921-1945/ було пов'язане з військовою справою. Він не встиг створити власну сім'ю, бо у листопаді 1940 р. був призваний до армії. З початку Другої світової війни

служив на Ленінградському фронті командиром кулеметного розрахунку, де отримав поранення та контузію. Після виписання з госпіталю М.П. Жовтоногу відправили на навчання у Астраханське піхотне училище. У квітні 1944 р. молодшим лейтенантом він потрапив на Український фронт і призначений на посаду командира взводу. Бої на теренах Західної України були дуже запеклими. 22 серпня молодого офіцера знову поранили. Подальші два місяці перебував на рідній землі – лікувався у проскурівському госпіталі, а 07.12.1944 р. – знову потрапив на передову. Очолив піхотний взвод, встиг отримати лейтенантське звання, проте до перемоги не дожив. Максим Прокопович Жовтонога загинув 12 січня 1945 р. у бою біля польського села Слуп'я Вельки Пацанувського району Краківського воєводства.

*Лл.10. Військовий будівельник
А.П. Жовтонога
з дружиною Є.Г. Цапколенко*

Майже 10 років своєї виробничої діяльності віддав військовій сфері наймолодший Анатолій Прокопович Жовтонога, 1931 р.н. Хоча після Другої світової війни він вивчився на слюсаря-залізничника у Чернівцях, але через життєві обставини згодом став простим будівельником. Оскільки ця професія йому сподобалася і він захотів глибше пізнати її, то без відриву від виробництва закінчив Кам'янець-Подільський будівельний технікум та згодом і Одеський будівельний інститут. Освіта сприяла кар'єрному росту – від прораба до начальника дільниці в різних організаціях. Врешті, як досвідченого організатора та фахівця, його запросило на роботу будівельне

управління Одеського військового округу, зводити різні, зокрема, і секретні об'єкти.

(Як і батько, будівельний фах освоїли син Сергій /1955-1988/, який працював на Крайній Півночі, та донька Тетяна /1961-1998/, що будувала об'єкти Запорізької та Кримської АЕС. Однак вони передчасно померли. Тому на Анатолію гілка Прокоповичів завершується.)

Кожен по-своєму були пов'язані з військовою справою і троє синів Якова Васильовича Жовтоноги /?-?/. Весною 1940 р. призвали до армії його молодшого сина Романа /1921-?/. А німецько-радянська війна, яка розпочалася невдовзі, виявилася трагічною для нього. Щоправда, за кіль-

ка місяців до її початку він ще встиг побувати у відпустці та побратися в селі з коханою Ганною. 22 червня фашисти та їх союзники віроломно перейшли кордон і стрімко рушили у глиб СРСР. Як і багато інших непередбачених до такого повороту подій воїнів Червоної армії Роман потрапив у полон, де, швидше всього, і помер, бо додому не повернувся, листів не надсилав.

Іл. 11. Роман, Григорій і Данило Яковичі Жовтоноги

Коли Поділля очистили від окупантів у квітні 1944 році потрапив на фронт у піхоту і старший син – Григорій (1911-1987). Доля йому дарувала життя. Після повернення додому він працював на різних фізичних роботах та їздовим залісецького колгоспу, а на старості – сторожував на фермі.

Середущий Данило Якович /1916-?/ після призову до армії не зі своєї волі потрапив в охорону концтабору для політзасуджених у селищі Нікель Печенського району Мурманської області. Щоб не повертатись до важкої колгоспної роботи, там і залишився на позастрокову службу. Синів не мав. Додому рідко приїжджав. На Півночі і помер.

Сина та онука третього фігуранта згаданого «Дела 128» Петра Федоровича Жовтоноги, оминула військова доля. Їхні здібності принесли більше користі у землеробстві та громадському житті села: Петро Петрович /?-1903/ наприкінці XIX ст. був головою церковно-парафіяльної опікунської ради, а раніше, ніби то й старостою села [13].

Павло Петрович /1877-1947/ – у 1915-1918 рр. працював представником волосного банку [14].

А от правнук Петра Федоровича Антон Павлович Жовтонога /1902-1989/, потрапивши в середині 20-х рр. на строкову службу в кавалеристи, ризикував своїм життям, воюючи з душманами у Середній Азії.

Другий етап його бойової біографії розпочався у квітні 1944 р. Щоправда, до травня 1945 р. довелося наводити переправи, будувати мости і

Пл.12. Кавалерист А.П. Жовтонога

доглядати за кіньми – головним транспортом інженерного підрозділу. Адже на фронт Антон Павлович потрапив з наймирнішої посади на селі – ветеринара. На щастя, Друга світова війна залишила на його тілі лише один рубець – від осколка міни. Подальше своє мирне життя він прослужив потребам односельчанам, а ще у вільний час будував чудові «п'єци» – печі для випікання хліба.

Таким чином, у минулому ХХ століття старші представники роду Жовтоног не лише внесли свій посильний внесок у справу захисту рідної землі від ворогів, а й заплатили своїм життям за мир. Окремі з сучасників служать офіцерами і тепер, підтримуючи кращі традиції роду.

Джерела та література:

1. ridni.org/karta
2. Захар'єв В.А. Жовтоноги та рідня. – Хмельницький: ФОП Цюпак А.А., 2019. – С.10-12.
3. Метрическая книга Покровской церкви с.Залесецкого Каменецкого уезда за 1780-1794 гг. – Центральный державный историчный архив м.Київ, ф. 224, оп.1, спр. 398.
4. Труды Подольского епархиального историко-археологического общества вып.11. – Каменец-Подольский. 1911. – С. 163-164.
5. Ревизские сказки 1795 года Каменецкого уезда. – Державний архів Хмельницької області, ф.226, оп.79, спр. 2709, частина 8, стор.459-599. *(Оригінал втрачений під час пожежі 2003 р.)*.
6. Ревизская сказка Подольской губернии Каменецкого уезда части села Залесец г^н Комарницкаго штатского советника, генерала адъютанта и Кавалера сентябрь 29 дня 1811 года. – Державний архів Хмельницької області, ф.226, оп.79, спр. 3305. *(Оригінал втрачений під час пожежі 2003 р.)*.
7. Дело 128 // Уставная грамота с. Залесцы Каменецкого уезда Подольской губернии части помещика Комарницкого Болеслава Григорьевича

- ча. 25 апреля 1862 – 8 августа 1872 pp. – Державний архів Хмельницької області. (*Оригінал втрачений під час пожежі 2003 р.*)
8. План мирским усадібным землям части села Залесец Подольской губернии Каменецкого уезда помещика Комарницкаго предоставленных времено обяванным крестьянам того же селения Залесец на выкуп при содействии Правительства согласно выкупному договору 13 мая 1862 года. (*З колекції В.А. Захар'єва.*).
 9. Дунаевецкий районный ЗАГС. Залесецкая приходская церковь. Книга реестрации актов о рождении за 1875-1901 годы Залесецкой церкви. – ДАХМО, ф. 18, оп. 1, спр. 448.
 10. Дунаевецкий районный ЗАГС. Залесецкая приходская церковь. Книга реестрации актов о рождении за 1877-1887 годы и смерти за 1876-1901 годы. – ДАХМО, ф. 18, оп. 1, спр. 449.
 11. Поіменний список втрат з Російського Державного Військово- історичного архіву [//gwar.mil.ru/ heroes/?last_name=Желтонога&birth_place_gubernia=Подольская&birth_place_uezd=Каменецкий&groups=awd:ptr:frс:cmd:prs&types=awd_nagrady:awd_kart:potery_doneseniya_o_poteryah:potery_gospitali:potery_spiski_zahoroneniy:potery_voennoplen:frс_list:cmd_commander:prs_person&page=1&filters=vibitie_prichina](http://gwar.mil.ru/heroes/?last_name=Желтонога&birth_place_gubernia=Подольская&birth_place_uezd=Каменецкий&groups=awd:ptr:frс:cmd:prs&types=awd_nagrady:awd_kart:potery_doneseniya_o_poteryah:potery_gospitali:potery_spiski_zahoroneniy:potery_voennoplen:frс_list:cmd_commander:prs_person&page=1&filters=vibitie_prichina) [ранен/ контужен, пропал%20без%20весту]
 12. ЦАМО, шкаф 32, ящик 13.
 13. Церковний літопис с.Залісці за 1886-1896 pp. – Кам'янець-Подільський історичний музей /К.-П.І.М./ – №118.
 14. Захар'єв В.А. Жовтоноги та рідня. – Хмельницький: ФОП Цюпак А.А., 2019. – С.68.

Маркова С.В.
м. Хмельницький

ПЕРЕДУМОВИ, ПЕРЕБІГ, ПРОЛОНГОВАНІ НАСЛІДКИ ТА ЛАТЕНТНІ СКЛАДОВІ ГОЛОДОМОРУ-ГЕНОЦИДУ

Сучасна Україна переживає складний процес суспільної трансформації, формування демократичної держави, громадянського суспільства. Відбуваються істотні зміни в суспільних відносинах, спрямовані на творення української політичної (громадянської) нації. Формування інститутів громадянського суспільства унеможливить відтворення диктаторських репресивних практик управління державою. Той факт, що проблеми сучасного державотворення сягають своїм корінням у тоталітарне минуле, надає актуальності всебічному вивченню феномену становлення комуністичного режиму в Україні та його наслідків. У розрізі процесу декомунізації в сучасній Україні варто поглиблено вивчити суспільні зміни, що від-

булися внаслідок одержавлення соціально-політичного життя вітчизняного соціуму, формування “нової людини”, котра б пов’язала своє життя зі служінням комуністичній системі, приносячи в жертву права людини, інтереси місцевих громад. Нові історичні реконструкції радянської доби дозволять краще зрозуміти пролонговані наслідки тоталітарного режиму, що призвів до відриву України від європейської моделі політичного й економічного розвитку; знищення парагромадянського селянського суспільства; Голодомору-геноциду, який фізично й морально понівечив не одне покоління українців.

Із легітимацією більшовицького режиму в Росії набула поширення парадигма пауперизації та кризи, що відповідала марксистському погляду на соціально-економічний розвиток суспільства. Українські селяни відразу важко вписувалися в концепти “диктатури пролетаріату”, “партії-держави”, “держави-комуни” тощо. Традиційне українське суспільство не відповідало утилітарним очікуванням більшовиків. Життя українських селян (станом на 1915 р. показник сільського населення перевищив 25 млн. осіб.), попри циклічні коливання та аграрне перенаселення, мало низку позитивних тенденцій, зокрема, це можливість придбати землю, вийти з общини. Значна частина земель знаходилася у володінні селян, була поширена ідея земельного володіння на засадах цілковитої власності. Напередодні революційних подій 1917 р. частка сільського населення України коливалася в межах 89 %, що засвідчує аграрний уклад життя та економіки переважної частини українського населення. Зафіксовані у перші десятиліття ХХ ст. форми громадсько-політичної та економічної активності українських селян, розширення інститутів самоврядування на селі, утворення селянських громадських спілок, дозволяють констатувати функціонування важливих елементів парагромадянського селянського суспільства. Проте у 1919 р. у бюлетені секретаріату ЦК КП(б)У було зазначено, що “терор є нормою у відсталій аграрній країні, з аморфними селянськими масами”¹. Влітку 1919 р. в Україні більшовиками було організовано червоний терор та розпочато “стратегічне переселення буржуазії з їхніх будинків”². Варто зауважити, що у 1913 р. на “серпневій” нараді ЦК РСДРП було задекларовано, що “партія офіційно відстоює терор”³. Щодо голоду, то слід сказати, що Ф. Енгельс, В. Ленін розглядали його, як елемент творення внутрішнього ринку.

У стенограмі ІІІ Всеукраїнського з’їзду рад Україна була проголошена військовим табором, у якому державне життя мало підпорядковуватися

¹ ЦДАГО, ф. 5, оп. 5-1, спр. 245, арк. 71.

² ЦДАГО, ф. 5, оп. 5-1, спр. 245, арк. 29-30.

³ КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. – [Изд. 7]. – М.: Госполитиздат, 1954. – Ч. І. (1898-1924). – С. 317.

вимогам, висунутим війною¹. Організаційними інструментами встановлення “диктатури пролетаріату” стали нові органи влади, підконтрольні партійним структурам, зокрема губернські ЧК, ревкоми, парткоми, комбіді. Методами диктатури вважались: червоний терор, позбавлення виборчих прав, ізоляції та інші². На серпневому пленумі ЦК КП(б)У (1–2 серпня 1919 р.) було вирішено “провести різко класову політику на селі, організовуючи пролетарські та напівпролетарські верстви села і протиставляючи їх куркульству”³. Е. Квірінг (голова УНРГ) у 1919 р. вважав, що запровадити соціалістичне господарство в Україні можливо, здолавши “сепаратизм місцевий”, скупчення “вільних анархічних комун”, де не хочуть підпорядковуватися центру⁴. Народний комісар продовольчих справ УСРР О. Шліхтер пообіцяв при потребі “задушити куркуля”⁵. Важливими структурами у системі нової влади залишалися ЧК. Варто зауважити, що голова ВУЦВК (1919–1938 рр.) Г. Петровський був одним із організаторів ВЧК і знався на методах диктатури. У Катеринославі, Миколаєві, Житомирі замість ЧК тимчасово стали діяти слідчі комісії⁶. Крім виявлення антирадянських осередків та нейтралізації підпільних опозиційних організацій, чекісти брали участь у придушенні повстанського руху. С. Томашівський на початку 1920-х рр. пророко попереджав, що “ті українці, які вірять, що українська державність, все-таки урятована з повної руїни сучасним радянським правлінням, зжахаються подумавши, якими страшними коштами життя й майна, фізичного і духовного, оплачена сучасна тінь державності”⁷. Терор для більшовиків апіорі розглядався як основний спосіб легітимації влади та вирішення усіх питань.

У Харкові 13 лютого 1921 р. політбюро ЦК КП(б)У затвердило тези доповіді голови бюро з відбудови промисловості (Промбюро) В. Чубаря на V Всеукраїнському з’їзді рад, де основним лейтмотивом була думка про неминучість засобів примусу щодо селян⁸. I Всеукраїнська нарада КП(б)

¹ ЦДАГО, ф. 5, оп. 5-1, спр. 245, арк. 78.

² Основи научного комунізму [3-е изд. доп. и уточнен.]. – М.: Политиздат, 1968. – С. 260-264.

³ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з’їздів, конференцій і пленумів ЦК: в 2-х т. – К.: Політвидав, 1976. – Т. 1. 1918–1941. – С. 62-63.

⁴ Квірінг Е. Организация народного хозяйства // Народное хозяйство Украины. № 4–5 (июнь–июль). Ежемесячное издание УКСОВНАРХОЗА. – К., 1919. – С. 53-57.

⁵ Історія українського селянства: Нариси в 2-х т. / [Андрощук О. В., Баран В. К., Блануца А. В. та ін.]; [В. А. Смолій (відп. ред.)] / НАН України; Ін-т історії України. – К.: Наук. думка, 2006. – Т. 2. – 2006. – С. 570.

⁶ Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ–ХХ ст. Історичні нариси / Д. В. Архірейський, О. Г. Бажан, Т. В. Бикова та ін. Відповід. ред. В. А. Смолій. – К.: Наук. думка, 2002. – С. 226.

⁷ ЦДАЛ, ф. 386, оп. 1, спр. 27, арк. 1.

⁸ Дорошко М. С. Номенклатура: керівна верхівка Радянської України (1917–1938 рр.): Монографія. – К.: Ніка-Центр, 2008. – С. 254; Кульчицький С. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. – К.: Темпора, 2013. – Кн. 2. – 2013. – С. 39-40.

У (2–4 травня 1921 р.) задекларувала заміну продрозкладки продподатком як поступки на “кризу пролетарської диктатури внаслідок упертого опору мільйонів дрібних власників”⁹. Проте суди за зловживання новою економічною політикою мали почати карати нещадно, аж до розстрілів. Лідер більшовиків наголошував на помилковості думок про те, що “неп поклав кінець терору”, та попередив про “терор економічний”¹⁰. Паралельно із запровадженням непу на найвищому партійному рівні заговорили про боротьбу з куркульським елементом, зорієнтувавши вертикаль влади на ослаблення соціальних позицій селян-власників¹¹. На місцях, як і в попередні роки, влада розмовляла із селянами через залякування та примус. Селян штрафували, конфісковували майно, погрожували відправкою у концентраційні табори, арештовували, віддавали під суд, забороняли продавати продукти на ярмарках, якщо їх можна було купити в радянських закладах торгівлі, забороняли обмінюватися худобою тощо. Новими випробуваннями для українців став голод 1921–1923 рр., спричинений командною економікою більшовиків, погодними умовами, нестачею посівних матеріалів, низькими врожайми та голод 1924–1925 рр. 31 серпня 1924 р. за підписом генерального секретаря ЦК КП(б)У Е. Квірінга до місцевих партійних організацій було розіслано закритий лист з поясненням стану стагнації сільського господарства УСРР в 1924 р. В ньому йшлося, що “посуха 1924 р. була найбільшою в Донецькій, Харківській, Одеській губерніях. Кількість охоплених голодом становила 1,5 млн. осіб. У вересні 1925 р. в одному з найбільших землеробських районів Поділля, Ганнопільському, окрім нестачі хліба, високих цін, було зафіксовано випадки опухання селян від голоду”¹².

У 1925 р. на посту генсека ЦК КП(б)У завдяки політичним інтригам став Л. Каганович, людина яка заради реалізації власних амбіцій та амбіцій Й. Сталіна готова була на будь-які вчинки. Кабінет сталінського поплічника нерідко нагадував камеру для тортур. У 1925 р. у країні починався “індустріальний бум”, який потребував значних обсягів продуктів харчування та зерна на експорт. Створення важкої індустрії й електрифікації країни було оголошено “кровною справою селян”¹³. Усі подальші партійні рішення в УСРР так чи інакше стосувалися проведення індустріалізації та корелювалися з діями партійного керівництва СРСР. У рукописних но-

⁹ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з’їздів, конференцій і пленумів ЦК : в 2-х т. – К. : Політвидав, 1976. – Т. 1. 1918–1941. – С. 134.

¹⁰ Ленин В. И. Письмо Л. Б Каменеву // Полн. собр. соч. – М.: Госполитиздат, 1967. – Т. 45. – С. 430.

¹¹ ЦДАВО, ф. 27, оп. 2, спр. 49, арк. 203.

¹² ДАХМО, ф. П 31, оп. 1, спр. 40, арк. 51.

¹³ Історія Комуністичної партії Радянського Союзу: в 6-ти тт. – Т. 4. Комуністична партія в боротьбі за побудову соціалізму в СРСР. 1921–1937 рр. – Кн. 2. (1929–1937 рр.). – 1973. – С. 449.

татках С. Струмиліна є така приписка: “Нас лякали засиллям куркуля та вимагали, щоб ми на цій підставі викачали засоби для “першочергового соціалістичного накопичення” мільярди й будували на цій основі соціалістичну індустріальну країну. Проте із загальної маси посівів на частку цієї верхівки припадає всього 11,8 %, по худобі – 75 %, по населенню – 3,3 %. Вся маса нетрудових доходів селянської верхівки складала близько 271 млн. крб., з яких ми вже вилучили тільки у вигляді сільгосподатку 70 млн. у 1925/1926 г. р., але ми ще маємо додати до цього 85 млн. з інших податкових вилучень. Навіть при повному розкуркуленні цієї групи населення ми не змогли б з даного джерела добути необхідні нам мільйони”¹. Наразі, складно об’єктивно поррахувати частку “куркулів”, адже їхні статки часто були меншими за дохід робітника у місті. На офіційному рівні категорію “куркуль” використовували переважно з метою необ’єктивного зростання їх чисельності корельовано до потреб державних кампаній (індустріалізації, колективізації, розкуркулення, хлібозаготівельних).

У 1925 р. було розпочато масштабне “переміщення” трудових ресурсів. У 1924 р. нарком землеробства УСРР І. Клименко та заступник наркома М. Вольф розпочали підготовку (після відповідного рішення ВЦВК) до поновлення переміщення трудових ресурсів на схід СРСР. С. Любарський (керівник планової комісії республіканського Наркомзему та голова “Агро-Джойнта” в Україні) вважав, що саме схід СРСР потребує енергії “українця-піонера”. Відповідно до постанови ЦВК СРСР від 30 липня 1925 р. у республіках були складені перспективні плани переселення на десять років (з УСРР протягом 1926–1935 рр. передбачалося переселити 2 млн. осіб із 77 тис. селянських господарств). “Зайвого населення” НКЗС УСРР нарахував у 1926 р. 5 260 000 осіб (у 1931/1932 рр. його кількість мала зрости без урахування спеціальних заходів до 7 717 000)². Переселенський комітет СРСР оприлюднив дещо іншу кількість “зайвого населення”, а саме понад 4 млн. осіб у 1926 р. Після проведених заходів НКЗС УСРР спрогнозував на 1931–1932 рр. кількість “зайвого населення” у 4,3 млн. осіб³. *Негатив такого прогнозу полягав у тому, що Наркомзем формував думку московської партійної верхівки щодо існування значної кількості “зайвого” населення в УСРР, не інтегрованого в радянську економіку.* Керівництво республіки намагалося знайти вихід, зокрема через зменшення “зайвої людської сили” в сільському господарстві, бо, на його думку, вони створювали загрозу економічному розвитку України.

XV з’їзд ВКП(б) 1927 р. одні науковці класифікують як з’їзд колективізації, а інші – як з’їзд кооперації. Проте усі погоджуються із тим, що

¹ РГАЭ, ф. 219, оп. 1., д. 167, л. 17; 26 а.

² ЦДАВО, ф. 27, оп. 8, спр. 980, арк. 4; 12.

³ ЦДАВО, ф. 27, оп. 8, спр. 83, арк. 5.

на ньому остаточно було вирішено долю селян-господарів. У постанові Х Всеукраїнського з'їзду Рад після доповіді Наркомземсправ т. Шліхтера наголошувалося на розвиткові колективізації, яка розпочалася разом із ліквідацією нетрудового землекористування та приватної власності на землю⁴. На початку 1928 р. Л. Каганович вимагав мобілізувати парторганізацію та привести її у бойову готовність через те, що “амністовані офіцери, сини куркулів, самі куркулі, усілякий контрреволюційний зброд підняли голову у зв'язку з хлібозаготівлями”. 14 липня 1928 р. С. Косіора одногосно обрали генеральним секретарем на пленумі ЦК КП(б)У, його попередник Л. Каганович став секретарем ЦК ВКП(б). Відтоді майже всі засідання Політбюро ЦК КП(б)У перетворилися у штаб з організації весняної сівби, збирання врожаю і хлібозаготівель⁵. 10 лютого 1929 р. політбюро ЦК КП(б)У проголосило “правильний шлях” розвитку сільського господарства. Активним апологетом колективізації в Україні став П. Любченко (секретар ЦК КП(б)У).

На пленумі ЦК і ЦКК ВКП(б) у квітні 1929 р. у промові Й. Сталіна “Про правий ухил у ВКП(б)” було окреслено методи проведення хлібозаготівельних кампаній у СРСР за принципом самообкладання⁶. На згаданому пленумі Й. Сталін задекларував, що, “крім звичайних податків, прямих і посередніх, які сплачує селянство державі, воно дає ще деякий надподаток у вигляді переплат на промтовари й у вигляді недодержання по лінії цін на сільськогосподарські продукти <...> Так от, цей надподаток, отриманий у результаті “ножиць”, становить “щось подібне до данини”⁷. Цей вислів очільника держави спровокував наприкінці 1920-х рр. порівняння колективізації із новим покріпаченням селян. Насправді ніхто точно не знав, які були “ножиці” між ціною і вартістю продуктів землеробства.

21 червня 1929 р. ЦВК і РНК СРСР ухвалили постанову “Про заходи зміцнення колгоспної системи”. У липні 1929 р. політбюро ЦК ВКП(б) прийняло рішення про недоцільність приймання куркулів у колгоспи; “не пускати глитаїв у колгосп, відібрати у них засоби виробництва”⁸. У жовтні 1929 р. С. Косіор наголосив, що ЦК КП(б)У поділяє методи підходу до середняцьких господарств і до “заможного-куркульської верхівки села”, частка “верхівки” встановлювалася в межах 7–10 % загальної кількості селянських господарств, на цю верхівку припадало від 35 до 45 % обсягів хлібозаготівельного плану, як правило, їм давали “тверді завдання” на

⁴ Збірник партійних та урядових постанов про сільськогосподарську кооперацію (серпень 1926 – липень 1927 року). – Х., 1927. – С. 56-57.

⁵ Лозицький В. Вказ. праця. – С. 63.

⁶ Кульчицький С. Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення. – К.: Наш час, 2008. – С. 110.

⁷ Сталін Й. Про правий ухил у ВКП(б). – Т. 12. – С. 49.

⁸ ДАХМО, ф. П. 478, оп. 1, спр. 22, арк. 15.

основі експертних оцінок кожного конкретного господарства (експертизу проводила сільрада)¹. На листопадовому (1929 р.) пленумі ЦК ВКП(б) висловлювалися за проведення суцільної колективізації упродовж року. Колективізацію намагалися здійснювати за графіком, розробленим наркомом землеробства Я. Яковлевим. 19 листопада 1929 р. у “Вістях ВУЦВК”, № 267 було надруковано принизливу для людської гідності постанову Наркомторгу, Наркомюсту та Наркомземсправ УСРР – “Список речей, на які не можна звертати стягнення штрафів, що їх присудив кримінальний суд за відмову здати хліб або за опір переведенню хлібозаготівельного плану” за підписом Народного комісара торгівлі УСРР Вейцера, заступника народного комісара юстиції УСРР і генерального прокурора республіки Михайлика, Наркомзему УСРР Шліхтера. Відповідно до згаданої постанови, селянам дозволяли залишати після рішення кримінального суду за невиконання хлібозаготівельного плану: “по одному предмету верхнього одягу і щоденного носильного одягу, по парі чобіт, чи черевиків або валянків та по шапці, чи кашкетові і хустці або шалі; білизна у кількості найбільше по дві зміни на кожного; ліжка, постілі (матрац, подушка) та ковдри, потрібні для дітей, віком не більше 14 років, та хворих членів родини, на кожного з них по одному з наведених предметів; потрібні особам харчі найбільше на один місяць, палива – на два; посуд – один чайник або чавун на окріп, одне відро на всю родину, одна тарілка, виделка, ніж, ложка, склянка або чашка”².

Примусова колективізація стала ключовим алгоритмом вирішення “селянського питання” більшовиками, переведення питань землекористування в тоталітарну площину. Станом на 15 грудня 1929 р. Вінницький, Київський, Полтавський округи не мали жодного району з часткою колективізації понад 70 %. Із 510 районів УСРР 294 мали частку колективізації меншу за 15 %; 119 – 15–30 %; 59 – 30–50 %; 24 – 50–70 %; 14 – 70 % і більше³. Проте центральне керівництво планувало, що попереду всіх республік мала йти Україна, особливо її степовий регіон (до весни 1931 р. мало бути колективізовано 95 % населення, окрім куркульських господарств). На осінь 1932 р. планували повністю закінчити колективізацію⁴. 5 січня 1930 р. політбюро ЦК прийняло спеціальне рішення “Про темп колективізації і заходи допомоги держави колгоспному будівництву”. У резолюції ЦК встановлював можливість перевиконання п’ятирічного плану колгоспного будівництва весною 1930 р. та наявність матеріальних та ін-

¹ Кульчицький С. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. Кн. 2. С. 309.

² Збірник законів та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. – № 24, 1929. – С. 710–741.

³ РГАЭ, ф. 7486, оп. 37, д. 40, л. 209-211.

⁴ РГАЭ, ф. 7486, оп. 37, д. 40, л. 34; 37-40.

ших умов, необхідних для заміни куркульського виробництва виробництвом колгоспів, у зв'язку з чим проголошував необхідність переходу від політики обмеження до політики ліквідації куркульства як класу; СРСР було поділено на 3 групи районів, встановивши для кожної з них орієнтовні строки завершення колективізації. Окремі районні керівники іноді виявляли готовність до ще більшого скорочення термінів, зокрема наприкінці весняної посівної кампанії 1930 р. Шепетівський окружком КП(б) У постановив провести колективізацію за півтора року. У договорі про соціалістичне змагання між Дунаєвцьким і Новоушицьким районами (1930 р.) містилось зобов'язання закінчити колективізацію навесні того ж року. Примусово усупільнювались житлові будинки, худоба, птиця, збіжжя, реманент, посуд. У селах церкви перетворили у сховища зерна, одягу, посуду, меблів, реманенту⁵. У с. Новополонському на Шепетівщині на пленумі сільради було внесено пропозицію не лише скоротити темпи колективізації, але й спочатку зістригти гриви та хвости у коней, а тоді пообрізати жінкам коси (кілограм “немитого і нерозчесаного” волосся наприкінці 1920-х рр. коштував 75 коп., кілограм “митого та сортованого” – 2 крб. 75 коп.)⁶.

Наприкінці 1929 р. у Політбюро ЦК ВКП(б) остаточно переміг ідеологічний підхід до визначення розшарування селян. Було розпочато виселення сотень тисяч селян у райони Крайньої Півночі та Північного Уралу. Тоді ж було прийнято постанови ВУЦВК і Раднаркому УРСР “Про заходи щодо розкуркулення селян” від 3 липня 1929 р.; “Про ознаки, які визначили селянське господарство як куркульське” від 13 серпня 1929 р. Під головуванням В. Молотова і за активного сприяння К. Карлсона було розроблено таємну постанову політбюро ЦК ВКП(б) “Про заходи щодо ліквідації куркульських господарств у районах суцільної колективізації” від 30 січня 1930 р. До “куркулів”, “глітаїв” масово застосовували політику ізолювання, зокрема їх позбавляли виборчих прав. 29 травня 1931 р. П. Постишев розіслав у республіки нові планові завдання з виселення. Більшість жителів сільської місцевості не визнавала жорстокого класового поділу на селі. Селяни писали у листах (ненадрукованих) до центральних газет та журналів: “куркулів така велика сила, скільки тоді для них потрібно в'язниць, забув про це верховний повелитель”; “куркуль” – “радше прізвисько, а не реальна соціальна категорія”; “куркулів потрібно перевиховувати, адже вони також люди”⁷; “ми всі селяни і не треба нас розподіляти на куркулів, середняків і бідноту”⁸. Соціальна структура радянського суспільства опинилася в цілковитій залежності від політичної. “*Куркулями*” місцева

⁵ ЦДАВО, ф. 3470, оп. 1, спр. 30, арк. 7.

⁶ РГАЭ, ф. 7486, оп. 37, д. 102, л. 221.

⁷ РГАЭ, ф. 7486, оп. 37, д. 102, л. 51; 122; 229.

⁸ ДАХМО, ф. П. 31, оп. 1, спр. 45, арк. 127-128.

влада насамперед вважала тих, кого остерігалася з політичного погляду, при цьому доходи пересічного “куркуля” були часто нижчі, ніж у пересічного індустріального робітника. У доповідній записці ДПУ УСРР від 25 березня 1930 р. йшлося про виселення 19 531 куркульських господарств, 92 970 осіб, із них 32 054 дітей¹. Протягом 1930 р. було розкуркулено 31 593 господарства². Т. Снайдер пише про 32 127 депортованих сімей на початок 1931 р.³. Частина виселених потрапила до трудових поселень ОДПУ⁴. Розкуркулення, як складова політики одержавлення села, виселення, знищення десятків тисяч продуктивних господарств (дворів) за межі України призвело до руйнації традиційних українських інституцій самоврядності на селі та їх носіїв.

Ставлення більшості пересічних громадян до влади та її економічної політики наприкінці 1920-х рр. різко погіршилося: люди називали колгоспи “будинками, де утримують смертників, які чекають свого кінця”⁵; колгоспний рух – “снігом, який випав на голову”⁶; колективізацію – “сухотами” (першою стадією хвороби називали тсози, другою – артілі, третьою, після якої настає смерть, – комуни⁷; сталінські стрибки – “загибеллю трудового населення”⁸. Громадяни просили “відмінити кріпосне право” та “хуліганську політику”, “зупинити партійних розбійників”⁹, “фізичне та моральне насилля”¹⁰ та закликали владу “купити хліб за кордоном”¹¹.

Колективізація, розкуркулення, хлібозаготівельні кампанії корельовалися із новою законодавчою основою “судочинства”. Закриті суди, позасудові розправи ставали буденною справою. Опонентів нового режиму, котрі виступали за врахування об’єктивних тенденцій та теорію “рівноваги”, було названо зняряддям капіталістичних диверсійних актів, вони зазнали переслідувань¹². Початок 1930-х рр. характеризувався насамперед

¹ Бем Н. В. Політичні настрої українського селянства в умовах суцільної колективізації сільського господарства (кінець 1920-х – 1933 рр.): дис. кандидата іст. наук: 07.00.01. – К., 2004. – С. 106.

² Кульчицький С. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. Кн. 1. С. 330.

³ Снайдер Т. Криваві землі: Європа поміж Гітлером та Сталіним: монографія. – К.: Грані-Т, 2011. – С. 44.

⁴ ГАРФ, ф. Р. 5446, оп. 14а, д. 245, 100 л.

⁵ ГАРФ, ф. 7486, оп. 37, д. 102, л. 202.

⁶ Кривицький М. К вопросу об этапах нашей экономики // Проблемы экономики. – № 3. – М.: Изд-во Коммунистической академии, 1930. – С. VI.

⁷ ГАРФ, ф. 7486, оп. 37, д. 61, л. 134.

⁸ ГАРФ, ф. 7486, оп. 37, д. 102, л. 169.

⁹ ГАРФ, ф. 7486, оп. 37, д. 102, л. 171.

¹⁰ ГАРФ, ф. 7486, оп. 37, д. 102, л. 238.

¹¹ ГАРФ, ф. 7486, оп. 37, д. 102, л. 167.

¹² Дольников И. Проблема плана на новом этапе // Проблемы экономики. – № 10. – М.: Изд-во Коммунистической академии, 1930. – С. 44–60.

збільшенням повноважень каральних органів СРСР. Показові процеси у фальсифікованих справах “ворогів народу” надовго заклали у свідомість багатьох “ген страху”. Одними з перших були: Шахтинська справа 1928 р.; процес “Спілки визволення України” 1929–1930 рр., В. Чехівського та його брата Миколу на цьому процесі зробили головними обвинуваченими від УАПЦ¹³, лаву підсудних займали академіки ВУАН С. Єфремов, М. Слабченко, письменниця Л. Старицька-Черняхівська та ін.¹⁴. Громадським обвинувачем на процесі СВУ виступив П. Любченко. У січні–лютому 1930 р. була завершена сфальсифікована справа “Контрреволюційної шкідницької організації в сільському господарстві України”¹⁵; справа про так званий “Український національний Центр” 1930–1931 рр. та ін. Поплічник Й. Сталіна А. Вишинський у 1930 р. наголошував, що “не люди визначають систему роботи, а система визначає характер роботи людей”¹⁶. Органами ДПУ УСРР за період з 1 вересня 1931 р. до 1 вересня 1932 р. було порушено 1 163 слідчих справи “по лінії шпигунства” (соціальна складова звинувачених у шпигунстві була такою: середняків – 22 %; робітників – 14,6 %; службовців – 13,4 %; колгоспників – 10,6 %; бідняків – 8 %). Селян звинувачували у шпигунстві польському, румунському, німецькому, чеському та ін. Покарано 2649 осіб.¹⁷ Переважна більшість вигаданих “антирадянських підпільних організацій” та “справ” насправді були штучними витворами апарату ДПУ. У 1927–1933 р. мали бути розкритими справи: “Прибулець”, “Сок-Мовісти”, “Визволенці”, “Невгамовні”, “Кияни”, “Козаки”, “Шакали”, “Вибух”, “Зв’язківці”, “Інтелігенти”, “Батько”¹⁸, “Махновці”¹⁹, “Нарада”, “Десятка”, “Шпана”, “Літератори”²⁰. В’язниці, табори, колонії, будинки ув’язнених на початку 1930-х рр. були вщент заповнені арештованими. Основними складовими елементами української контрреволюції визначали “куркулів” та інтелігенцію. Проте катування не оминули і середняків. Сількор Бойко, який мешкав на Сумщині у 1930 р. писав, що “середняків за відмову вступу до колгоспу б’ють так, що у них вилітають ребра”²¹. На місцях представники влади часто “проявляли ініці-

¹³ Бухарева І. В., Даниленко В. М., Окіпнюк В. М., Преловська І. М. Репресовані діячі Української Автокефальної Православної Церкви (1921–1939): біографічний довідник. – К.: Смолоскип, 2011. – С. 7.

¹⁴ Відносини держави, суспільства і особи під час створення радянського ладу в Україні (1917–1938 рр.). Кол. монографія / Відповідальний ред. В. Смолій. – Т. 1. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2013. – С. 278.

¹⁵ Справа “Української філії Трудової селянської партії” / Упоряд.: Т. Ф. Григор’єва, В. І. Очеретянко. – К.: Головна редколегія “Реабілітована історія”, 2010. – С. 7-20.

¹⁶ ГАРФ, ф. Р. 5462, оп. 12, д. 4, л. 39.

¹⁷ ГДА СБ України, ф. 42, спр. 9, арк. 115-116.

¹⁸ ГДА СБ України, ф. 9, спр. 666, арк. 58-61.

¹⁹ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 445, арк. 22.

²⁰ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 370, арк. 24; 29.

²¹ РГАЭ, ф. 7486, оп. 37, д. 102, л. 214.

ативу”, вдавалися до погроз, прямого насильства. Взнаки давалося їй те, що більше половини керівників мали низький освітній рівень (два класи) або взагалі були неписьменними. Селяни Вінничини (с. Баланівка) скаржилися, що “вночі їх збирали в одну хату і складали списки прихильників радянської влади і ворогів. Прихильники мали записатися до колгоспу, за відмову, погрожували виселенням у Соловки, накладали штраф у 80 крб. та описували все майно”¹. Отже, “червоний терор” 1930-х рр. для селян розпочався наприкінці 1920-х рр. із запровадженням суцільної колективізації, розкуркулення, хлібозаготівельних кампаній.

Найвищі партфункціонери СРСР вважали, що в країні існує “практично невичерпне джерело живої робочої сили” (перенаселення села в СРСР обраховували у 8–9 млн.²), а тому її можна нещадно експлуатувати. Проте у 1929 р. загальний коефіцієнт природного приросту населення в Україні знизився до 17,7 (в СРСР – до 17,6). На думку сучасних українських демографів І. Курило, Е. Лібанової, Н. Рингач, в СРСР у роки масової колективізації було започатковано аморальну традицію безмежного демографічного марнотратства, що перетворилось на частину державної політики, а колективізація здійснила не менш потужний вплив на процеси народжуваності, ніж Голодомор³.

На початку 1930 р. селянський опір, особливо у прикордонних районах УСРР, на короткий час зупинив колективізацію. Селяни відповіли на відчуження від власності активними формами опору, характерною ознакою яких було руйнування інституцій радянської влади на селі, повернення до сходів, обрання сільських старост. У доповідній записці голови ДПУ УРСР В. Балицького генеральному секретарю С. Косіюру про причини та хід селянських виступів у прикордонних округах України від 30 березня 1930 р. зазначалося, що в 11 прикордонних округах з кінця лютого були масові хвилювання, а то й збройні виступи селян. Масові хвилювання розпочиналися із виступів жінок в 200–300 осіб, а іноді й більше, що збиралися біля сільрад із вимогою виходів з колгоспу, видачі зерна та усуспільненого майна <...> Рішучими діями оперативних груп і військ ДПУ виступи і збройні заворушення були ліквідовані <...> В. Балицький пропонував: *“повести рішительную боротьбу с икривлениями линии партии, для чего в каждом пораженном округе нужно выбрать особо злостных нарушителей и поставит показательные процессы, чтобы селянство знало, что Советская власть всех карает за нарушение законов*

¹ ЦДАГО, ф. 1, оп. 20, спр. 3184, арк. 62-74.

² РГАЭ, ф. 219, оп. 1, д. 169, л. 1-3.

³ Курило І. Особливості динаміки народжуваності у 30-ті роки ХХ сторіччя та її детермінанти // Голодомор 1932–1933 рр. в Україні: причини, демографічні наслідки, правова оцінка: Матеріали міжнародної наукової конференції. Київ, 25–26 вересня 2008 р. – К.: Видавничий дім “Києво-Могилянська академія”, 2009. – С. 330.

<...>⁴. У доповідній записці секретаря Шепетівського окружного партії Пилипенка ЦК КП(б)У зазначалося, що події, які відбувалися в окрузі, пов'язані з масовими селянськими “волинками”, в яких найбільш активну роль відігравали жінки”⁵.

У 1931 р. країна вступила “у смугу прискороеного соціалістичного будівництва”. При цьому зовнішня заборгованість СРСР у серпні 1931 р. вже становила понад 1 млн. карб. Політичним гаслом 1931 р. стало “Жодного центнера хліба приватникові!”⁶. У липні Г. Петровський закликав робітників і селян виконати народногосподарський план другого півріччя вирішального року п'ятирічки, хлібозаготівлі закінчити до жовтневих свят, боротьбу за хліб було оголошено боротьбою за соціалізм⁷. Влада також корелювала кампанії колективізації, розкуркулення, хлібозаготівельні з наданням освітніх послуг. Так, у березні 1931 р. за невиконання хлібозаготівель було знято з постачання установи освіти у 180 районах УСРР.

1 вересня 1931 р. у пресі відзвітували, що в УСРР колективізовано понад 72 % усієї орної землі; в степовій смузі – 90,4 %⁸. На кінець 1931 р. замість 3,3 мільйонів дрібних селянських господарств в Україні було 31 003 колгоспів із площею землі 18,9 млн. га, або 73,5 % усієї орної землі⁹. При цьому селяни ще мали право виходити з колгоспів, але здійснити це на практиці було не так просто. Усе залежало від позиції місцевого керівництва та партійного уповноваженого. 29 грудня 1931 р. було прийнято Постанову політбюро ЦК КП(б)У, в якій усі райони розбивалися на шість груп: Харківську, Київську, Вінницьку, Запорізьку, Полтавську, Одеську. За кожною з них закріплювали відповідальних із числа партпаратників. Кожен окремих район також дробився на ділянки, до яких прикріплювали членів бюро райпарткому з покладенням усієї відповідальності за виконання плану хлібозаготівель¹⁰. Колгоспників зі сторінок газет і журналів застерігали, що перший обмолот хліба потрібно віддавати державі, прибутки розподіляти відповідно до трудоднів та якості праці, а не за кількістю їдоків, заборонялось наперед видавати аванси, колгоспи закликали не ставати на шлях собезицтва і не допомагати всім, не робити великих відрахувань із валових прибутків до всіляких громадських і культурно-по-

⁴ ЦДАГО, ф.1, оп. 20, спр. 3184, арк. 62-74.

⁵ ДАХМО, ф. П. 458, оп. 1, спр. 324, арк. 2.

⁶ На ділі повернутися лицем до колгоспів // Червоне село. – 1931. – № 8 (серпень). – С. 1.

⁷ Прикінцева промова Г. І. Петровського на 2 Сесії ВУЦВК // Червоне село. – 1931. – № 7 (липень). – С. 2–5.

⁸ Свято досягнень і перемог // Червоне село. Журнал ВУЦВК. – 1931. – № 9. – С. 8–10.

⁹ Сліпанський А. Новими методами за успішне розв'язання проблеми врожайності // Більшовик України. – 1932. – № 1–2 (січень). – Вид-во ЦК КП(б)У “комуніст”. – С. 45.

¹⁰ ДАХМО, ф.П. 478, оп. 1, спр. 57, арк. 23.; ДАХМО, ф.П. 478, оп. 1, спр. 66, арк. 6.

бутових фондів (на “культгектари”, “жіночі гектари”, підшефні частини)¹. У грудні 1931 р. державні органи почали фіксувати в Україні випадки голодування та смерті від голоду².

Й. Сталін 11 серпня 1932 р. направив лист Л. Кагановичу, в якому гостро відреагував на відмову приблизно 50 райкомів виконувати нереальний план хлібозаготівель³. Наприкінці літа 1932 р. в УСРР розпочався масовий голод. Колгоспам і радгоспам УСРР у вересні 1932 р. було відмовлено у наданні насінневої позики, заборонено приватну торгівлю хлібом до повного виконання хлібозаготівельних планів (вона дозволялась після 15 січня та виконання усіх планів). 7 серпня 1932 р. ЦВК і РНК СРСР прийняли постанову “Про охорону майна державних підприємств, колгоспів та кооперації і зміцнення громадської (соціалістичної) власності” (у народі цю постанову назвали “законом про п’ять колосків”). І. Акулов (перший заступник голови ОДПУ) очолив комісію з розроблення Інструкції “Про застосування постанови ЦВК і РНК СРСР від 7 серпня 1932 р. про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації та зміцнення суспільної (соціалістичної) власності” (текст було підписано Акуловим, Винокуровим, Красіковим). По суті, вона дозволяла карати селян як кримінальних злочинців: за “півкишені недозрілих колосків” можна було отримати 10 років концтаборів, а то й бути страченим.

У 1932 р. з голодуючої України внаслідок прямих конфіскацій ледве зібрали близько 4 млн. т. Станом на 5 жовтня 1932 р. з 23 270 колгоспів тільки 1 403 виконали хлібозаготівельний план. 25 жовтня було зафіксовано виконання річного плану хлібозаготівель на 39 %⁴. Наприклад, виконання вересневого плану 1932 р. у Вінницькій області становило: радгоспами – 15,8 %; колгоспами – 22,4 %; одноосібниками – 9,5 %. Загальне виконання плану склало 15,5 %, річного – 20,1 %. Станом на 1 вересня 1932 р. у Деражнянському районі хлібозаготівельний план виконали на 9,1 % від річного, одноосібний сектор виконав план на 3,8 % річного плану. У Полонському районі до вересня 1932 р. не могли розпочати хлібозаготівлі взагалі. У Дунаєвецькому районі план був виконаний на 9,2 %, Летичівському – 8,7 %, Меджибізькому – 9,5 %, Новоушицькому – 5,7 %, Проскурівському – 8 %⁵.

¹ Розподіл наслідків господарювання в колгоспах // Червоне село. Журнал ВУЦВК. – 1931. – № 9. – С. 10–12.

² Командири великого голоду: Поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та Північний Кавказ. 1932–1933 рр. / За ред. В. Васильєва, Ю. Шаповала. – К.: Генеза, 2001. – С. 12.

³ Кульчицький С. Голодомор 1932–1933 рр.: механізми сталінського терору // УІЖ. – 2007. № 4. – С. 12.

⁴ Кульчицький С. Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення. – К.: Наш час, 2008. – С. 256.

⁵ ДАХМО, ф.Р. 1250, оп. 1, спр. 2395, арк. 35.

Постанову ЦК КП(б)У “Про заходи до посилення хлібозаготівель” від 18 листопада та постанову РНК УРСР з аналогічною назвою від 20 листопада 1932 р. було підготовлено під безпосереднім керівництвом Й. Сталіна, долучився до процесу написання й В. Молотов (який працював в Україні до 23 листопада 1932 р.). 24 листопада 1932 р. В. Молотов разом із В. Чубарем, В. Строгановим підписали телеграму Й. Сталіну з пропозицією надати спецкомісії ЦК КП(б)У право вироків з вищою мірою покарання – розстрілу.

На початку листопада 1932 р. Л. Каганович під час поїздки на Північний Кавказ запропонував використати режим “чорної дошки”⁶. Постанова РНК УСРР “Про боротьбу з куркульським впливом у колгоспах” від 20 листопада 1932 р. (підписали В. Чубар, В. Легкий) надавала право заносити на “чорні дошки” села та райони; державою було санкціоновано проведення масових обшуків у селян і накладання натуральних штрафів (у розмірі 15-місячної норми м’ясозаготівель); припинення постачання краму або вивезення усього товару з крамниць, у разі невиконання хлібозаготівель⁷.

Постановою політбюро ЦК ВКП(б) від 22 листопада 1932 р. було створено спеціальну комісію (члени: С. Косіор, С. Реденс, А. Кисельов), що мала право виносити смертні вирoki у справах репресованих під час хлібозаготівель в Україні. Постанова “Про хлібозаготівлі на Україні, Північному Кавказі і в Західній області” від 14 грудня 1932 р. надавала право облвиконкомам і райкомам призупиняти забезпечення товарами найбільш відсталих сіл до повного виконання ними хлібозаготівельного плану. 24 грудня 1932 р. всім секретарям райкомів, головам райвиконкомів, уповноваженим обкомів надійшов лист ЦК КП(б)У, яким дозволялося вивезення колгоспних насінневих фондів у рахунок хлібозаготівель. Секретар ЦК КП(б)У С. Косіор продублював цей лист 25 грудня 1932 р.⁸. В. Строганов (перший секретар Дніпропетровського обласного комітету КП(б)У) 14 грудня 1932 р. доповів у Москву про готовність Дніпропетровської області виконати хлібозаготівельний план до кінця січня 1933 р. і підписав лист ЦК КП(б)У про обов’язковий вивіз “наявних колгоспних фондів, у тому числі насінневих” в рахунок хлібозаготівель. Аналогічно діяли П. Любченко, В. Чернявський у Вінницькій області, І. Акулов на Донбасі. В. Чернявський на посту першого секретаря Вінницького обласного комітету КП(б)У займався регулярною відправкою

⁶ Командири великого голоду: Поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та Північний Кавказ. 1932–1933 рр. / За ред. В. Васильєва, Ю. Шаповала. – К.: Генеза, 2001. – С. 254.

⁷ ДАХМО, ф.Р. 1160, оп. 2, спр. 7, арк. 374.

⁸ Голод 1932–1933 рр. на Україні: очима істориків, мовою документів. / Кер. кол. упоряд. Р. Я. Пиріг. – К.: Політвидав України, 1990. – С. 298.

хліба на експорт (щоденно могли вивозити по 150 тис. пудів зерна; у селян вилучали домашню птицю, масло, рибу, яйця, мед, горіхи, раки, мак, хрін тощо). 1 січня 1933 р. українські очільники отримали телеграму від Й. Сталіна, що започатковувала кампанію тотального пошуку хліба. На зиму одноосібники та колгоспники залишилися без харчових запасів. При цьому їм заборонили утворювати будь-які фонди допомоги, допоки вони не здадуть хліб державі¹.

Віізди селян із сіл у 1932–1933 р. набули масового характеру. Станом на 02. 02. 1933 р. було затримано і “профільтровано” 3 861 особу, заарештовано – 340, повернено – 3 521. Заарештовано та вислано до концтаборів 252 особи як організаторів втеч. На залізниці затримано і “профільтровано” 16 733 особи (колгоспників – 7106, одноосібників – 7870, куркулів – 507)². Запровадження паспортного режиму в 1932 р. мало обмежити пересування селян. Проте лише з Дніпропетровської області виїхало приблизно 95 тис. осіб. У Софіївському районі Дніпропетровської області із 40 колгоспів вііздами було охоплено 36. Масово вііздили селяни 47 районів Київської області, переважно це були одноосібники та ті, кого називали “куркулями”. Київську та Харківську області також залишили понад 90 тис. селян. Через масові віізди селян із Дніпропетровської та Вінницької областей було ліквідовано майже 3,5 тис. господарств, зареєстровано села, із яких виїхали усі голови сімей³. Органи ДПУ УСРР затриманих селян після “фільтрування” або повертали на місце проживання, або арештовували як організаторів втеч, найчастіше це означало концтабір. Потужні внутрішні міграції внесли значну дестабілізацію у сімейно-шлюбні взаємини українців, змінивши їхню матримоніальну поведінку. Небачені за розмахом внутрішні переміщення населення супроводжувалися помітним зниженням міцності шлюбу, масовим поширенням абортів. Було зареєстровано збільшення кількості підкинутих дітей.

Судові органи (використовуючи статтю 58 Кримінального кодексу) поза чергою розглядали справи з невиконання хлібозаготівельних планів, часто безпосередньо в селах з метою залякування колгоспників, середняків, бідняків⁴. У листопаді 1932 – січні 1933 рр. ДПУ УСРР ліквідувало 1 208 “контрреволюційних” колгоспних груп⁵. З 1 грудня до 30 грудня 1932 р. за вироком судової трійки при Колегії ДПУ УСРР 97 осіб були

¹ ЦДАВО, ф.3470, оп. 1, спр. 65, арк. 158.

² ГДА СБ України, ф. 68, спр. 228, арк. 138.

³ ГДА СБ України, ф. 68, спр. 228, арк. 139-141.

⁴ Голод 1932–1933 рр. на Україні: очима істориків, мовою документів. / Кер. кол. упоряд. Р. Я. Пиріг. – К.: Політвидав України, 1990. – С. 284–286.

⁵ Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ–НКВД. – К.: Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2008. – С. 54.; ГАРФ, ф. Р. 5446, оп. 82, д. 26, л. 34.

розстріляні (55 справ)⁶. На 1 січня 1933 р. після проведення ДПУ УСРР “операцій на селі” було “ліквідовано” 672 групи, на 30 грудня – 935, заарештовано майже 20 тис. осіб (1 607 справ; соціальний стан заарештованих переважно визначали як куркулі, середняки). У 1933 р. з 24 191 колгоспу було “вичищено” понад 200 тис. осіб. Рішенням політбюро ЦК ВКП(б) від 10 березня 1933 р. “судовій трійці” при колегії ДПУ УСРР (В. Балицький, К. Карлсон, І. Леплевський) було надано право розгляду справ щодо повстанства і контрреволюції в Україні із застосуванням вищої міри соціального захисту. Протягом 1933 р. за постановою “трійки” при Колегії ДПУ УСРР було розстріляно 805 осіб⁷. В УСРР станом на 10 травня 1933 р. під вартою перебувало 123 607 осіб⁸. У розробці ДПУ УСРР знаходилася ціла низка сфальсифікованих справ: “Визволенці”, “Невгамовні”, “Козаки”, “Шакали”, “Вибух”⁹. У 1933 р. встановлений ліміт “позбавлених волі” постановою ЦК ВКП(б) для УСРР був у кількості 60 тис. осіб, з яких підлягали вивезенню за межі республіки 25 тис.¹⁰ С. Косіор 15 березня 1933 р. у листі до Й. Сталіна писав, що “голодування не навчило ще дуже багатьох колгоспників уму-розуму”.

На початку 1930-х рр. влада спровокувала у значної частини селян постійний стан фрустрації, що супроводжувався гнівом, відчаєм, почуттям провини, втратою контролю над собою. У людей від голоду ставалися психічні розлади, затьмарювалась свідомість, порушувалось мислення, воля, пам’ять. Оточуюча дійсність часто викликала панічний страх. Інтенсивність психологічної кризи зростала поступово, з підвищенням конфліктної напруги, яка досягла апогею взимку 1932–1933 рр., коли селяни зрозуміли непереможність тогочасного становища. У 1933 р. селян-хліборобів змусили не лише голодувати, а й по-рабському працювати, жебракувати, зректися базових принципів та переконань, поставивши на межу виживання. Селяни блукали полями, викопували гнилу городину, діставали із минулорічних скирт гречану полову, на смітниках збирали лушпиння, у ставках ловили жаб, розривали скотомогильники, нападали на кагати буряків, гуральні. Люди збирали у лісах жолуді, трави, листя, у полях кукурудзяні качани. Люди їли “хліб”, зроблений з кропиви або жолудів, змішаних із висівками, картопляним лушпинням. Пекли “оладки” із суміші бур’янів. Із картопляної зав’язі варили супи, до яких додавали картоплиння. Вишневі, малинові, смородинові гілки варили, додавали сіль і пили відвар. Біля спиртзаводів у глибоких ямах зберігались залишки переробки пшениці і ячменю (барда), нею годували худобу, її споживали люди. Укра-

⁶ ГДА СБ України, ф. 68, спр. 228, арк. 130.

⁷ ГДА СБ України, ф. 68, спр. 228, арк. 131; 143.

⁸ ГАРФ, ф. Р. 5446, оп. 14а, д. 1073, л. 15.

⁹ ГДА СБ України, ф. 9, спр. 666, арк. 58-61.

¹⁰ ГАРФ, ф. Р. 5446, оп. 15а, д. 1073, л. 13-18.

їнські селяни поступово виробили власну “культуру голодування”, яка пізніше допомогла пережити їм післявоєнний голод¹. Діти народжені у ті роки до глибокої старості будуть відчувати страх повторення Голодомору та накопичувати продукти на “чорний день”.

Селяни часто ідентифікували людську смерть у голодні 1930-ті рр. із “падежем тварин”, зокрема коней. У людей поступово зникав механізм психологічного захисту, зростало прагнення “будь-якою ціною” врятуватися. На початку 1930-х рр. зросла кількість самогубств. Випадки людоїдства, трупоїдства у лімінальних станах були найвищою фазою у негативній трансформації свідомості українського селянина. Органи ДПУ, починаючи з весни 1933 р., майже щоденно реєстрували випадки опухання населення та смертність від голоду, фіксували випадки людоїдства. Людоїдство (канібалізм) під час Голодомору 1932–1933 рр. в радянській Україні є, на жаль, фактом, підтвердженим архівними матеріалами багатьох областей України. Згадані факти зібрано в національних книгах пам’яті. У фондах ДАХМО зберігаються жахливі факти, що підтверджують нелюдське ставлення радянської влади до українських селян: І. Токарчук, 32 р., бідняк, член колгоспу, 7 липня 1933 р. зарізав свого чотирирічного хлопчика, не встиг з’їсти; Г. Щербак, 42 р., біднячка, член колгоспу, зарізала чотирирічну дитину і з’їла; А. Стасюк їла м’ясо своєї померлої шістдесятирічної матері². У с. Тарасівка Вінницької області колгоспниця Федаш намагалася з’їсти хлопчика 7 років, на заваді стали сусіди³. Т. Снайдер розповідає про випадок у Харківській області, коли “діти їли наймолодшого, Петруся, здирали з нього струпи та висмоктували кров із власних ран”⁴. Біологічний страх поступово витісняв соціальний.

У 1932 р. частка дітей, які не відвідували школу збільшилася до 50 %. Батьки часто пояснювали ситуацію відсутністю їжі та втечею дітей у міста. Тисячі українських дітей віком від 7 до 12 років голодні, опухлі, без підтримки власної родини змушені були шукати кращої долі у великих містах. Взимку 1932–1933 рр. діти початкових класів на селі майже перестали ходити до школи, залишилися тільки учні середніх класів. Вони йшли до школи, бо там давали один раз на день “затерушку”. Наприклад, Зеленецька сільрада Дунаєвського району протягом 1932 р. фіксувала постійне зменшення учнів у школі: “більшість дітей вже не відвідують школу”, а також відсутність одягу у дітей: “викликати батьків дітей, які

¹ Вавринчук М., Маркова С. Голодомор 1932-1933 рр. на Хмельниччині: причини і наслідки. – Хмельницький, 2008. – С. 115-125.

² ДАХМО, ф. П. 166, оп. 1, спр. 191, арк. 64.

³ ДАХМО, ф. П. 401, оп. 1, спр. 80, арк. 41; 43.

⁴ Снайдер Т. Криваві землі: Європа поміж Гітлером та Сталінім: мон. – К.: Грані-Т, 2011. – С. 60.

не мають одягу для проведення відповідної роботи”⁵. Голодні діти намагалися потрапити в організовані групи, де ловили птахів, котів, перебирали сміття, жебракували, крали, лушили недостиглі зерна. Діти становили 50 % серед померлих від голоду.

У 1932 р. червоноармієць Шипілов писав до “вождя Косіора”, що “такого голоду і такого насилля над колгоспниками не було в історії людства <...> Знуцання, тортури, вилучення останнього хліба, втечі селян, котрі “по всій СРСР їдуть з України голодні з дітьми”. Він писав, що “все відбирають поголовно і пожирають відповідальні працівники ДПУ” <...>. В Україні немає такого місця, де б не страждали діти і старі <...>. Нехай знають робітники всього світу, як комуністи-палачі будують соціалізм”⁶.

Начальник Вінницького обласного відділу ДПУ В. Левицький у листі до першого секретаря Вінницького обкому КП(б)У М. Алексєєва від 25 квітня 1932 р. писав: “про факти голодування в області; про дитячий інтернат у якому були відсутні продукти харчування і близько 100 дітей мали сильне фізичне виснаження та туберкульозний стан; про цілу родину у Полонському районі, котра помирає від голоду; про настрої червоноармійців, котрі цю владу у випадку війни захищати не будуть”⁷.

Унаслідок застосування репресій у 1933 р. в УСРР було організовано 25 тис. колективів (200 тис. колгоспів і 5 тис. радгоспів), які охопили 80 % всієї посівної площі⁸. У 1933 р. Україна, яка переживала голод, віддала державі 317 млн. пудів хліба внаслідок накладання натуральних та грошових штрафів, занесення на “чорні дошки”, тиску з боку карних органів, додаткової заготівлі хліба, заборони торгівлі хлібом на базарах та інших форм впливу на селян⁹. Запроваджений 17 березня 1933 р. урядовою постановою річний виробіток трудоднів працівника рільничої бригади міг ледь досягати у 1933 р. 94,7 трудоднів, а управлінського і технічного персоналу – 348 трудоднів. Колгоспники заробляли також трудоднів менше, ніж охоронці полів¹⁰.

У Російському державному архіві економіки зберігаються документи, які становлять інтерес для нашого дослідження: “Кон’юктурний огляд руху населення СРСР 1930–1934 рр.” (надрукований лише у трьох примірниках). У ньому, зокрема, розглядається локалізація смертності в окремих регіонах СРСР. Першою республікою зазначена УСРР із кількістю померлих 2,9 млн. осіб, що становило більше половини померлих в СРСР.

⁵ ДАХМО, ф. Р. 1042, оп. 1, спр. 95, арк. 5.

⁶ ЦДАГО, ф. 1, оп. 20, спр. 5406, арк. 25-27.

⁷ ДАВО, ф. П. 136, оп. 3, спр. 10, арк. 38-44.

⁸ ЦДАВО, ф. 3470, оп. 1, спр. 65, арк. 169.

⁹ Україна і Росія в історичній ретроспективі: радянський проект для України. Нариси в 3-х томах. – К.: Наук. думка, 2004. – Т. 2. Радянський проект для України. – С. 104.

¹⁰ ЦДАВО, ф. 3470, оп. 1, спр. 65, арк. 95; 150.

Аналіз помісячних даних смертності населення УСРР у 1932–1933 рр. засвідчує, що протягом 1932 р. найбільша смертність у сільській місцевості була: в квітні – офіційно зареєстровано 59 тис. померлих; травні – 61 тис., червні – 58 тис., липні – 56 тис., серпні – 54 тис., жовтні – 54 тис. В інші місяці чисельність померлих коливалася в межах 50 тис. осіб. У містах кількість померлих коливалася в межах 20 тис. осіб щомісяця. У 1933 р. найбільші втрати населення були зареєстровані в березні і склали 107 тис. померлих, у квітні – 129 тис., в травні – 178 тис., у червні – 217 тис., в липні – 168 тис., серпні – 69 тис. Варто зауважити, що недооблік смертності рагсами в окремих випадках перевищував зареєстровану кількість у два рази¹. Найвищі відносні показники втрат були у Київській та Харківській областях, друге місце за шкалою втрат посідали Вінницька, Дніпропетровська та Одеська області². Динаміка коефіцієнта смертності, починаючи з 1931 р., була такою: міське населення – 20,1; 1932 р. – 22,2; 1933 р. – 33,8; 1934 р. – 19,4; сільське населення – 19,4; 1932 р. – 18,8; 1933 р. – 49,3. Відповідно до розрахунків Е. Лібанової, в 1931 р. загальний коефіцієнт смертності складав 19,6; у 1932 р. – 25,6; у 1933 р. – 123,0³. Сумарний показник народжуваності у 1933 р. у сільській місцевості України знизився до 2,6 дитини на одну жінку. Очікувана тривалість життя у 1932 р. впала до 33,2 років для чоловіків та 38 – для жінок⁴.

Західні журналісти вже в 1930-х рр. дали перші кількісні оцінки померлих від голоду в УСРР: від 2 до 6 млн. осіб; сучасні Т. Снайдер – понад 3,3 млн. осіб⁵; Р. Осборн – близько 5 млн.⁶; Р. Конквест – приблизно 7 млн. мешканців⁷. За підрахунками українського вченого С. Кульчицького, діапазон втрат, який обумовлювався реальним станом доступних для аналізу статистичних джерел коливається у межах 6,5 млн.⁸. Дослідник

¹ РГАЭ, ф. 1562, оп. 329, д. 131, л. 1-2; 15; 53.

² Левчук Л. М. Районна диференціація втрат населення України // Голод в Україні у першій половині ХХ століття: причини та наслідки (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947): Матеріали Міжнародної наук. конф. Київ, 20–21 листопада 2013 р. – С. 261.

³ Лібанова Е. Оцінка демографічних втрат України в наслідок голодомору 1932–1933 рр. // Голодомор 1932–1933 рр. в Україні: причини, демографічні наслідки, правова оцінка. Матеріали міжнародної наук. конф. Київ, 25–26 вересня 2008 р. – К.: Видавничий дім “Києво-Могилянська академія”, 2009. – С. 270.

⁴ Лібанова Е. Оцінка демографічних втрат України в наслідок голодомору 1932–1933 рр. – С. 272.

⁵ Снайдер Т. Криваві землі: Європа поміж Гітлером та Сталінін: монографія. – К.: Грані-Т, 2011. – С. 63.

⁶ Осборн Р. Цивілізація. Новая история Западного мира [пер. с англ. М. Колопотина]. – М., 2008. – С. 655.

⁷ Конквест Р. Жнива скорботи: радянська колективізація і голодомор. – К.: Либідь, 1993. – С. 334.

⁸ Кульчицький С. Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення. – С. 393.

Голодомору В. Марочко пише про близько 7 млн. померлих⁹. Ю. Шаповал зауважує, що 3–4 млн. осіб можна вважати “обережними оцінками”¹⁰. Демограф Е. Лібанова визначила втрати внаслідок Голодомору в 4,5 млн. осіб (3,4 млн. втрачено через підвищену смертність, а 1,1 – через знижену народжуваність)¹¹. П. Шевчук визначив втрати населення внаслідок Голодомору 1932–1934 рр. у 4528,5 тис. осіб, відповідно до типу поселення втрати у міських поселеннях становили 354,5 тис. осіб, у сільській місцевості – 4174,0 тис. осіб¹².

Більшість громадян УРСР понад 20 років перебували у стані соціальної напруженості, що впливала на поведінку індивідів (сучасні соціологи оперують поняттям “патологія повсякденності”, коли нормальний перебіг буденного життя порушується певною подією або явищем)¹³. Значна частина людей безпосередньо відчули негативні наслідки “червоного терору”, суцільної колективізації, хлібозаготівельних кампаній, розкуркулення, Голодомору 1932–1933 рр., масових репресій і перебували у ламінальному, стані фрустрації, конфлікту, аномії. Здолати соціальну напруженість у суспільстві радянська влада спробувала через застосування тактики систематичного залякування людей. Для виживання в умовах зміни базових засад соціальної організації люди були змушені вносити у своє життя й життя своїх родин і громад суттєві корективи, приймати нові правила суспільної гри та нові соціальні інституції. Більшовицька, а згодом і радянська влада, формували новий комплекс міжособистісних відносин (і за складом суб’єктів, і за предметом та змістом). Частина людей змушені були навчитися пристосовуватися (мімікрія у різних формах). Життя частини громадян було війною, зокрема і латентною, проти внутрішніх ворогів-комуністів, більшовиків, москалів тощо. Голодомор-геноцид 1932–1933 рр. остаточно зламав супротив українських селян диктатурі пролетаріату, владі вдалось взяти під контроль громадську думку. Для 1930–1933 рр. загальною тенденцією було зниження народжуваності, збільшення коефіцієнта смертності, зниження середньої очікуваної тривалості життя, най-

⁹ Марочко В. І. Територія Голодомору 1932–1933 рр. в Україні: етнорегіональний та соціально-демографічний контекст // Голод в Україні у першій половині ХХ століття: причини та наслідки (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947): Матеріали Міжнародної наук. конф. Київ, 20–21 листопада 2013 р. – К., 2013. – С. 105.

¹⁰ Шаповал Ю. І. Україна 20-х – 50-х років: сторінки неписаної історії. – К.: Наук. думка, 1993. – С. 50.

¹¹ Лібанова Е. Оцінка демографічних втрат України в наслідок голодомору 1932–1933 рр. – С. 276.

¹² Шевчук П. Є. Методичні підходи до обчислення демографічних утрат // Голод в Україні у першій половині ХХ століття: причини та наслідки (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947) : Матеріали Міжнародної наук. конф. Київ, 20–21 листопада 2013 р. – К., 2013. – С. 292.

¹³ Симончук О. Повсякденне життя // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. №. 4-5, 1998. – С. 233.

більші втрати населення були зареєстровані в березні – червні 1933 р. Становлення комуністичного режиму завадило трансформації українського парагромадянського селянського суспільства у громадянське, призвело до відриву України від європейської моделі політичного й економічного розвитку, законсервувало процес появи громадянського суспільства в Україні на довгі роки¹.

*Олійник Ю.В.
м. Хмельницький*

ОУНІВСЬКЕ ПІДПІЛЛЯ НА СТАРОКОСТЯНТИНІВЩИНІ В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ В ДОКУМЕНТАХ РАДЯНСЬКИХ СПЕЦСЛУЖБ

В статті на підставі архівних джерел досліджується створення, сільський склад, зв'язки та діяльність Старокостянтинівської ОУН.

***Ключові слова:** Західна Україна, Організація Українських Націоналістів, Проскурів, „Смерш”, Старокостянтинів.*

З початком німецько-радянської війни діяльність націоналістичного підпілля на території тодішньої Кам'янець-Подільської області активізувалася. Підпільники захоплювали населені пункти та ліквідували в них радянські органи влади. Після проголошення 30 червня 1941 р. Акту незалежності України розпочався процес легалізації та створення фракціями ОУН підконтрольних їм органів влади. Формування українських органів влади та підтримання Акту незалежності обговорювалось на сходах у населених пунктах. Ідея створення власних національних, а не нав'язаних більшовиками чи німцями, органів влади викликала патріотичне піднесення у населення. Створювати підконтрольні органи влади націоналістичним силам допомагали похідні групи. Завдяки їх наполегливій роботі на території Західної України було створено 137 районних управ із 200 наявних та обласні управи у Луцьку, Рівному, Кам'янці-Подільському тощо [1, с. 492].

¹ Докладніше про це див: Маркова С. Голодомор 1932-1933 років на Поділлі: мон. – К.: МАУП, 2003. 114 с.; Маркова С. В. Суспільні та політичні трансформації в українському селі в контексті формування тоталітарної системи (1917–1933 рр.): Мон. Кам'янець-Подільський, 2015. – 544 с.; Калінкіна С. А., Корновенко С. В., Маркова С. В., Романець Н. Р. «Великий перелом» на селі. Фінал селянської революції (1929–1933 рр.): Монографія. Черкаси: Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького, 2017. – 300 с.

За підрахунками В. Шайкан, у межах України націоналістичним структурам удалося створити власні адміністрації в 213 районах [2, с. 493].

На території Кам'янець-Подільської області українські органи влади створювали та легалізували члени похідної групи „Південь”, чисельністю від 2 до 3 тис. осіб. За даними звітів референтів ОУН на 22 липня 1941 р. 80% населення північно-західного регіону України позитивно сприйняло діяльність українських націоналістів, зокрема щодо створення місцевих органів влади [3, с. 49].

Діяла організація ОУН і в Старокостянтиніві. В роки нацистської окупації Старокостянтинів був центром Старокостянтинівського гебітскомісаріату. До складу округи входили Старокостянтинівський, Грицівський, Остропільський та Старосинявський райони. Відповідно керівники різних рівнів прихильники українства, мали можливість нелегально поширювати ідею незалежності України, боротьби із ворогом не тільки на Старокостянтинів, а й на інші регіони.

Зародження Старокостянтинівської ОУН, чисельний склад та діяльність прослідковується в документах спецслужб. В кінці березня 1944 р. працівниками „Смерш” Першої української армії було заарештовано у Старокостянтиніві декількох представників ОУН, які працювали в допоміжних органах української влади в період окупації [4, арк. 86]. Вони досить детально дали свідчення про організацію. Заарештований Дітко Антон Миколайович, 1889 року народження, уродженець м. Розділ (Галичина), в добу Української революції служив в українській армії. В роки окупації був відповідальним редактором Старокостянтинівської окружної газети „Нове життя”.

Під слідством перебував також Шуляк Дмитро Йосипович, 1915 року народження, уродженець с. Хижники. Освіта вища. З початком війни був мобілізований в лави Червоної армії, потрапив в полон та повернувся в село.

Батько заарештованого працював старостою Хижницької управи. Із трьох братів двох спецслужби розшукували за колаборацію. Третього брата Савелія, який служив на посаді начальника підвідділу 8 стрілкового корпусу Червоної армії, Дмитро передав в руки СД, де його і розстріляли. Дмитро Йосипович очолював районну редакцію газети „Нове життя” [5, арк. 86 зв.].

Дітко вважав, що організація сформувалася у вересні 1941 р., при активній допомозі ОУНівців із Західної України. Вони займали ключові посади. Ключовою фігурою із чималої кількості Оунівців із Західної України був Сірко (член кураєвого проводу). Він проживав у будівлі колишнього райкому. Із Західної України надходила також україномовна пропагандистська література.

Очолив Старокостянтинівську ОУН Бублій Феодосій Іванович [6, арк. 86 зв.]. До війни працював слідчим районної міліції. Слідчі не мали достовірних даних про перебування Бублія. За одними даними він служив священником в одній із парафій Кам'янець – Подільського району, за іншими – мобілізований в лави Червоної Армії.

Оперативники УНКДБ в Кам'янець-Подільській області звинувачували Феодосія Івановича також як агента „СД”. Він, як стверджували свідки, видавав окупантам радянських підпільників. Ним був написаний донос на директора Старокостянтинівського цукрового заводу Клявіна. Клявіна, його дружину та доньку після допитів гітлерівці розстріляли. Був розстріляний також по його доносу і працівник міської електростанції Свергун.

На початок вересня 1941 року організація ОУН нараховувала 17 осіб.

Шумляк за дорученням голови Української окружної управи Бублія Феодосія Івановича, повинен був через місцеву газету проводити активну українську політику серед населення гебіту. Дем'ян Павлович Шуляк активно співпрацював з редактором газети „Український голос” Юхимом Кошельником (псевдоніми Анатоль Юриняк, Юриняк, Анатолій Богданович) та літературним редактором цієї газети Яношем Петром.

Одночасно із дорослою організацією, в регіоні було створено молодіжну організацію ОУН. Її очолив Савчук Дем'ян Павлович. Останній був представником Вінницької обласної організації ОУН, яку в жовтні 1941 року гестапо частково ліквідувало [7, арк. 87].

Уникнувши арештів ОУНівці перебралися до Проскурова. Заарештований Шуляк стверджував також, що штаб обласної ОУН до серпня 1942 р. перебувала у Вінниці. З вересня 1942 р., після чергових арештів, частина керівників організації перейшла в підпілля та перебралася у Проскурів. Відповідно штаб також переведено у Проскурів. З Проскурова велося керівництво окружними та районними організаціями. Здійснювався також контроль над місцевими україномовними газетами. До 1944 р. Старокостянтинівська ОУН нараховувала 21 особу. З початку 1942 р. окупаційна влада розпочала переслідування націоналістів в регіоні. Вони вимушені були перейти на підпільну роботу. Старокостянтинівська окружна ОУН мала тісні контакти з Проскурівською організацією через Майбровського та Кам'янець-Подільською через Наненко. Останній у Кам'янці-Подільському був досить відомою особистістю. Налагодили підпільники зв'язки також з луцькими та рівненськими націоналістами. [8, арк. 87].

Заарештований Шуляк називав членів Старокостянтинівської ОУН „старою ідейною гвардією”. За показами Шуляка та Дітко до складу ОУН входили [9, арк. б/н.]: Бублій Феодосій Іванович – голова організації. До війни працював слідчим районної міліції; Дітко Антон Миколайович – перекладач районної управи; Харчевський Борис – начальник районної міліції. Мельник

(ініціали не зазначені) інженер-будівельник Старокостянтинівської окружної української управ; Андрущенко Лука Каленикович – офіцер української армії, працював у штабі Петлюри; Орлов (без ініціалів). Він себе називав професором медичних наук. До війни був заарештований органами НКВС та відбував покарання. Його в Старокостянтинів привіз голова окружної управи Бублій; Даленко (без ініціалів) колишній староста Закузьминської управи. Бруховський Андрій священник міської церкви. Приїхав у місто під час окупації. Активно дописував статті на релігійну тематику у місцеву газету;

Гайденко Федір – місіонер Української православної церкви. Його діяльність поширювалася на чотири округи. Мав власний штат, перекладачів та печатку. Підтримував тісні стосунки із священниками Західної України [10, арк. б/н];

Степанишин Володимир Іванович – начальник поліції, пізніше староста Старосинявського району; Корачевський Борис, Гороховський Йосип – агроном Старосинявської районної управи; Лісовський – секретар райуправи; Ячнік Яків Андрійович член ОУН з липня 1941 року, завідувач відділу господарства; Кометя Яків Андрійович – завідувач господарства в конторі закупівлі та збуту; Каяфок Іван – слідчий районної міліції; Делецький Руфін – інспектор окружного відділу освіти; Онищук Петро Дем'янович – староста районної управи; Бубельчук Федір – пропагандист відділу пропаганди.

Таким чином, до складу Старокостянтинівської ОУН входили люди різні за освітою, віком, але їх всіх об'єднувала ідея незалежної України та боротьба із радянським режимом. Після арешту та допитів їх очікували тривалі тюремні терміни ув'язнення. Незважаючи на каральні заходи, Оунівське підпілля в регіоні діяло і на початку 50 х років ХХ століття.

Джерела та література

1. Шайкан В. О. Спроби легалізації органів української адміністрації, створених на початковому етапі війни з ініціативи ОУН (б) і ОУН (м) / В. О. Шайкан // Сторінки воєнної історії України: зб. наук. статей. – К. : Ін-т іст. України НАН України, 2005. – Вип. 9, ч. 2. – С. 492–496.
2. Там само. С.493.
3. Сергійчук В. ОУН-УПА в роки війни. Невідомі документи і матеріали / В.Сергійчук – К.: Дніпро, 1996. – С. 49.
4. Галузевий архів Служби безпеки України, ф. 2, оп.42, спр.9.
5. Там само. Арк. 86 зв.
6. Там само. Арк. 86 зв.
7. Там само. Арк. 87.
8. Там само. Арк. 87.
9. Там само. Без номера аркушу.
10. Там само. Без номера аркушу.

СТОРІНКАМИ ОДНОГО ЖИТТЯ (до 150-річчя О.Г. Лотоцького)

У статті відображено основні етапи життя і різносторонньої діяльності державного, громадсько-політичного, церковного діяча, дипломата, письменника подолянина за походженням Олександра Гнатовича Лотоцького, досліджено його наукову діяльність та внесок в організацію наукової праці українців у західній українській діаспорі.

Ключові слова: *Поділля, Бронниця, семінарія, академія, автокефалія, церковна історія, еміграція, Український науковий інститут.*

Різностороння і плідна діяльність в Україні та еміграції Олександра Лотоцького малознана. Понад 70 років ім'я його замовчувалося, літературна і наукова спадщина вилучена з обігу, не перевидавалися його твори. І лише в добу незалежності його ім'я і твори, здебільшого в електронному варіанті повертаються до українців. Дві статті присвячені О. Лотоцькому та його дітищу-Українському науковому інституту у Варшаві в «Довіднику з історії України», з'явилася коротка інформація у «Вікіпедії» та збірнику статей [3-5;16; 18-19]. Інтерес до постаті знаменитого земляка посилюється у зв'язку із 150-річчям від дня народження, з'явилося кілька публікацій та брошура професора П.П. Брицького [2], у с. Бронниця Могилів-Подільського району Вінницької області, на батьківщині О.Г. Лотоцького, відкрито пам'ятну дошку.

Мета цієї статті – торкнувшись основних віх життя, глибше дослідити його наукову діяльність як в Україні, так і в еміграції.

Виходячи з цього наведемо лише хроніку основних подій життя і діяльності Олександра Лотоцького:

- 21 березня 1870 року – народився в с. Бронниця біля Могилева-Подільського в сім'ї православного священника о. Ігнатія і вихованки приватного польського пансіону шляхетних дівчат дочки протоієрея Северина Дложевського. Лотоцькі належали до давнього боярського і військово-землянського роду, відомого з XV ст. та спорідненого з князями Друцькими, Соколинськими, Юрагами-Гедройцями ;

- 1879-1880 н. р. – навчався у першому класі Шаргородської повітової духовної школи, де в 1841-1849 рр. здобував початкову освіту Степан Руданський;

- 1881 року – батько переїхав на нову парафію в с. Білоусівку за 5 км від Тульчина, і Олександр у другий клас пішов вже в Тульчинську пові-

тову духовну школу. *«Жалко мені було мальовничої Брониці з її гірськими краєвидами, з поезією її історичних легенд та її моїх переживань особистих»*, - пізніше згадував в мемуарах село свого дитинства [9, с. 17]. Тут вперше доторкнувся до поезій Т. Шевченка, коли брат Віктор позичив у лісного німця Курца двотомник «Кобзаря», виданий в Празі 1876 року;

- 1884-1889 рр. – навчання в Подільській духовній семінарії;

- 1896 року – одружився з Німфодорою Руденко, з якою мали дочку Оксану (згодом – секретар українського посольства в Туреччині, дружина Яна Токаржевського-Карашевича, громадський і культурний діяч в українській діаспорі, зокрема – у Польщі, Франції, де і померла 1950 року);

- 1889-1890 рр. – навчався в Тифліській духовній семінарії, де викладачем після закінчення Київської духовної академії працював брат Віктор. Після невдалої операції він почав сліпнути і домашня рада прийняла рішення перевести туди молодшого Олександра, аби допомагав старшому братові;

- 1890-1891 рр. – після п'яти років викладацької роботи Віктор отримав мінімальну пенсію, виїхав у Білоусівку, а Олександр - у Київську духовну семінарію. Перша прогулянка Києвом привела його до книгарні Ф. Йогансона: *«Серце моє втішилося, коли на Прорізній вулиці вгледів на вітрині книгарні Ф. Йогансона в мережаній українській обкладинці «Кобзаря» Шевченкового. Я миттю купив се видання, що друкувалося т.зв. Старою громадою, і серце моє стиснулося болем, коли я на лавочці Михайлівського бульвару нетерпляче почав розглядати сю дорогу книжку. Як її немилосердно було пошкальовано, коли порівняти з моїм двохтомним «Кобзарем» празького видання»* [9, с.49];

- 1891-1892 рр. – один навчальний рік по закінченні семінарії жив у Білоусівці, після запалення легенів відновлював здоров'я, багато читав, проводив заняття в церковній школі, де учителював брат;

- 1892-1896 рр. – навчався в Київській духовній академії, брав активну участь в українській громаді, в українському національному русі;

- 1896-1900 рр. – праця в Контрольній палаті, літературна та історико-дослідницька діяльність, співпраця з періодичними виданнями, протягом 1898-1900 рр. – член ради Товариства українських поступовців, до якої входили Михайло Грушевський, Євген Чикаленко, Людмила Старицька-Черняхівська, Сергій Єфремов, Петро Стебницький, Симон Петлюра, Володимир Винниченко та ін.;

- 1900-1917 рр. – товариш генерального контролера Центральної контрольної палати в Петербурзі. Використовуючи своє службове становище, ходив до цензурного комітету виключно в мундирі Державного контролю з погонями військового звання, «пробивав» до друку твори І. Нечуя-Левицького, А. Кримського, численні твори Грінченків та ін. Особли-

во багато працював з виданнями рідного для нього видавництва «Вік» (70 книг для народного читання, 23 томи «Української бібліотеки», 9 томів творів українських письменників, 21 книга з серії «Наші справи», 13 томів інших друків). 1917 року – один з організаторів Української Національної Ради в Петрограді (голова О. Лотоцький, з травня – П. Стебницький, заступник М. Керченський, члени М. Славінський, Г. Голоскевич, П. Зайцев, Ф. Слюсаренко;

- 1917 року – з травня до вересня – був губернським комісаром Буковини та Покуття Тимчасового уряду, з вересня – Генеральним писарем Генерального секретаріату УЦР, у січні 1918 р. зайняв поаду Державного контролера УНР;

- 24 жовтня 1918 – січень 1919 рр. – міністр ісповідань Української держави та уряду Директорії, довів справу до проголошення автокефалії Української православної церкви;

- 3 січня 1919 до березня 1920 рр. – на правах надзвичайного і повноважного посла і повноважного міністра уряду очолював місію УНР у Туреччині, вів переговори з вселенським патріархом щодо визнання української автокефалії;

- 1920 року – емігрував до Відня, потім до Праги і Варшави;

- 1922-1929 рр. – доцент, професор церковного права Українського вільного університету;

- 1927-1930 рр. - міністр внутрішніх справ в екзильному уряді УНР;

- 3 1929 року – професор історії церкви у Варшавському університеті;

- 1930-1939 рр. – засновник і впродовж 8 років директор Українського наукового інституту у Варшаві й водночас заступник голови уряду;

- 22 жовтня 1939 року – помер, похований на кладовищі св. Андрія у Варшаві.

Упродовж всього життя він вивчав минуле Поділля та України – фольклор, побут українців, православного духовенства, історію церкви та внесок духовенства в організацію початкової народної освіти. Його потяг до наукового пошуку обумовлений низкою факторів. Насамперед – середовищем, в якому жив. Батько Олександра Лотоцького отець Ігнатій навчався разом із Степаном Руданським та Анатолієм Свидницьким, був свідком та учасником їх фольклорних занять і перших літературних проб. Знав і сам немало переказів, легенд, пісень та казок Подільського краю, які зимовими вечорами переповідав дітям – старшому Віктору, молодшим Олександрові та Орісі. Ще в дошкільний період Олександр навчився читати і надалі пошук цікавих книг, особливо рідкісних в царські часи україномов-

них, та їх читання стали улюбленим заняттям. Вдома була гарна книгозбірка, яку суттєво поповнив князь Вітгенштейн, місцевий дідич, власник багатой домашньої бібліотеки, що займала кілька кімнат. Він спілкувався з парохом, як грамотною та інтелігентною людиною, часто на літературні теми, і, дізнавшись, що отець Ігнатій захоплюється книгою, що вдома читає дружина, вихованка пансіону шляхетних дівчат, та діти, подарував йому частину своєї бібліотеки – кілька сотень книг з галузі богословської, гуманітарної та белетристичної. Олександр Гнатович пізніше підкреслив, що *«ті книжки в розкішній оправі були невичерпним джерелом, з якого я на протязі всього часу моєї середньої освіти широко черпав скарби духовної поживи»* [9,с.11].

Окрім того в нього був чудовий приклад наукових занять в умовах провінції. У родині по маминій лінії відомими краєзнавцями були дід Северин Дложевський і його син, Сашків дядько Степан, а також родич Микола Яворовський, викладач і бібліотекар Подільської духовної семінарії, дійсний член Подільського єпархиального історико-статистичного комітету, редактор *«Подольских епархиальных ведомостей»*. 1894 року, вступивши до Подільської духовної семінарії, він опинився в середовищі таких дослідників минулого краю, як Митрофан Симашкевич, Михайло Багинський, Микола Яворовський, Степан Дложевський, Віктор Якубовський, Кирило Стиранкевич, Юхим Сіцінський та ін. *«Ся група дослідувачів Поділля, – згадував О. Лотоцький, – на протязі десятків літ непомітно, але послідовно описувала рідну старовину»*[9,с.24]. Він уважно слідкував за їх працею, знайомився із здобутками, вміщеними в *«Подольских епархиальных ведомостях»* і перших випусках *«Трудов Подольского епархиального историко-статистического комитета»*. Семінарист Олександр Лотоцький відчував природний покликання до інтелектуальних занять, наполегливо шукав своє місце в цій царині - то писав вірші (один із ранніх 1889 року в *«Подольских епархиальных ведомостях»*) опублікував редактор М.І. Яворовський), то в Тифлісі, де рік навчався в духовній семінарії, зробив переклад низки поезій Іллі Чавчавадзе та Акакія Церетелі. Під час канікул цікавився місцевим фольклором, пробував охудожити почуті казки, передання.

Грунтовніші наукові заняття розпочав у Києві, навчаючись на останньому курсі Київської духовної семінарії, а згодом – у духовній академії. Вони також мали своє підґрунтя. *«На поріг вищої школи вступив я вже національно свідомим...Родинне суто українське оточення, стихійний вплив українського села дали ті підсвідомі підстави, на яких виросла національна думка»* [9,с.98]. Шукати однодумців практично не довелося. Квартирував з Олександром Дзбановським і той, зважаючи на українофільські погляди О. Лотоцького, ввів його в український гурток, де роль органі-

затора виконував Лука Сочковський. Олександр почав знайомитись з україномовною політичною літературою, зокрема відбитком промови Володимира Барвінського на роковинах Т. Шевченка. А вже наступного року виступив із своїм дослідженням «Політично-суспільні ідеали Тараса Шевченка», позитивно сприйнятим учасниками слухань, представниками української громади В.Б. Антоновичем, О.Я. Кониським, І.С. Нечуєм-Левицьким, М.С. Грушевським [9,с.62].

Закінчення семінарії з групою однокашників відзначив гулянням по Дніпру, попав під дощ і захворів запаленням легенів. Наступного дня горів у високій температурі. Терміново був викликаний батько, плакав над своїм улюбленцем. І не важко було догадатися, чим хвороба могла б закінчитися, якби не випадок. Якраз по сусідству проживав «добрий лікар, після знаменитий професор Ф. Яновський, земляк (уродженець Миньківців, що на Дунаєвеччині. – В.П.) і навіть знайомий»[9,с.68]. Він і виходив Олександра.

Вдома вирішили вступ до духовної академії відтермінувати на рік, аби син відпочив, а, головне, набрався здоров'я. У Білоусівці збирав фольклор, писав дитячі казки та оповідання, знайомився зі станом початкової освіти в повіті, допомагав братові – учителю, не раз промовляв разом з ним перед селянами, які цікавилися думкою молодих і грамотних священникових синів. За ті їх «бесіди по-мужицьки», тобто – українською мовою, батько отець Ігнатій мав догану від повітового шкільного начальства.

1892 року став студентом Київської духовної академії (КДА), знову прилучився до близького йому середовища. Роки проходили в спілкуванні з видатними діячами українського руху, зокрема Олександром Кониським, мав гарні стосунки з професором КДА С.Т. Голуб'євим, видатним ученим творцем академічного Давньосховища, автором історичного нарису «Поділля», «Очерков по истории украинской литературы» та багатьох інших праць, одним з перших академіків новоствореної Української академії наук Миколою Івановичем Петровим[17].

Під час канікул подорожував Вінниччиною, відвідував родичів, знайомих, а то і просто цікавих людей, знайомився з їх домашніми книгозбірками, архівами. Пізніше згадував: «По тих подорожах розшукав я, між іншим, розпорошену по руках літературну спадщину С. Руданського. Пощастило знайти мені кілька незнаних поезій, децю видрукувалося у свій час в «Киевской старине», а кілька поезій увійшло у зредаговане мною до друку кількатомове видання творів поета» [9,с.133]. Рукопис передав у кам'янецьке видавництво «Дністер», де він в ході воєнних дій та закриття видавництва загубився.

Перебуваючи в селі Павлівка, де священником був швагер Володимир Цапкевич, знайшов діда – сучасника У. Кармалюка, який свого часу по-

страждав за якусь співучасть у русі ватага, але вважав Устима «великим чоловіком», бо «він багатих розбиває, але бідним дає», записав і його спогади [9,с.135]. У «Правді» під заголовком «На Поділля», «На Поділля» вмістив опис своїх подорожей, а також художні твори – для дітей «Про що дзвонив дзвінок», оповідання «Батьків гріх».

На останньому четвертому курсі працював над дисертацією про моральний стан православного духовенства у 18 ст., вивчив низку літературних і наукових праць, архівних документів. Дисертацію успішно захистив, отримав ступінь кандидата богослов'я. А матеріали дисертації у вигляді статей друкував у «Записках Наукового товариства ім. Т. Шевченка», а також російських виданнях «Русская старина», «Исторический вестник».

1896 року закінчив духовну академію, але «за українофільство» був позбавлений права викладати в школах. Влаштувався в Київській філії Контрольної палати, з книг і практики опанував фахом економіста й фінансиста і згодом досяг на цьому поприщі чималих успіхів – попав у Центральний столичний апарат, а в роки Української революції 1917-1921 рр. був Державним контролером УНР. У 1898-1900 рр. був членом ради Товариства українських поступовців, яке ще задовго до Української Центральної Ради намагалося об'єднати і координувати діяльність українських політичних і громадських організацій. Співпрацював з періодичними виданнями, а з появою 1898 року «Літературно-наукового вісника» став його співробітником, вміщав огляди українського життя під псевдонімом «Spektator», у «Записках НТШ» та «Киевской старине» – рецензії. Його праця з церковної історії «Суспільне становище білого духовенства Росії і на Україні» була опублікована в «Записках НТШ», а статті про стан народної освіти на Поділлі – у петербурзькому журналі «Образовании» та московському «Вестнике воспитания». Співпрацював із заснованим 1895 року в Києві за його участі видавництвом «Вік», яке до 1914 року випустило 140 назв (560 прим.) книг, зокрема тритомну «Антологію української літературм», енциклопедію «Украинский народ в его прошлом и настоящем», редагував рукописи книг для народного читання, томи «Української бібліотеки», добивався цензурного дозволу для друку цих та інших творів, зокрема й І.С. Нечуя-Левицького, Агатангела Кримського. Значну роль відіграв О. Лотоцький і у виданні україномовного Євангелія, яке побачило світ 1906 року. Організував повне видання «Кобзаря», за яке його редактор В. Доманицький зазнав переслідувань і вимушений був виїхати за кордон[2,с.4-5]. Не полишав і літературних занять. 1916 року в Петрограді побачив світ його «Колобок» – «співана казочка» на 3 дії [6], 1921 року у Львові – ілюстровані О. Кульчицькою «Пригоди вовка ненаситого»[1], уклав хрестоматію дитячої літератури «Вінок», яка видавалася двічі – 1905 і 1911 рр.

З початком революції став її безпосереднім і досить дієвим учасником. На посаді міністра ісповідань у гетьманському уряді, а згодом і в уряді УНР глибоко вивчив історію церкви, законодавчо закріпив автокефалію української православної церкви, умотивовано добивався її визнання константинопольським патріархом. І ця практика визначила дальший розвиток такого напрямку його наукових зацікавлень, як церковна історія.

Найвищого піднесення його наукова діяльність зазнала під час еміграції. 1920 року поселився у Відні, де купчилася українська еміграція, переїхав до Праги і протягом 1920-1928 рр. працював на посаді доцента права в Українському вільному університеті. У ці роки побачили світ його праці «Церковна справа в Україні» (1923) і «Церковний Устав князя Володимира Великого» (1925).

Особливо плідним у різносторонній діяльності О.Г. Лотоцького був варшавський період життя. Впродовж 1929-1939 рр. працював на посаді професора історії церкви Варшавського університету. Протягом 1927-1938 рр. був членом українського екзильного уряду, міністром внутрішніх справ, заступником голови уряду. Брав активну участь у церковно-громадському житті, був членом групи, яка готувала собор православної церкви на теренах Польщі. На запрошення керівників створеного в листопаді 1931 року в Луцьку Товариства імені митрополита Петра Могили взяв участь у його засіданні, виголосив доповідь про церковну соборність. Мав високий авторитет, 1937 року польські урядові кола пропонували йому місце в сенаті за умови прийняття польського громадянства. Однак він не прийняв такої пропозиції і залишився й надалі вірним українській справі. Водночас вів науково-дослідницьку роботу в колективі Українського воєнно-історичного товариства, виступив ініціатором і промотором створення у Варшаві Українського наукового інституту, який став своєрідним апофеозом його наукової діяльності.

Відлік історії цього закладу почався з дати 7 лютого 1930 року, коли польський уряд своїм розпорядженням схвалив створення Українського наукового інституту при Міністерстві релігійних віровизнань і народної освіти і в параграфах 3 і 6-му цього розпорядження чітко визначивши рамки його діяльності: підготовка доповідей українською чи польською мовами для оголошення у вищих школах, наукових установах і товариствах; проведення курсів українською мовою у Варшаві та інших містах Речі Посполитої; видання власного друкованого органу [5]. Діяльність УНІ - його керівні органи, структура, основні напрями, зміст і форми діяльності – регулювалася статутом.

Управлявся він науковою колегією, директором (у 1930-1938 рр. – О. Лотоцьким, у 1938-1939 рр. – А. Яковлівим), вченим секретарем Р. Смаль-Стоцьким, було створено 3 відділи – українського господарсько-

го і громадського життя; української політичної історії та історії культури; історії церкви, а 1932 року в складі відділів – 4 кафедри (теорії права і духовних течій, завідувач О. Лотоцький; філології – Р. Смаль-Стоцький; історії літератури – Б. Лепкий; економічних наук – В. Садовський). Серед звичайних і почесних членів колективу крім названих були В. Біднов, Д. Дорошенко, П. Зайцев, Б. Іваницький, І. Кабачків, М. Кордуба, Б. Крупницький, В. Кубійович, К. Мацієвич, Є. Маланюк, С. Наріжний, С. Слонський, В. Томкевич, Л. Чикаленко, П. Шандрук, І. Шовгенів та ін.[3]. Співпрацювали з інститутом і польські науковці Л. Василевський, М. Гандельсман, О. Галецькі, С. Слонські, О. Халецький, Г. Яблонський, С. Шобер та ін. Наукова діяльність велася і в складі комісій, семінарів, створюваних для розгляду важливих наукових проблем.

Інститут шляхом обміну і придбань сформував наукову бібліотеку з 10 тис. томів, якою завідував Є. Гловінський. В умовах еміграції вона стала справжнім зібранням українки у Варшаві.

За неповних 10 років колектив інституту опублікував понад 70 томів наукових праць та важливих документів. Починаючи з 1932 року за редакцією Павла Зайцева видав 13 академічних томів творів Тараса Шевченка із 16 задуманих [18,с.442- 443]. Більшість наукових розвідок були укладені в 13 серіях Праць УНІ. О.Г. Лотоцький вів правничу серію, в якій були опубліковані його «Українські джерела церковного права»[8] та «Українсько-московські договори в XVII-XVIII ст.» А. Яковліва, у серії мемуарів побачили світ його спогади «Сторінки минулого» і «У Царгороді» [9-10,15]. За роки діяльності інституту зайнятий державною, викладацькою і різноманітною громадською роботою Олександр Гнатович видав шість фундаментальних праць, у тому числі двотомне дослідження «Автокефалія»(1935, 1938), «Симон Петлюра»(1936), збірник статей «На риках вавилонських» (1938) [11-14].

Розділяю думку Стефана Козака про те, що *«що О. Лотоцький без сумніву заслуговує на те, щоб його пам'ятали нащадки, особливо з уваги на його величезний науковий доробок і значення та роль, яку він відіграв в українському державно-політичному, науковому та релігійному житті, у формуванні тривалих підвалин польсько-українських стосунків у XX столітті»*[5]. Тим більше, що навіть в Україні багато хто не знає про дійсно титанічну і різносторонню громадсько-політичну, дипломатичну, державницьку, церковну, письменницьку, викладацьку і наукову діяльність Олександра Лотоцького. Організатор краєзнавчого руху на Могилів-Подільщині В.В. Войтович, готуючи відкриття в Бронниці меморіальної дошки на честь славетного земляка, а також круглий стіл, з гіркою констатував, що в Бронниці та Могилеві-Подільському нерідко його запитують: «А хто такий О.Г. Лотоцький?». Час, а головне політика радянської влади щодо

борців за незалежність України, віднесених до «українських буржуазних націоналістів» – ледь не головних ворогів народу, відсутність у ближчих до населення обласних, районних та сільських масових бібліотеках його творів віддалили цю видатну постать від свого народу. Було б добре крім відкритої 11 березня 2020 року в Бронниці меморіальної дошки, видати хоча б його мемуари, які відображають не тільки особисте життя, а й події і дух епохи.

Джерела та література:

1. Білоусенко О. Пригоди вовка ненаситого/О. Білоусенко; іл. О. Кульчицької. Львів: Світ дитини, 1921. 67 с.: іл.
2. Брицький П.П. Лотоцький Олександр Гнатович (9.03.1870-22.10.1939). Чернівці: Яворський С.Н., 2020. 20 с.)
3. Зашкільняк Л., Павлишен О. Український науковий інститут// Довідник з історії України : посібн. для середн. загальноосв. навч. закл./ за заг. ред. І. Підкови, Р. Шуста. 2-ге вид, доопр., доп. Київ: Генеза, 2001. С.968.
4. Енциклопедія українознавства/ гол. ред. В. Кубійович; НТШ у Львові. Львів, 1994. Т.4. С.1379.
5. Козак С. Український науковий інститут у Варшаві (1930-1939)//Історіографічні дослідження в Україні: зб. наук. пр. 2012. С.59 - 68 [Електронний ресурс]. URL: resource.history.org.ua/publ/graf (дата звернення: 10.03.2020).
6. Колобок: співана казочка на 3 дії/ написав О. Білоусенко; завів пісні на голос П.Б.; з мал. Е.Е. Петроград: Друк. А.Ф. Дреслера, 1916. 35 с.: іл.
7. Його. Церковний Устав князя Володимира Великого/ Олександр Лотоцький. Львів: НТШ, 1925. 44 с.
8. Його. Українські джерела церковного права/ Олександр Лотоцький; [ред. Р. Смаль-Стоцький]. Варшава:[б.в.],1931. 320 с. Праці Українського наукового інституту. (Серія правнича; т.5, кн. 1).
9. Його. Сторінки минулого/ Олександр Лотоцький . Варшава, 1932. Ч.1. 288 с. Праці УНІ. (Серія мемуарів; т.6, кн.1).
10. Його. Сторінки минулого/ Олександр Лотоцький. Варшава, 1934. Ч.3. 396 с. Праці УНІ. (Серія мемуарів; т.21, кн.4).
11. Його. Автокефалія. Засади автокефалії/ Олександр Лотоцький. Варшава: [б.в.], 1935. Т.1. 208 с.
12. Його. Автокефалія. Нариси історії автокефальних церков/ Олександр Лотоцький. Варшава: [б.в.], 1938. Т.2. 560 с.
13. Його. Симон Петлюра/ Олександр Лотоцький. [Б.м.]: Накладом ком. для вшанування Х річниці смерті Симона Петлюри, 1936. 118 с.: портрет.
14. Його. На рiках вавилонських: зб. статей. Львів, 1938. 194 с.
15. Його. У Царгороді/ Олександр Лотоцький. Варшава, 1939. Ч.3. 182 с. Праці УНІ. (Серія мемуарів; т.40, кн.5).

16. Лотоцький Олександр// Довідник з історії України: посібн. для середн. загальноосв. навч. закл./ за заг. ред. І. Підкови, Р. Шуста. 2-ге вид, доопр., доп. Київ: Генеза, 2001. С.422.
17. Подолия: ист. описание/ издано П.Н. Батюшковым. Санкт-Петербург: Типогр. т-ва «Общественная польза», 1891. XXXI+264+98 с.
18. Прокопчук В.С. Історичне краєзнавство Правобережної України 30-х років ХХ- початку ХХІ століття: від репресій, занепаду - до відродження, розквіту: монографія/ Ін-т історії України НАН України, Кам'янець-Поділ. нац. у-т ім. І. Огієнка, Центр дослідж. іст. Поділля. Кам'янець-Поділ.: Абетка-Нова, 2005. 600 с.
19. Безсмертний - Анзіміров А. Олександр Лотоцький[Електронний ресурс]. URL: <http://incognita.day.kyiv.ua/oleksandr-lotoczkiy.html> (дата звернення: 1.03.2020).

Рекрут В.П.

м. Київ

НАРОДНА ОСВІТА ГАЙСИНЩИНИ У ПЕРІОД ДИРЕКТОРІЇ УНР. РІК 1919

У розвідці висвітлюється розвиток народної освіти на теренах Гайсинського повіту у 1919 р. доби Директорії УНР. Розглядається формування мережі шкільних закладів, особливості організації професійної освіти та українізація навчального процесу. Аналізуються заходи органів місцевого самоврядування щодо фінансування освітянської галузі повіту.

Ключові слова: *Гайсинщина, Міністерство народної освіти, вищі початкові школи, професійна освіта, українізація навчального процесу, національні меншини, повітова народна рада, міські освітні заклади, учительська семінарія.*

Після повалення влади гетьмана П. Скоропадського у грудні 1918 р. Директорія УНР повернулася до продовження політики у сфері народної освіти, започаткованої Українською Центральною Радою. Зокрема це проявилось у наслідуванні курсу на децентралізацію управління, тобто відновлення діяльності шкільних рад, учительських спілок та комісарів народної освіти, передачі освітніх закладів до компетенції органів місцевого самоврядування. Найбільш чисельні національні меншини отримали можливість створювати власні міністерства, чим скористались лише представники єврейської громади [1, арк. 26].

Новостворений уряд В. Чеховського вже у грудні 1918 р. надавав значну увагу вирішенню проблем університетів та професійних, середньо-

технічних, ремісничих, художньо-ремісничих шкіл-майстерень, вищих професійних шкіл [2, с. 114, 123, 124].

Міністерство народної освіти (МНО) сконцентрувало увагу на організації дитячої дошкільної та шкільної освіти. Так, за період 24.12. 1918 – 21.06. 1919 рр. МНО підготувало й провело через Раду народних міністрів 31 закон і постанову, які торкалися діяльності нижчих і вищих початкових шкільних установ [3, с. 92].

Навчальний 1918/19 рік на теренах Гайсинщини розпочали чинні на той час 215 освітніх закладах усіх форм і типів. Найбільшу кількість навчальних закладів народної освіти представляли так звані церковнопарафіяльні училища, які іменувалися ще «народними школами». Вони були однокласні (2–3 роки навчання) та двокласні (5–6 років). На теренах Гайсинського повіту на початку 1919 р. у містечках і селах налічувалося 146 вищезазначених народних шкіл. Найбільшого поширення набули однокласні, з трирічним терміном навчання, розраховані на 50 учнів з одним учителем (однокомплектні). У більшості з них хлопчики і дівчатка вчилися разом. Проте в Білоусівці, Гайвороні, Губнику, Джулинці, Севастьянівці, Соболівці, Тернівці, Тирлівці і Четвертенівці навчання дітей проходило у 2-х роздільних (для дівчаток і окремо хлопчиків) початкових училищах. Лише в Джулинці і Краснопілці окремо працювали 2-х класні змішані школи та однокласні жіночі початкові училища [4, арк. 140-141].

Отже, на початку 1919 р. на теренах повіту освіта дітей шкільного віку здійснювалася у 367 комплектах початкових шкіл, серед яких близько 120 класів припадало на учнів з 3-х і 4-х річним терміном навчання [5, арк. 77].

Чинні на теренах Гайсинського повіту початкові навчальні заклади не забезпечували навіть найменших потреб населення. Особливо гостро стояла проблема з кількістю вищих початкових шкіл (ВПШ), де можна було здобути певні права та вищий рівень освіти. На теренах Гайсинщини діяло лише 11 таких закладів. Крім того, ці училища були розміщені так, що деякі волості мали по дві ВПШ, а в північній частині повіту їх зовсім не було. Враховуючи, що у повітових училищах нижчої початкової освіти навчання на третьому та четвертому роках проходило у 120 шкільних комплектах, тому близько 6000 дітей мали потребу отримати освіту вже на рівні ВПУ. Таким чином, нагальною проблемою освітянської галузі Гайсинщини стало утворення закладів та організація ВПШ у Гранові, Городку, Івангороді, Кущинцях, Кібличі, Савостьянівці та інших поселеннях повіту [5, арк. 77].

Ініціативу щодо започаткування вищих початкових шкіл виявила громада с. Мельниківець, де підчас повстання проти гетьмана вдалося зберегти продукцію на панській гуральні. Виявилось, що у сховищі знаходилося 3000 відер фруктового вина, яке можна було продати, а кошти використати

на культурно-освітню справу. Тому громада звернулася до повітової земельної управи з проханням порушити перед Міністерством земельних справ клопотання про дозвіл на продаж вказаного виноматеріалу, а кошти після сплати акцизних зборів використати на будівництво в селі вищої початкової школи. Дійсно, 22 січня 1919 р. у Київ на адресу МЗС така телеграма за підписом П. Ксендзюка була відправлена [6, арк. 11].

Проблеми освіти Гайсинського краю стали предметом розгляду Перших позачергових повітових зборів гласних народної ради, які розпочали свою роботу в Гайсині 28 грудня 1918 р. Серед 49 питань, внесених до порядку денного, 10 пунктів торкалися освіти. Зокрема, гласні вирішили асигнувати кошти на проведення 2-х учительських з'їздів, збільшити фінансування на утримання завідувачів шкіл, підвищити зарплату службовцям шкільної управи та учителям початкових шкіл повіту [4, арк. 12 зв. -13].

Розгляд стану позашкільної освіти виявив прикрий факт, що Гайсинщина у цій важливій справі перебувала у числі найгірших. На нараді освітян у Вінниці наголошувалося, що лише Гайсинський повіт у видатках на 1918 р. на цю справу не запланував жодної копійки [7, арк. 34].

Виявилось, що повітова влада опікувалася дошкільною освітою лише у дитячому притулку, де перебувало 25 дітей віком 8-14 років [7, арк. 22]. До того ж, учительці О. Белендій зарплату виплачували як виховательку, що було значно нижче від окладу викладача початкової школи [8, арк. 71 зв.].

У процесі обговорення заходів щодо поліпшення стану дошкільної освіти народні обранці виявили бажання кардинально змінити підходи до цієї справи. *«Залишатись байдужим і не прийняти ніяких засобів задля задоволення позашкільної освіти в повіті, – зазначалося у доповіді з цього питання, – в теперішні часи, коли народна несвідомість, народна темрява загрожує існуванню самому народові, неможливо»* [4, арк. 70]. Тому, за ініціативою І. Миколайчука народні обранці ухвалили прирівняти зарплату виховательки дитбудинку О. Белендій до рівня вчителя початкової школи. Усвідомлюючи важливість позашкільної освіти, гласні постановили закласти у бюджет видатки на утримання завідувача відділу, інструктора, мандрівного лектора, учителів вечірніх шкіл в розмірі 36 тис. на пів року [4, арк. 70 зв.].

Учасників зборів зацікавила пропозиція губерньського відділу домашніх промислів та професійної освіти про відкриття на теренах повіту зразкових професійних шкіл. Ще восени 1918 р. представник відділу Г. Олександрович пропонував започаткувати одну із шкіл для підготовки майстрів із ткацького промислу, гончарства, вироблення кошиків та плетених меблів, килимів тощо. Губерньська управа зі свого боку обіцяла надати штат учителів та придбати відповідне обладнання для обраних утворених профшкіл.

Вислухавши доповідь Г. Олександровича, гласні запланували відкрити дві школи ткацько-шевського промислу та, за наявності коштів, одну пересувну гончарську майстерню. Однак зміна влади та негаразди у фінансових питаннях не дозволили реалізувати цей проект. Тому гласні вирішили провести обстеження повіту на предмет розвитку найактуальніших промислів і повернутися до цього питання найближчим часом [4, арк. 93].

Подібні проблеми на освітянській ниві існували в місті Гайсині, де питаннями організації навчання дітей безпосередньо займалася комісія шкільної освіти міської думи в складі І. Нотовича (голова) та її членів М. Борецького, М. Солітермана, М. Михальченка, Т. Олінковського і П. Приліпка [8, арк. 37]. На початку 1919 р. комісія підбила підсумки шкільної освіти й констатувала, що в місті працювали 6 нижчих початкових школи, 2 вищих початкових училища та 7 закладів середньої освіти [4, арк. 16]. Про кількість класів, національний склад, походження контингенту і дані про відмови у зарахуванні дітей до навчальних закладів викладені у матеріалах таблиці № 1 [4, арк. 87].

Таблиця 1.

Назва закладу освіти	Кіл-ть ус-нов і клас.	Кіл-ть учнів	Укр-ців	Євреїв	Росіян і поляк.	Кіл-ть місцевих	Кіл-ть відмов
Нижче поч. уч-ще	6/19	909	481	362	66	909	82
Вище поч. уч-ще	2/11	367	288	42	37	260	35
Заклад сер. освіти	7/46	1614	453	962	200	1077	76
Разом	15/74	2890	1222	1366	303	2246	193

Аналіз вищевикладених матеріалів свідчить, що переважна більшість контингенту навчальних закладів початкової освіти походила з українських родин, які мешкали в Гайсині. Другими за кількістю учнів були діти місцевих євреїв, що відповідало співвідношенню чисельності кожної етнічної групи населення міста.

Зовсім інші дані виявились у закладах середньої освіти, де перевага учнів єврейського походження була значною. Зокрема, у 3-х чоловічих міських гімназіях навчалася 675 юнаків, з яких 335 учнів були євреями, 288 українців, а також 71 поляк і 46 росіян.

Найбільш потужним закладом дитячої освіти виглядала міська чоловіча гімназія, де із 445 учнів понад 43 % були українці, а євреї склали близько 30 % від усього контингенту.

Крім неї у 1918 р. у місті відкрилася єврейська гімназія, де в 6 класах вчилися 134 місцевих і 36 учнів з інших населених пунктів.

Найменша кількість учнів перебувала в міському комерційному училищі, де освіту здобували 60 чоловік, з яких 30 мали українське коріння, 25 – були євреями і майже всі учні мешкали в Гайсині [4, арк. 86].

Інша демографічна ситуація складалася в 4-х жіночих гімназіях, де переважна більшість учениць мала єврейське походження. Так із 939 дівчат майже 72 % гімназисток (675 чол.) були єврейками, лише 230 учениць походили з українців. Середню освіту також здобували 167 дівчат-польок і 16 росіянок [4, арк. 16].

Найбільш популярним освітнім закладом представлялася дівоча гімназія Є. Курчинської, яка користувалася високим авторитетом серед мешканців навколишніх міст і містечок. Тут, завдяки підбору високо кваліфікованих учителів та вихователів, дівчата опановували вишкіл цнотливості і набували досить пристойні знання. Там працювали 20 викладачів, у т. ч. священники М. Борецький і Б. Неклеєвич, лікар А. Оржеховський, учителі С. Кузнецова, Т. Бороневич, А. Ніколаєнко, А. Резніченко, А. Ржевуцька та ін. [9, арк. 50]. Серед 539 гімназисток (у т. ч. 187 іногородніх) єврейок було 312 (58 %), а українські родини змогли спорядити сюди лише 155 доньок [8, арк. 16].

На другому місці за чисельністю була гімназія М. Дашкевич, де в 7 класах навчалось 230 дівчат, серед яких єврейок було 178, а українок лише 50 учениць. Близько 100 гімназисток прибули з інших місць, а 50 дівчатам у зарахуванні на навчання відмовили [8, арк. 16].

Серед євреїв міста неабиякою популярністю користувалася новостворена приватна жіноча гімназія, заснована на кошти товариства вчителів міста. Там у 6 класах вчилися 144 учениці переважно з єврейських родин (127 уч.), які мешкали в Гайсині і містечках повіту [8, арк. 16].

Незначна кількість учениць відвідувала міську жіночу гімназію, де у 2-х класах навчалися лише 27 дівчат (15 українок і 10 єврейок), які мешкали в місті [8, арк. 16].

Більшість викладачів міських шкіл мали фахову освіту і тривалий час працювали на освітянській ниві. Зокрема, завідувачами початкових училищ були: I-го – В. Дячина; II-го – Ф. Галабурда; III-го – О. Корнійчук; IV-го – Ф. Лазаркевич; V-го – І. Нотович та VI-го – М. Солітерман [8, арк. 81-82].

Відомо, що чоловічу гімназію очолював П. Левицький – він же у 1919 р. обіймав посаду повітового комісара народної освіти, був головою управи повітової шкільної ради та виявляв активність у розвитку просвітнянського руху на теренах Гайсинщини.

Досить солідною репутацією користувалися керівники жіночих гімназій Є. Курчинська та М. Дашкевич, але вичерпної інформації про педагогічні колективи цих та інших закладів середньої освіти нам знайти не вдалося.

Разом з тим, педагогічний колектив гайсинських шкіл, відчуваючи підтримку з боку міської влади, намагався відмежуватися від повітової шкільної ради, у складі якої представника від міста не було. Напружені стосунки між сторонами загострилися після ухвалення «Закону про управління освітою», ухваленого Директорією УНР 28 січня 1919 р. Згідно цього правового акту, управління народною освітою було децентралізоване, а саме: передане під опіку колегіальних органів, сформованих із представників місцевого самоврядування, комісарів народної освіти та організованого вчительства [10, с. 241]. Це означало, що управління закладами освіти на території Гайсинського повіту повинно здійснюватися повітовою шкільною радою та її виконавчим органом – шкільною управою.

Враховуючи, що представників від міських шкіл у повітській управі не було, певна частина учителів міських шкіл не побажала підкоритись під управління повітового комісара освіти П. Левицького. Згодом міська шкільна комісія за участі учителів і представників управи змушена була поступитися деякими позиціями, але, на наш погляд, їй вдалося зберегти певну «самостійність». Ось що значилося в постанові міської Думи: *«Міські школи в адміністративному відношенні підлягають Повітській шкільній раді. Господарська та інструкторська частина цілком належить міському самоврядуванню. Разом з цим бажано мати міського інструктора, котрий би входив до складу Повітової шкільної ради»* [11, арк. 283 зв.]. Тоді ж дума вирішила доручити міській управі спільно із шкільною комісією запросити на службу шкільного інструктора та виробити проект заснування міської шкільної ради [12, арк. 160].

Важливе значення для реформування шкільної освіти міста мав «Закон про державну мову в УНР», ухвалений Директорією 1 січня 1919 р. Мовний закон містив лише два пункти. У першому зазначається, що державною мовою в УНР є українська мова і *«...через те вона обов'язкова для вжитку в армії, флоті і всіх урядових та загальних громадських публічно-правних установах»*. Відповідно цього закону Подільський губ. комісар видав наказ в якому значилося, що *«...всі публікації офіційних інституцій повинні бути написані українською мовою»* [13, арк. 3].

Насправді, в більшості гайсинських училищ і гімназій викладання основних предметів проводилося російською мовою й тому зазначений закон викликав певне збентеження. Усі крапки над «і» остаточно розставив Наказ міністра народної освіти І. Огієнка від 30 січня 1919 р., в якому зазначалося, що *«викладовою мовою в усіх школах України: вищих, середніх та нижчих, повинна бути мова українська»* [14, арк. 4].

Державницьку позицію щодо українізації навчальних закладів міста займав повітовий комісар освіти П. Левицький, який, достеменно знав про суцільну русифікацію навчального процесу в гімназіях, й тому наполягав негайно розв'язати цю проблему в рамках чинного законодавства. Міська управа була змушена ухвалити таке: *«Визнати за необхідне, аби навчання у всіх міських школах як нижчих, так і середніх проводити цілком на українській мові з утриманням міських хлоп'ячої та дівочої гімназій на місцеві кошти з допомогою від держави»* [12, арк. 40].

Варто зазначити, що міська влада у процесі українізації освіти намагалася урахувати національні традиції усіх етнічних меншин. Зокрема, на адресу управи надійшло звернення общини старообрядців, які прохали відкрити 2 класи в нижчих початкових школах, де предмети викладалися б виключно російською мовою. Представники родин Беляєвих, Гусякових, Каламакіних, Кобзінів, Сорокаумових та інші члени общини наполягали на тому, щоб їхні діти вивчали Закон Божий за канонами старообрядців, а навчання проводив їхній духовний наставник С. Гребенщиків. На початку березня 1919 р. депутати думи, зваживши усі можливості, дозволили відкрити для дітей *«великоросів»* при II-му початковому училищі I клас з навчанням виключно російською мовою за програмою, встановленою для міських початкових народних шкіл [11, арк. 296-296 зв.].

Серед інших питань щодо організації міської шкільної освіти, варті уваги й схвалення заходи Гайсинської думи, спрямовані на підтримку культури найбільших етнічних груп міста, зокрема української та єврейської громад. Так, за клопотанням шкільної комісії, з метою вшанування *«великих синів народностей України»* гласні постановили заснувати дві стипендії розміром по 300 крб. імені Т.Г. Шевченка та Ш.Я. Абрамовича [15, арк. 28 зв.-29]. Щорічна стипендія імені Тараса Шевченка видавалася одному із вихованців міських навчальних закладів, який внаслідок письмового та усного іспитів у присутності спеціально утвореного з цього приводу журі виявляв найкращі знання творчості поета. За бажанням стипендіата зазначена сума могла бути замінена золотою медаллю відповідної вартості, на якій українською мовою повинен бути надпис: *«За знання творів Тараса Шевченка, видана Гайсинським Міським Самоврядуванням»* [11, арк. 63]. Аналогічні умови були чинні для встановлення стипендії імені Менделє Мойхер Сфорим (він же Абрамович Ш.Я.), але надпис на медалі мав бути єврейською мовою [11, арк. 64]. Видача стипендій проводилася в урочистому засіданні міської Думи та в присутності всіх учнів міста.

Принагідно зазначимо, що повітова влада вирішила гідно вшанувати чергові роковини смерті Т.Г. Шевченка й оголосила 11 березня національним святом. У цей день *«нашого апостола-поета»*, – значилося у розпорядженні повітового комісара, – *«у всіх інституціях повіту і школах праця мусить бути припи-*

нена; в школах та Просвітах влаштувати лекції на тему про життя та діла поета; місту Гайсину та повіту прийняти рідний національний вигляд: хати та вулиці вбрати килимами та національними прапорами» [16, арк. 82].

Повертаючись до висвітлення освітянської галузі на теренах повіту, привертають увагу низка проблем, які обумовлювалися невиконанням закону УЦР 05.12.1917 р. про передачу церковнопарафіяльних шкіл до відання Міністерства народної освіти [17, с. 39]. Згідно цього закону на Гайсинщині до передачі належали 146 чоловічих, жіночих однокласних і двокласних навчальних закладів початкової освіти, які до цього були об'єктами опіки Російської православної церкви [4, арк. 140-141]. Весь цей комплекс завдань у сфері народної освіти став предметом розгляду учасників Другого чергового зібрання Гайсинської повітової народної ради, яке відбулося 2-12 березня 1919 р.

Проблеми освітянської галузі були відображені в 44 доповідях. Така кількість питань становила майже третину від усіх 142 пунктів, які були внесені до порядку денного чинного зібрання. [4, арк. 92-95].

У першочерговому порядку до розгляду депутати внесли питання щодо фінансування нових навчальних закладів, які планувалися започаткувати у 1919 р. Так, депутати вирішили відкрити в повіті селянську гімназію та погодились виділити на цю справу 200 тис. крб. Також гласні вирішили асигнувати кошти на улаштування інтернату для сільських учнів, які бажали вчитися в Гайсинській чоловічій гімназії [4, арк. 107].

Особливу занепокоєність селян викликав стан професійної освіти, закладів якої на теренах повіту, практично, не існувало. До речі, на початку 1919 р. на теренах Подільської губернії з населенням понад 4 млн. громадян, гостро стояла проблема працівників, які здатні були обслуговувати й ремонтувати землеробську техніку та відповідні механічні засоби. Чинні на Поділлі 8 закладів проф. освіти не задовольняли навіть мінімальних потреб у кваліфікованих фахівцях ремісничої справи. У Гайсинському повіті, де переважна більшість населення займалася сільськогосподарським виробництвом, до 1915 р. проф. освіту надавало одне відділення слюсарно-ковальського і столярно-токаряського ремесла в Ладизині при двокласній початковій школі. Однак з вибухом Світової війни майстрів навчання призвали до війська і відділення закрилося [18, арк. 1].

Під тиском невпинно зростаючого дефіциту технічних фахівців для потреб сільськогосподарського господарства Гайсинська земська влада спробувала заснувати подібне відділення в Кузьминцях, де для цього навіть збудували приміщення. Але обставини воєнного часу не дозволили там розпочати підготовку відповідних фахівців [18, арк. 1].

Губернський відділ проф. освіти звернувся до місцевих громад із закликом відкривати на власні кошти заклади професійного навчання. Зо-

крема, в Гайсинському повіті планувалося започаткувати ткацьку, шевську та керамічну школи. Одними із перших на цю пропозицію відгукнулися в Зятківцях, де громада відвела 4-5 десятин землі для відкриття керамічної школи і збиралися виробляти черепицю, цеглу і т.п. [19, с. 22].

Неабиякий ентузіазм серед сільських громад викликало розпорядження МЗС про відкриття сільськогосподарських шкіл та зразкових і дослідних полів на колишніх панських землях. Одними з перших відгукнулися у с. Грузькому, де 31 січня відбулося зібрання місцевих хліборобів під головуванням Д. Борового. Зазначаючи, що *«кусок землі кількістю 30 десятин при селі Грузькому є»* та заявляючи, що *«при селі дуже потрібні – зразкове поле, досвідові та лісові питомники»* селяни одноголосно схвалили відкрити такий навчальний заклад [20, арк. 11].

Ініціативу селян Грузького підхопили сусіди з Тишківки, які на сході 2 лютого також ухвалили постанову про заснування подібного закладу. Вони запропонували школу відкрити негайно в гарному будинку Гранівського монастиря, який знаходився поруч із селом [20, арк. 13].

Враховуючи неабияку зацікавленість сільських громад у відкритті навчальних закладів, повітова управа 6 лютого скликала представницьку нараду, на яку прибули майже усі голови волосних земельних органів, керівники волосних «Селоспілок», повітовий агроном, член правління місцевої райспоживспілки, діячі міського та повітового самоврядування. У доповіді голови повітової зем. управи П. Лисоволика постало питання про визначення населених пунктів для заснування середньої або вищої агрономічної школи [21, арк. 12]. Після довгих і палких дискусій учасники ухвалили виділити такі пункти: Гранівська волость – с. Гунча і Россохова-те; Джулинська вол. – Джулинка і Теофілівка; Кисляцька вол. – Кущинці і Чечелівка; Краснопільська вол. – Нараївка і Скарженівка; Красносільська вол. – Красносілка і Мишарівка; Кузнянська вол. – Кузьминці і Ярмолинці; Ладижинська вол. – Лад. Хутори і Паланка; Н.-Кропивнянська вол. – Мельниківці і Райгород; Соболівська вол. – Брідок і Глибочок; Теплицька вол. – Теплик і В. Ташлик; Тернівська вол. – Вікнина і Тернівка; Хашуватська вол. – Могильна і Пельямполь. У Савостьянівській волості панських економій не було, тому вирішили звернутися до МЗС про виділення ділянки з казенного земельного фонду. Також вирішили виділити земельну ділянку для Кузьминецької зразкової пасіки та 2 ділянки для утворення овочевого розплідника в Гайсині та Гайвороні [21, арк. 12].

Стан професійної освіти Гайсинщини викликав жваву дискусію на засіданнях повітової ради 6-8 березня 1919 р. Депутати з розумінням поставилися до звернень громадян Краснопілки, Чечелівки, Кисляка, М'якохода і Польшполя про відкриття у цих селах професійних шкіл та ухвалили позитивні рішення.

Зокрема, активну позицію щодо відкриття професійної школи виявила громада с. Краснопілка. Ще у 1918 р. священник В. Курчинський та інженер Т. Мушенко звернулися із заявою до МНО, у якій прохали відкрити 1-й клас ремісничої школи, використовуючи для організації навчального процесу приміщення чинного 2-класного початкового училища. Також ініціатори пропонували використати для шкільних майстерень та допоміжних приміщень будинки казенного магазину і його складу, які на той час були закриті [18, арк. 6]. Однак на звернення селян ніхто з чиновників Міносвіти ніяк не відреагував.

У січні 1919 р. Гайсинська повітова народна управа ще раз звернулася до МНО з проханням відкрити профшколу в Краснопілці, засвідчуючи, що для будівництва навчального корпусу громада села виділила 1,5 десятин землі і збрала 21550 крб. Крім того, повіт. управа асигнувала для цього 25 тис. крб. та 5 тис. крб. надійшло від Гайсинської споживспілки [18, арк. 3 зв.].

На цей раз Департамент проф. освіти МНО підтримав ініціативу селян і погодився відкрити в Краснопілці ремісничу школу *«...по слюсарно-ковальському та столярно-токарському фахам з 1 січня 1919 р. з віднесенням в 1919 р. $\frac{3}{4}$ розходу на утримання школи, а саме 40522 карб., з тим, що починаючи з 1-го січня 1920 р. школа переходить у власність Держави з щорічною допомогою від Гайсинського Повітового Земства в розмірі $\frac{1}{4}$ річного утримання»* [18, арк. 4 зв.].

Розглядаючи звернення громадян інших вищезазначених сіл, привертають увагу рішучі дії громади с. Чечелівки, які на сході 31 грудня 1918 р. вирішили відкрити ремісничу школу. У ній учні мали б опановували професії столяра, коваля, слюсаря, чоботаря, шевця і обробника шкір. Для цього громада постановила здійснити реквізицію з кожної хати в розмірі 50 крб. (зібрано 20505 крб.), а також призначила *«для збудування школи всеньке матеріальне дерево з церковної дубини і поміщицького лісу і п'ять десятин землі під саму школу»* [4, арк. 253 зв.]. Найперше, депутати одностайно підтримали ініціативу громади Чечелівки й ухвалили виділити на будівництво школи 100 тис. крб. [4, арк. 254].

Відповідні постанови були ухвалені щодо інших запитів сільських громад. Зокрема, для будівництва профшколи в Кисляку і Пельямполі гласні вирішили асигнувати по 50 тис. крб. [4, арк. 254, 256].

Аналізуючи розвиток освітньої галузі Гайсинського повіту, зазначимо, що найгірше розвивалася мережа закладів середньої освіти. На теренах Гайсинщини до революції відкрилася лише Гайсинська чоловіча гімназія, яка утримувалась на державні кошти, та діяла приватна жіноча гімназія Є. Курчинської. Згодом, у 1917-1918 р., розпочали навчання ще у 3-х приватних гімназіях, де освіту мали змогу отримувати переважно діти міських і містечкових підприємців. Виключенням була лише гімназія для

дорослих, відкрита товариством «Просвіта» у с. Могильна, де навчання проходило для юнаків і дівчат віком від 14 років. У гімназії проходили 8-річну програму навчання за 4 роки виключно українською мовою. Однак за відсутності відповідних фінансових ресурсів, контингент навчального закладу був незначний.

Враховуючи, що навчання у вищезазначених середніх навчальних закладах проходило на платній основі, переважна більшість селянських родин не була спроможна витратити на освіту своїх дітей значні суми. Зокрема, протягом 1917-1918 рр. вартість навчання у Гайсинській чоловічій гімназії зросла у понад 4 рази і на початок 1919 р. становила 440 крб. на рік [8, арк. 9]. Звісно, більшість заощадливих сільських господарів не погоджувалися нести такі витрати й обмежувалися освітою своїх дітей на рівні знань, отриманих у початковій школі.

Отже, для сільських дітей дорога до здобуття середньої освіти, практично, була закрита. Усвідомлюючи всю відповідальність місцевого самоврядування за виховання нового покоління громадян, гласні ухвалили постанову про виділення 20 тис. крб. гімназії в с. Могильна та вирішили заснувати Українську державну гімназію, *«котра дала б можливість селянським дітям-українцям здобути бажану середню освіту...»*. На цю справу збори асигнували 50 тис. крб. та вирішили її відкрити негайно у найбільш центральному місці повіту (орієнтовно в с. Зятківцях) [8, арк. 224-224 зв.].

Важливою частиною роботи зборів стали питання розподілу фінансових ресурсів для потреб освітньої галузі повіту. Після обговорення окремих статей депутати ухвалили кошторис витрат для утримання дошкільних та початкових закладів освіти, які склали 1 млн. 537 тис. крб. на 1919 р. (у т. ч. 107,5 тис. крб. за викладання Закону Божого) [4, арк. 112].

Гостра дискусія між учасниками зібрання виникла з приводу доповіді гласного міської думи вчителя І. Нотовича. Він оприлюднив меморандум Гайсинської філії Всеукраїнської єврейської учительської спілки про стан на теренах повіту початкової, дошкільної і позашкільної освіти серед дітей іудеїв. Доповідач змушений був визнати, що єврейська шкільна справа в Гайсинському повіті знаходиться в дуже сумному становищі. На переконання доповідача, занедбаний стан національної освіти залишився у спадщину від царської влади бувшої Росії, яка клопоталася про так звану *«казенну»* освіту євреїв лише з метою реакційної русифікації населення. З іншого боку царський режим заохочував розвиток релігійних навчальних закладів типу *«хедерів»* та *«ешиботів»*, де *«напівосвічені несвідомі меламенти різкими виховували єврейських дітей і парубків та держали їх у страху Божім, збавляючи їм дитячі роки, убиваючи у них всяке поривання до знань та просвіти»* [4, арк. 277].

З метою вивчення реального стану єврейської освіти Бюро філії спілки під керівництвом С. Паперного розробило спеціальну анкету, з допомогою якої вдалося отримати вичерпні дані про освітянські заклади у містечках повіту. Виявилось, що станом на 01.02. 1919 р. лише Ладижинська єврейська початкова школа відповідала усім вимогам щодо навчальних закладів такого типу. В інших містечках, де щільність єврейського населення становила від 5 до 8 тис., не існувало жодної нормальної школи при наявності десятків хедерів та двох або трьох учителів, які не мали «...ні відповідної освіти, ні педагогічного досвіду». На підставі отриманих даних Бюро Гайсинської філії, щоб залучити до навчання у єврейських початкових школах 4078 дітей, внесло пропозицію негайно відкрити в 1919 р. 30 шкільних комплектів (класів). Зокрема, планувалося започаткувати 2 класи в Гранові, 2 – в Кібличі та по одному в Куні і Зятківцях. Основна потреба у відкритті шкільних комплектів припадала на Теплик (5 кл.), Ладижин (4 кл.), Хашувата (4 кл.), Райгород, Соболівка і Тернівка – по 3 шкільних комплекти. Для забезпечення пед. персоналом такої кількості учнів філія планували організувати в Гайсині 45-денні курси підготовки 30 вчителів, забезпечивши їх безкоштовним проживанням та виплативши по 100 крб. на харчування [4, арк. 277 зв.].

Зазначимо, що, розв'язуючи проблеми освіти українських та єврейських громад, депутати «забули» про запити представників польської меншини, які також претендували на утворення декількох навчальних закладів для дітей поляків. виправити цю ситуацію вдалося за рахунок втручання Подільської народної ради, яка на 2-му черговому засіданні ухвалила постанову про асигнування відповідних коштів «на відкриття двох вищих початкових польських шкіл в Гайсинському повіті» [22, с. 3].

Незважаючи на скрутне фінансове становище органів повітового самоврядування, депутати позитивно відгукнулися на декілька звернень щодо підтримки навчальних закладів та культурницьких інституцій. Так, гласні вирішили виділити 30 тис. крб. на встановлення 15 стипендій для студентів Кам'янець-Подільського університету. При тому, народні обранці погодилися з пропозицією Я Огородника, щоб стипендіатів обирала Рада професорів та викладачів університету серед кращих студентів з Гайсинського повіту [4, арк. 227 зв.].

Народні обранці відповідально поставилися формування свідомого кадрового потенціалу й не пошкодували 10 тис. крб. на відкриття в Кам'янці-Подільському учительського інституту, 12 тис. крб. для потреб Вінницького агрономічного технікуму та 50 тис. крб. для Гайсинської учительської семінарії, яка мала розпочати навчальний процес у 1919 р. [4, арк. 228, 250].

Намагання в Гайсині мати власну учительську семінарію підтримала Подільська народна рада. Так, на початку квітня 1919 р. учасники 2-го

чергового зібрання Ради ухвалили постанову *«Про асигнування 50000 карб. на відкриття Учительської Семінарії в м. Гайсині»*, чим відчутно збільшили фінансові ресурси на улаштування цього закладу [23, с. 2].

Однак події Другої україно-російської війни у березні-серпні 1919 р. фактично припинили усі намагання чинної української влади провести відповідні реформи в освітянській галузі та запровадити народну освіту згідно законів і розпоряджень Директорії УНР та Міністерства народної освіти. Лише після перемоги над окупантами на початку серпня 1919 р. та відновлення української влади на теренах повіту відбулася активізація діяльності закладів освіти і культури. Перед органами влади постало завдання розпочати новий навчальний рік у тих шкільних закладах, які існували на теренах повіту, та, враховуючи побажання громад декількох населених пунктів, відкрити нові освітні установи. Так, 31 серпня в Зятківцях відбулося зібрання мешканців містечка, на якому учасники порушили питання про відкриття вищої початкової школи (далі: ВПШ). Проблема була настільки актуальною, що всі учасники одногослосно погодились зібрати 50 тис. крб. на утримання закладу у 1919-1920 рр. [24, с. 2].

Зважаючи на вимоги громад населених пунктів, член відділу повітової управи І. Нотович 31 серпня звернувся до губернського органів освіти з листом, де виклав проблеми повіту в частині відкриття ВПШ. Зокрема, звертаючи увагу на важливість діяльності таких освітянських установ, він зазначав, що *«...тільки вища початкова школа дає національно-свідомі народні кадри і що мудра шкільна політика повинна передбачати можливість запеклу реакцію з боку російської або іншої буржуазії, яка всіма силами буде спиняти культурний розвиток українського народу...»* [5, арк. 77].

У листі також зазначалося прохання про включення до державних видатків, відкритих навесні на теренах повіту 9-ти ВПШ. Зокрема, зазначені заклади готові були розпочати навчання в Савостьянівці (волость не має жодного закладу такого типу); м. Кібличі (аналогічна ситуація), Городку, Кушинцях (волость без ВПШ), Орлівці, м. Івангороді (волость без ВПШ), В. Мочулці, Серединці і м. Гайсині (для єврейських дітей). Враховуючи, що за відсутності зв'язку з українським урядом, ці школи відкриті у незвичайному порядку, гайсинські освітяни клопоталися про включення їх до мережі навчальних закладів, які фінансувалися з державного бюджету [5, арк. 77 зв].

У підсумку, Міністр народної освіти УНР П. Холодний дозволив відкрити з 1 серпня 1919 р. мішані вищі початкові школи в Савостьянівці, Городку, Кушинцях, Орлівці та Серединці, призначивши цим закладам належні від Держави кошти [5, арк. 80-80 зв.]. Однак, вже невдовзі П. Холодний ухвалив нову постанову, в якій значилося, що на підставі прохання Подільської народної управи він дозволяє *«відкрити нову мішану вищу*

початкову школу в м. Зятківцях Гайсинського повіту замість дозволеної до відкриття в цьому році такої ж школи в с. Кущинцях» [5, арк. 99].

Отже, внаслідок клопотання відділу освіти Гайсинської народної управи вдалося розв'язати проблему щодо утримування 8 (3 школи раніше і 5 нині ухвал. постанов) ВПШ повіту за рахунок державного бюджету. До цього списку не потрапила єврейська ВПШ в Гайсині, фінансування якої повинно було здійснюватися за рахунок коштів міської міщанської управи та Міністерства єврейських справ.

Ще одна знакова подія відбулася на освітянській ниві краю. За санкцією П. Холодного керуючий Міністерством народної освіти професор І. Огієнко 8 серпня 1919 р. задовольнив клопотання педагогічного колективу Щурівецької мішаної вищої початкової школи і дозволив надати закладу ім'я Тараса Григоровича Шевченка [5, арк. 83].

Накопичені проблеми під час панування більшовиків та діяльності повстанського відділу освіти повітове учительство вирішило розв'язати на з'їзді, до порядку денного якого включили 12 питань [25, с. 2].

Зібрання учительської громади 24 вересня, розглянувши усі питання, ухвалило відповідні постанови, спрямовані на залучення освітян до активного громадсько-політичного життя краю. Також педагоги висунули низку пропозицій щодо покращення матеріального стану. Зокрема, освітяни вимагали, щоб учителів прирівняли до статусу держслужбовців відповідного рангу та відпускали товари першої необхідності за твердими цінами з державних установ. Вирішили брати участь у створенні національних хорів та осередків «Просвіти» за особистим бажанням учителів [26, с. 1].

Також учасники обрали новий склад повітової шкільної ради та її управи, яку очолив Л. Миронюк – він же редактор часопису «Народня думка» та в. о. секретаря повітового комісара [27, арк. 55]. Проте амбіції деяких діячів колишнього повстанського відділу освіти заважали швидкому відновленню системи управління освітянською галузею на засадах, які існувала до більшовицької навали. Зокрема, самопризначений керівник повстанської освітянської колегії Ф. Мельник, який начебто обійняв цю посаду за розпорядженням колишнього комісара освіти П. Левицького, відмовився передавати справи новообраному голові учителької управи. Він наполягав на тому, що цю посаду переходить йому як до в. о. повітового комісара з питань освіти [28, арк. 79-81 зв.]. Звісно, бюрократична тяганина між сторонами дійшла до рівня Міністерства народної освіти, яке 3 жовтня ухвалило постанову такого змісту: чинного комісара освіти Гайсинського повіту П. Левицького від посади звільнити, а на його місце призначити вчителя вищих початкових шкіл Кирила Мосьонза [28, арк. 108].

Зазначимо, що громадкість краю вдалася до активних дій щодо відновлення діяльності закладів освіти, зокрема професійних шкіл. У Зятківцях

з 1 жовтня відкрили гончарну школу, де протягом 3-х років хлопці і дівчата (від 15 років), які вже мали нижчу початкову освіту, могли опанувати відповідну спеціальність. Завідувач школи М. Бибік повідомляв, що після успішного закінчення навчальної програми учні отримували свідоцтва майстра з виготовлення керамічних виробів [26, с. 1].

Відкривала свою діяльність Краснопільська 4-х класова ремісничка школа для учнів і вчителів, яка пропонувала навчання на 2-х відділеннях: слюсарно-ковальському та теслярсько-столярному. Крім практичних занять в майстерні викладались 14 обов'язкових предметів та декілька факультативів (із вивчення німецької, французької та ін. мов). Завідувач школи інженер-технолог Т. Мушенко запрошував усіх бажаючих, що закінчили однокласні або двокласні початкові школи [29, с. 2].

Змінила свій статус міська дівоча гімназія, яка в 1919-1920 рр. мала працювати в режимі навчання підготовчого та 1-го і 2-го класів. Заклад відкривався під егідою голови педагогічної ради П. Левицького на платній основі в приміщенні міської чоловічої гімназії [26, с. 2].

Водночас усі існуючі в місті навчальні заклади у загальній кількості 23 комплекти (класи), котрі фінансувалися із бюджету міста, також розпочали навчальний рік і перебували під опікою міської управи.

Однак окупація території Гайсинщини в другій половині жовтня 1919 р. військами Добровольчої армії генерала А. Денікіна знову перервала розвиток української освітньої галузі. Білогвардійці спрямували народну освіту у русло відновлення усталених норм і канонів колишньої Російської імперії.

Отже, Директорія УНР та Міністерство народної освіти у 1919 р. відновило розвиток дошкільної та шкільної народної освіти на місцях. На теренах Гайсинщини відбулася реорганізація системи церковнопарафіяльних шкіл та вдалося збільшити кількість вищих початкових навчальних закладів. Позитивні зрушення відбулися в утворенні мережі закладів професійної освіти, щодо було вкрай актуально для підготовки кваліфікованих кадрів для задоволення потреб сфери аграрного виробництва і місцевої промисловості. Лише за обставин війни з Добровольчою армією та згодом із навалом підрозділів Червоної армії розвиток народної освіти зазнав серйозних змін, які потрібно розглядати в іншому дослідженні.

Джерела та література

1. Центральний державний архів вищих органів влади України, далі: ЦДАВО України, ф. 2201, оп. 4, спр. 11.
2. Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр.: док. і матеріали : у 2-х томах, 3-х

- частинах / [упоряд.: В. Верстюк (керівник) та ін.]. – К.: Вид-во імені Олени Теліги, 2006. – Т. 1. – 688 с.
3. Кошолоп О.Ф. Розвиток єврейської освіти на території Поділля в 1914-1920 рр. / О.Ф. Кошолоп // Збірник наукових праць Хмельницького інституту соціальних технологій Університету «Україна». – 2011. – № 3.
 4. ЦДАВО України, ф. 538, оп. 1, спр. 27.
 5. ЦДАВО України, ф. 2582, оп.1, спр. 58.
 6. ЦДАВО України, ф. 1419, оп. 1, спр. 16.
 7. ЦДАВО України, ф. 2201, оп. 2, спр. 518.
 8. Держархів Вінницької обл., ф.Д-286, оп. 1, спр. 113.
 9. Держархів Вінницької обл., ф.Д-188, оп. 1, спр. 5.
 10. Купрійчук В. Розвиток освітніх процесів у період Української національної революції 1917-1920 років / Василь Купрійчук // Збірник наукових праць Національної академії державного управління при Президентіві України, 2011. – Вип. 2.
 11. Держархів Вінницької обл., ф.Д-286, оп. 1, спр. 97.
 12. Держархів Вінницької обл., ф.Д-286, оп. 1, спр. 92.
 13. ЦДАВО України, ф. 2023, оп. 1, спр. 5.
 14. ЦДАВО України, ф. 2582, оп. 1, спр. 37.
 15. Держархів Вінницької обл., ф.Д-286, оп. 1, спр. 44.
 16. ЦДАВО України, ф. 1419, оп. 1, спр. 11.
 17. Петренко І.М. Церковнопарафіяльні школи Лівобережної України в системі освітньої політики уряду Російської імперії (1884-1917 рр.). – Полтава: РВВ ПУСКУ, 2008.
 18. ЦДАВО України, ф. 2582, оп. 1, спр. 228.
 19. З життя Подільського губернського земства // Село. – 1919. – № 3.
 20. Держархів Вінницької обл., ф.Р-4242, оп.1, спр. 7.
 21. ЦДАВО України, 119, оп. 1, спр. 1.
 22. Засідання 2 Чергового Зібрання Губернської Народної Ради // Життя Поділля. – 1919. – № 97.
 23. Засідання 2-го чергового зібрання Народної Ради 3-го квітня // Життя Поділля. – 1919. – № 96.
 24. Й.С. По району/ Й.С. // Народня думка. – 1919. – № 9.
 25. Хроніка // Народня думка. – 1919. – № 8.
 26. Постанови повіт. учительського з'їзду // Народня думка. – 1919. – № 15.
 27. ЦДАВО України, ф. 538, оп. 1, спр. 161.
 28. ЦДАВО України, ф. 2582, оп. 1, спр. 18.
 29. Оголошення // Народня думка. – 1919. – № 12.

ПОДІЛЛЯ ДОБИ ДИРЕКТОРІЇ УНР У СУЧАСНИХ НАВЧАЛЬНИХ СТУДІЯХ

У статті аналізуються сучасні наукові студії науковців Поділля, в яких розкриваються різні аспекти функціонування інститутів Директорії УНР на Поділлі. Показано важливість історичних розвідок для провадження навчального процесу в загальноосвітніх школах. Виокремлено дискусійні питання, пов'язані з діяльністю Директорії в Подільській губернії.

Ключові слова: *Директорія УНР, Поділля, навчальний посібник, революційні процеси, дослідження.*

14 листопада 1918 р. на нараді представників Українського Національного Союзу для організації повстання проти влади гетьмана П. Скоропадського була створена Директорія. До її складу увійшли П. Андрієвський, В. Винниченко, А. Макаренко, С. Петлюра та Ф. Швець. Очолювали Директорію спочатку В. Винниченко, а з 10 лютого 1919 р. С. Петлюра [1].

Назва «Директорія» запозичена із часів Великої французької революції. Але далі назви і кількісного складу українська Директорія не пішла. У Франції Директорія в складі п'яти директорів обиралися двома палатами – «Радою п'ятисот» і «Радою старійшин» і була виконавчим органом. Директорію УНР утворили українські політичні партії й громадські організації [2].

Після приходу до влади Директорії було відновлено Українську Народну Республіку і розпочався новий – третій етап українського державотворення і його конституційного оформлення. За часів Директорії прийнято низку конституційних актів, розглянуто три проекти Основного Закону: урядової комісії, С. Барана та приватний проект Конституції УНР О. Ейхельмана. Ці конституційні проекти дають змогу оцінити конституційний процес в Україні, визначити рівень та вплив політико-правових ідей попередників Директорії на формування державної політики того періоду.

Доба Директорії УНР є найдовшим і водночас найскладнішим з етапів української національно-визвольної революції 1917–1921 рр. Її аналізом ґрунтовно займаються дослідники на сучасному етапі наукового пізнання. У цьому контексті варто наголосити на важливості для організації навчального процесу у загальноосвітніх школах публікацій з регіональної тематики. Особливо актуальним є вивчення революційних процесів, що

відбувалися на Поділлі, оскільки українська влада тут урядувала найдовше у порівнянні з іншими регіонами держави.

У пропонованій статті авторка ставить за мету проаналізувати праці сучасних науковців, в яких розглядається Подільська губернія на завершальному етапі визвольної боротьби. Ці студії допомагають в організації навчального процесу, коли йдеться про історію рідного краю.

За роки новітньої незалежності вагомий внесок у вивчення процесів на Поділлі революційної доби зробив професор О. М. Завальнюк. Особисто та у співавторстві з своїми учнями йому вдалося розкрити чимало явищ та подій, які мають істотне значення для розвитку регіону. Особливе місце в його наукових розробках посідає освітня проблематика, зокрема історія вищої освіти на Поділлі, безпосередньо пов'язана з функціонуванням Кам'янець-Подільського державного українського університету. Цьому навчальному закладу О. М. Завальнюк присвятив декілька ґрунтовних праць, розкриши знакові процеси, що відбувалися в освітньому середовищі доби Директорії УНР [3; 4] та працю непересічних подолян, які уславили свої імена на скрижалях історії [5; 6]. До когорти останніх належать О. Пащенко, С. Русова, І. Огієнко, В. Біднов, Ю. Сіцинський та багато інших.

Підсумовуючи значення державного українського університету для сьогодення, дослідник констатує, що «сучасні університети до певної міри є спадкоємцями започаткованої у 1917–1920 рр. традиції національної вищої школи, відповідно до Конституції України і Закону України «Про вищу освіту» послугуються українською державною мовою, широко використовують у своїй практиці українознавчі дисципліни. З двох відкритих у 1918 році державних українських університетів до нашого часу зберігся Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, який пройшов дуже складний історичний шлях, а за незалежної України відновив свій класичний статус, здобув всеукраїнське і міжнародне визнання. Йому присвоєно ім'я фундатора, будівничого і першого ректора Івана Івановича Огієнка» [7].

Розвиток Подільських містечок на завершальному етапі визвольних змагань розглянуто О. М. Завальнюком спільно з О. Б. Комарницьким. У поле їхнього зору потрапляє аналіз впливів революційних процесів на політичну і національну свідомість населення подільських містечок. Не менш важливим є висновки авторів щодо міжетнічних відносин на Поділлі. «Мирне співіснування містечкових етнічних груп, – стверджують вони, – не стало загальною тенденцією. Суспільна свідомість нацменшин виявилася не готовою до сприйняття української ідеї, що у ряді випадків виливалося у вияви ними відкритої ворожості. Не підтримка ідеї української державності, агітація чорносотенців, прихильність частини єврейства до більшовизму, спричиняли у містечках жорстокі єврейські погро-

ми, участь у яких брали денікінці, Червона армія, українські і польські військові частини, загони повстанських отаманів, частково містечкові селяни» [8].

Натомість в іншому навчальному посібнику, присвяченому історії міста Кам'янця-Подільського у революційну добу, дослідники достатньо ґрунтовно аналізують процес формування інститутів влади Директорії УНР у губернському центрі Поділля. Також вони розглядають більшовицьке повстання в квітні 1919 р. та обставини повернення у місто українського війська. Окремим сюжетом аналізується внутрішня політика Директорії Кам'янецької доби та становлення на Поділлі інституту Головноуповноваженого уряду УНР.

Загалом дослідники схильні вважати, що «за Директорії УНР Кам'янець-Подільський став важливим державним і політичним центром республіки, який відіграв провідну роль у формуванні і проведенні внутрішньої і зовнішньої політики, боротьби за парламентську форму правління. Багато подій, які відбулися в той час у державному, військовому, церковному і культурно-освітньому житті, мали всеукраїнське значення» [9].

Різні аспекти земської діяльності на зламному етапі вітчизняної історії О. М. Завальнюк розглядає разом з В. Б. Стецюком у спеціальній розвідці [10]. Йдеться, зокрема, про допомогу органів місцевого самоврядування в організації шпиталів для козаків українського війська, проведення заходів із приведення населених пунктів до безпечного санітарного стану. Окремими пластами виступають фінансові та бюджетні можливості земств цієї доби, а також розвиток різних ланок освіти на місцевому ґрунті.

Взаємовідносини Галицької армії з військами УНР на Поділлі становлять предмет окремої студії О. М. Завальнюка, написаної разом із Ю. В. Олійником [11]. Слід наголосити, що з огляду на важливість піднятих у ній питань, книга у 2013 р. вийшла другим виданням.

Революційні події та реалії повсякдення у Літинському повіті розглядають відомі науковці О. П. Реєнт та В. П. Рекрут. Розділ, присвячений Директорії УНР, автори назвали «У круговерті боротьби за державність України». У цьому контексті дослідники аналізують встановлення та перші кроки нової влади на Поділлі, розглядають феномен «Летичівської радянської республіки», з'ясовують обставини більшовицької окупації в першій половині 1919 р., відновлення української влади у другій половині цього ж року та, врешті, остаточну окупацію краю більшовицькими військами [12].

Пояснення перемоги більшовиків на Поділлі автори вбачають у тому, «що, як відомо, революцію виграє найжорстокіша та найцинічніша влада, яка задля цього не гребує й таким методом, як масовий терор. Далеко

не останню роль відіграв і вплив на свідомість селянства утопічних ідей «соціалізації», гасла щодо «експропріації» землі, «оголошення війни експлуататорам» і т. п. Для Літинщини період 1917–1921 рр. став не лише уособленням невідповідності української влади до самостійного державного управління, а й демонстрацією її нездатності протистояти методам політичної боротьби, які виходять за рамки принципів демократії та гуманізму» [13].

Із позиції «сучасної вітчизняної та поділлєзнавчої науки» [14] революційні процеси у Летичівському повіті досліджує С. Коржик. Автор вперше в історіографії проблеми розкриває, систематизує і узагальнює у комплексі всі аспекти і складності подій борні на терені цього краю у контексті Української революції, подає об'єктивно і правдиво їх опис, розглядає повсякдення, побутові явища, настрої, вчинки, боротьбу за землю, людські права і свободи й інші прагнення місцевого населення. Що важливо, дослідниця повертає прийдешнім поколінням чимало забутих імен діячів і учасників тодішніх подій, намагається їх охарактеризувати.

У результаті авторка приходиться до висновку, що «події українських національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. залишили помітний слід в історії Летичівщини. Усі ті складні політичні, національно-культурні та соціально-економічні протиріччя, що кілька років розривали Україну, наче в мініятурі, знайшли своє вираження і в житті міста та сіл повіту. За цей час місто більше десятка разів переходило з рук в руки. Моменти певної стабільності і навіть національно-культурного відродження змінювалися періодами терору чи анархії. Українські національні сили не зуміли зберегти завойовану важкою ціною державність і на кінець 1920 р. на Поділлі та Летичівщині, зокрема, утверджується радянська влада. Але їй довелося зіткнутися з новим суперником – масовим стихійним антибільшовицьким селянським повстанським рухом, викликаним політикою «воєнного комунізму» [15].

Діяльність просвітницьких товариств Поділля у найбільш драматичний період визвольних змагань аналізується в ґрунтовній праці за авторством В. Адамського, Б. Крищука та Ю. Телячого [16]. Дослідники вважають, що прихід до влади у губернії структур Директорії УНР відкрив перед товариствами «Просвіта» значно ширші можливості в плані реалізації своїх статутних завдань.

Заснування та відновлення діяльності просвітницьких організацій відбувалося переважно завдяки проявам організаційних зусиль національно налаштованої інтелігенції. Крім неї, значну увагу справі розвитку просвітницького руху починають приділяти органи державної влади та місцевого самоврядування. Окремі ініціативи виходили також від кооперативних, військових, громадських та інших організацій, а також від представників духovenства і селянства.

Однак, стверджують автори студії, не у всіх населених пунктах краю місцеве населення однаково позитивно ставилося до просвітницької діяльності. Частково це пояснюється тим фактом, що багато активістів просвітницької справи були зайняті на інших ділянках роботи, а якісної заміни їм не знайшлося. Частково тим, що національна свідомість подільського громадянства була на досить низькому рівні, що не давало змоги об'єктивно оцінити роль та значення просвітницької праці [17].

Упродовж усієї доби Директорії УНР перед товариствами «Просвіта» залишалася актуальною проблема забезпеченості власним приміщенням задля активної організації справи. Лише окремим осередкам вдалося позитивно вирішити це питання.

Вагомим джерелом поповнення фінансової скарбниці товариств «Просвіта» виступала державна підтримка. Як правило, державні інституції виділяли кошти під цілком конкретні справи. Досить вагому підтримку просвітницьким організаціям надавали органи місцевого самоврядування, передусім губернське і повітові земства. Але, на жаль, впродовж усього періоду існування інститутів Директорії УНР на Поділлі проблема матеріального і фінансового забезпечення товариств «Просвіта» залишалася доволі актуальною.

Незважаючи на досить непрості умови праці, просвітницьким організаціям вдалося налагодити діяльність із реалізації статутних завдань на різних напрямках. Значного поширення набула ідея щодо організації національних хорів, організації бібліотечної справи, заснування власних часописів тощо. Значних зусиль товариства «Просвіта» докладали до організації в краї усіх ланок системи освіти [18].

Отже, аналіз навчальних посібників та науково-документальних видань, які рекомендовані до використання у навчальному процесі в загальноосвітніх школах, із розвитку революційних процесів на Поділлі доби Директорії УНР дозволяє стверджувати, що в новітній історіографічний період науковцями та краєзнавцями напрацьовано чималий матеріал із даної проблематики. Критично оцінюючи доробки радянського періоду, автори студій розкривають важливі сегменти тогочасного суспільно-політичного, соціально-економічного, культурно-освітнього життя та повсякдення, що дозволяє виховувати молодь на національних патріотичних засадах та любові до рідного краю.

Джерела:

1. Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр.: Док і матеріали. У 2-х томах, 3-х частинах. Том I / Упоряд.: В. Верстюк (керівник) та ін. Київ: Видавництво імені Олени Теліги, 2006. С. 35.

2. Донцов Д. За яку революцію (1917–1957 рр.). Торонто: Ліга визволення України, 1957. С. 21–22.
3. Даниленко В. М., Завальнюк О. М., Телячий Ю. В. Освіта України в роки національно-демократичної революції (1917–1920): з хроніки подій. Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2005. 264 с.
4. Кам'янець-Подільський державний український університет (1918–1921 рр.) у документах і матеріалах / Упоряд. С. А. Копилов, О. М. Завальнюк. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2016. 848 с.
5. Завальнюк О. М. Українська еліта і творення національної університетської освіти: фундатори й будівничі (1917–1920 рр.). Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2005. 496 с.
6. Завальнюк О. М. Історія Кам'янець-Подільського університету в іменах (1917–1921 рр.). Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2006. 632 с.
7. Завальнюк О. М. Утворення і діяльність державних українських університетів (1917–1921 рр.). Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2011. С. 448.
8. Завальнюк О. М., Комарницький О. Б. Подільські містечка в добу Української революції (1917–1920 рр.). Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2005. С. 173.
9. Завальнюк О. М., Комарницький О. Б. Кам'янець-Подільський в Українській революції 1917–1920 рр.: навч. посіб. зі спецкурсу для студ. іст. ф-ту. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2010. С. 89.
10. Завальнюк О. М., Стецюк В. Б. Земства Поділля в добу Української революції 1917–1920 рр. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2009. 220 с.
11. Завальнюк О. М., Олійник Ю. В. Українська Галицька армія на Поділлі. Вид. 2-е., доп. Кам'янець-Подільський: Медобори–2006, 2013. 304 с.
12. Реснт О. П., Рекрут В. П. Нариси життя Літинщини 1917–1921 рр.: революційні події та повсякденність / Наук. ред. В. А. Смолій. Київ: Інститут історії України НАН України, 2017. 298 с.
13. Там само. С. 280–281.
14. Баженов Л. Досліджуємо історію Летичівщини // Коржик С. Летичів та Летичівщина у вирі Української революції 1917–1921 рр. Хмельницький: ФОП А. М. Стрихар, 2019. С. 3.
15. Коржик С. Летичів та Летичівщина у вирі Української революції 1917–1921 рр. Хмельницький: ФОП А. М. Стрихар, 2019. С. 75.
16. Адамський В., Крищук Б., Телячий Ю. «Просвіти» Поділля в добу Директорії УНР (1918–1920): Дослідження. Документи. Матеріали. Хмельницький: ФОП Цюпак А. А., 2016. 428 с.
17. Там само. С. 173.
18. Там само. С. 175–176.

**ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЧНА ПЕРІОДИКА
ЯК ДЖЕРЕЛО ДОСЛІДЖЕННЯ
ЛІТЕРАТУРНО-МИСТЕЦЬКОЇ ТВОРЧОСТІ
ВІТЧИЗНЯНОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ (1917-1921 РР.)**

У статті характеризуються найбільш авторитетні зразки західно-української академічної періодики – фундаментальні видання «Записки Наукового товариства імені Шевченка» і «Літературно-науковий вістник» періоду Української революції 1917–1921 рр. Простежена їх змістова, складова частина, визначена тематика та контингент авторів з Наддніпрянщини та Галичини. Доведено внесок краєвих представників західноукраїнської і наддніпрянської інтелігенції у дотримання високих ідейних, змістовних стандартів і вимог щодо літературно-мистецького процесу, виходячи з актуальності та реалій національно-культурного життя 1917–1921 рр.

Ключові слова: *періодика, «Записки Наукового товариства імені Шевченка», «Літературно-науковий вістник», літературна творчість, інтелігенція.*

Складовою культуротворчої діяльності української інтелігенції революційних років (1917–1921) стала поява літературно-мистецької періодики, орієнтованої, як на збереження українських національних культурних цінностей, так і на пропаганду культури нового часу. Цьому найкраще сприяла сама революційна ситуація, що породжувала нові культурні стилі, напрями, форми та, що найважливіше, нові духовні цінності. До 1917 р. майже вся періодика, що виходила в Україні, була російськомовною.

Варто зазначити, що упродовж усього революційного періоду видавнича справа зазнавала як піднесення, так і спаду, заборони виходу, цензурних утисків. Літературно-мистецька періодика стала трибуною офіційних виступів громадських діячів, літераторів, художників, місцем публічних дискусій та оприлюднення як результатів власної творчості, так і рецензій на неї. Водночас відбувалося збільшення накладу та періодичності видань, що сприяло підвищенню інтересу та полегшенню доступу до преси. Літературно-мистецька періодика виходила здебільшого в містах, де концентрувалася творча інтелігенція – Києві, Харкові, Одесі, Львові, Кам'янці-Подільському та ін. Вихід нових видань диктувався вимогою часу, потребами самих літераторів і митців.

Чільне місце в спектрі української літературно-мистецької періодики посідали авторитетні видання, такі, як «Записки Наукового товариства імені Шевченка» (далі – «Записки НТШ»), «Літературно-науковий вістник» (далі – «ЛНВ»), котрі мали стійкі традиції й були трибуною літературно-мистецької інтелігенції ще до 1917 р.¹⁻²

За своїм значенням «Записки НТШ» – унікальне видання Наукового товариства ім. Т. Шевченка, започатковане у Львові 1892 р. за фактичною редакцією О. Кониського.³ Упродовж усього періоду існування збірник консолідував кращі наукові сили України, насамперед учених-українознавців. З ним співпрацювали майже всі відомі українські вчені. За час редагування М. Грушевського (1895–1913 рр.) «Записки...» стали періодичним науковим журналом високого рівня, присвяченого ключовим питанням української історії та культури з багатою науковою хронікою і бібліографією.⁴ Початок Української революції (1917 р.) яскраво продемонстрував прагнення українського народу до освіти і науки рідною мовою. У часи майже постійного воєнного протистояння, частих змін влади (1917–1921 рр.) книговидання і преса зазнали періодів піднесення, спаду й навіть занепаду. Та «Записки...» залишалися вірними своїм науковим, історичним традиціям. Журнал виступав консолідуючим науковим друкованим органом західноукраїнської і наддніпрянської інтелігенції.

У 1917–1920 рр. він друкувався у Львові, в друкарні НТШ. Упродовж 1917–1918 та 1920 рр. «Записки...» виходили кількома томами на рік у 2-х книгах. Причини цього різні. В 1917 р. найбільш ймовірно було надруковано ті матеріали, що не вийшли друком у 1916 р. Активізація наукових досліджень, творча інтенсивність дописувачів зумовила вихід 2-х книжок «Записок...» у 1918 р. Саме в 1917–1918 рр. й було опубліковано найбільшу кількість сторінок – 689 та 490 відповідно. Проблемний характер на сучасному етапі має питання редакторів, редакційних колегій та комітетів журналу. Після відмови М. Грушевського від головування в НТШ, а, отже, й зняття з себе відповідальності за видання «Записок...», томи за 1914–1922 рр. не фіксують на титульних сторінках прізвищ редакторів. Чому так сталося – невідомо. Можливо, перші з них (1914–1917 рр.) були сформовані М. Грушевським і з суто етичних міркувань не ставився підпис нового редактора, який, на думку О. Купчинського, у всіх аспектах не міг з ним зрівнятись, або їх редагували декілька осіб. На підставі хронікальних матеріалів НТШ та приватного листування тогочасних діячів Товариства встановлено, що 117–122 томи «Записок...» головним чином готував В. Гнатюк. Йому частково допомагав В. Щурат. Ідентичною є ситуація з «Записками...» № 123–131 (1917–1921 рр.). Чи продовжувалася ця робота В. Гнатюком? Можливо, але прямих доказів немає. Не виключено, що тоді відбувалося колективне редагування статей.⁵

Так, у 119-120 томах за 1917 р. було вміщено 9 наукових статей, присвячених Т. Шевченку (І. Стешенко «Життя і твори Т. Шевченка»; К. Широцький «Документи про Т. Шевченка з архіва С-Петербурзької Академії Художеств»; М. Яшовський «Спомин про Т. Шевченка з 1859 р.»; Д. Лукіянович «Культ Т. Шевченка на Буковині»; І. Брик «Шевченкова поема Іван Гус»; Я. Гординський «Т. Шевченко і Ж. Красінський»; В. Щурат «Основи Шевченкових зв'язків з поляками»; І. Франко «Шевченкова «Марія»; С. Чілінгіров «Тарас Шевченко по болгарськи»).⁶

Автори в чергових двох томах (123–124) того ж 1917 р. вмістили 7 статей на релігійну, освітню, козацьку, етнографічну тематику: Petri Kryp'jakevyc – «Elenchus maiorum hymnorum Deiparae. «De hymnographia Mariana in Ecclesia Graeca», М. Чубатий – «Західна Україна і Рим у XIII віці у своїх змаганнях до церковної унії», І. Панькевич – «Панедикти Антіоха 1307 року. Фільольогічна студія», М. Петров – «Два документи до побутової історії Київської Могилянської колегії в XVII ст.», І. Крип'якевич – «З козацької сфрагістики», А. Енсен – «Дневник Орлика», В. Гнатюк – «Причинки до пізнання Гуцульщини».⁷

Том 125-ий (1918 р.) вмістив 6 наукових розвідок з історії освіти, церкви, літератури. Їх авторами були Б. Барвінський («Предтеча Університету ім. Франца I у Львові: Критичні замітки до питання про генезу Львівського університету»), Я. Гординський («Перша проба хрестоматії з української літератури» і «Основане гр.-кат. веркви в князівстві Люкка в Італії»), М. Тершаковець («Вартоломей Копітар і гр. Станіслав Дунін-Борковський. До історії видання «Psatterz-a Floyansk...»), К. Студинський («Копітар і Зубрицький»), В. Щурат («В. Копітар і еп. Ів. Снігурський («До історії видання «Glagolita Clozianus»)).⁸

Наступних два томи (126–127) «Записок...» того ж 1918 р. містять 14 досліджень таких учених, як С. Балей («Осудні почування і «наставлення»), Ф. Колесса («Наверствоване і характеристичні признаки українських народніх мелодій»), О. Барвінський («Погляди Миколи Костомарова на задачі української інтелігенції й літератури»), І. Крип'якевич («Археологічні праці Миколи Костомарова»), І. Панькевич («Про відношене пам'ятників староукраїнської мови до полудневокавказьких під лексикальним оглядом»), І. Свенціцький («Новосадський Апостол. Опис рукопису XIV в.»), Я. Гординський («Слова св. Єфрема Сирина в перемиських пергаментових листках поч. XIV в.»), Д. Цебушник («Причинки до української конюгації»), І. Брик («Шевченкова поема «Іван Гус». Друга частина»), Т. Ревакович («З початків ширення поезій Шевченка в Галичині»), О. Барвінський («Примірник українських баллад Костомарова з присвятою Срезневському»), Т. Ревакович («Лукіян Кобилиця»), К. Студинський

(«Епізод з життя Антона Могильницького», «Григорій Якимович в ролі цензора»)⁹

1919 р. вийшов у світ черговий 128 том «Записок...». У ньому взяли участь: М. Возняк. «Кілька заміток до послання Лацка з 1534 р. й відповіді на нього афонського [...] Гаврила», В. Щурат. «Вид Пліснеська в «Слов'я о полку Игоревь», «Жерело звісток Гендльовіка про Запорозжців», «Віденське «Общество св. Кирила і Мефодія», «Людські фігурки з воску» (4 статті), А. Андрохівич. «Іван Лаврівський». Один із піонерів українського відродження в Галичині, 1773–1820», Я. Гординський. «Келестин Скоморівський і його літературна діяльність», О. Барвінський. «Три листи М. Костомарова до П. Куліша», Т. Ревакович. «До автобіографічних поем М. Устияновича», В. Карпович. «З цензурного рукопису приповідок С. Петрушевича», В. Гнатюк. «Людські фігурки з воску», «З російської воєнної поезії».¹⁰

1920 р. ознаменувався виходом друком двох окремих томів «Записок...» (тт. 129–130). Перший з них зосередив 6 матеріалів з фольклорної, етнографічної, історико-публіцистичної проблематики. Даним аспектам приурочили свої розвідки М. Тишкевич («Василь Тишкевич, воєвода підляшський, маршалок господарський і гетьман дворний В. Кн. Литовсько-руського (1523–1571). Історично-генеалогічна розвідка»), М. Возняк («Діяльог Йоаникія Волковича з 1631 р.»), І. Крип'якевич («Серби в українськiм війську 1650–1660 рр.»), В. Щурат («Пісня про повстання Мартина Пушкаря»), Б. Барвінський («Слідами гетьмана Мазепи»), І. Брик («Славянський з'їзд у Празі 1848 р. і українська справа»)¹¹

Схожою є проблематика чергового 130 тому, який включає теж 6 досліджень. Автори статей: Ф. Колеса. «Українські народні думи у відношенню до пісень, віршів і похоронних голосінь», Я. Гординський. «Владимирь» Теофана Прокоповича», І. Крип'якевич. «Український Державний скарб за Богдана Хмельницького», М. Возняк. «До історії почаївських видань XVIII в. Ударемнена умова Почаївської друкарні з львівською ставропігійською з 1796 р.»), І. Брик. «Драма з Коліївщини на основі драми Кернера», В. Гнатюк. «Рукописні гумористичні часописи».¹²

Таким чином, аналіз змісту «Записок НТШ» за 1917–1920 рр. призводить до висновку про те, що автори матеріалів – відомі українські вчені, знані своїми досягненнями в багатьох країнах Європи, публікували статті з актуальних проблем давньої, середньовічної історії, фольклору, етнографії, літератури, які базувалися на ґрунтовній джерельно-історіографічній основі. В багатьох із них обстоювалися ідеї державної незалежності, самобутньої автентичності українського народу, порушувалися важливі питання національної культури, освіти і науки.¹³

Разом з тим вважаємо за необхідне відзначити й інші, не менш важливі аспекти, пов'язані з біографією «Записок НТШ». Представництво в НТШ учених із Наддніпрянської України, на нашу думку, носило декларативний, формальний характер. Наявна інформація констатує факт цілковитої відсутності їхніх наукових праць у випусках «Записок НТШ», що вийшли друком в 1917–1920 рр. Тобто, в одному із тогочасних провідних наукових видань домінували дослідження представників Галичини, що, безумовно зменшувало його представницький рівень, не сприяло утвердженню високого рейтингу в середовищі наукової громадськості інших вітчизняних регіонів, а також належного іміджу, котрого, безумовно, заслуговували «Записки НТШ». На думку А. Животка, розмірковуючи над історичним значенням «Записок НТШ», – «...треба... зазначити їх величезну вагу і ту роль, яку вони відіграли у формуванні та організації української наукової думки, піднісши її до рівня загальноєвропейської науки».¹⁴

Ідентичне місце в загальному контексті культуротворчої діяльності української інтелігенції в 1917–1921 рр. об'єктивно посідає не менш важливе та історично цінне видання – «ЛНВ» – щомісячний літературно-художній і науковий журнал, один із найавторитетніших всеукраїнських часописів європейського типу (1898–1932 рр.), що відіграв важливу роль у розвитку національного письменства, естетичної думки, мистецтва загалом, в об'єднанні розділених кордонами письменницьких сил, в утвердженні національно-патріотичних ідеалів, піднесенні української літератури до європейського рівня.¹⁵ З часу виникнення (1898 р., м. Львів) та існування до 1915 р. (тимчасового закриття царською владою у м. Києві), ЛНВ пройшов періоди піднесення, розквіту і реакції.

За словами А. Животка, «...як саме народження цього часопису, так і весь час його існування до часів 1917–1919 рр. тісно зв'язані з іменем професора М. Грушевського. Зробив він з «Літературно-Наукового вісника» орган, що зайняв найповажніше місце в історії розвитку українського літературно-наукового життя національно-суспільної думки. Завдяки невтомній праці, широкому світогляду, опертому на ґрунті історичної науки і всебічного знання, пощастило М. Грушевському зробити з «Літературно-Наукового Вісника» один з найповажніших органів української журналістики, який звернув на себе увагу широкого культурного світу. Прислужився тому ще й незвичайний хист ініціатора і незмінного керівника часопису та вміння скупчити навколо нього відповідних людей літературно-наукової праці... впродовж існування часопису притягнув він до літературної праці людей, що визначалися своєю активністю та працездатністю на українському літературному, науковому і національно-культурному ґрунті... Серед співробітників були представники з усіх українських земель. Наповнили вони журнал всеквітом української літературної творчості... У

відділах поезії, прози і драми зібрав «Літературно-Науковий Вістник» твори визначніших авторів, що світлими літерами записали свої імена на сторінках української літератури... Поруч з тим поважне місце займають тут праці на теми українського письменства, критичні замітки, огляди тощо... Не менш багатим був відділ публіцистичний. Тут знайшли місце праці з різних галузей поточного національно-громадянського життя... Тому-то сторінки «Літературно-Наукового Вісника» несли до українського суспільства той цінний інформаційний матеріал... Тут же багаті огляди українського поточного життя... Врешті, відділ бібліографії, що прислужився розвитку українського національно-культурного руху, відгукуючись на всі його прояви, ба, навіть, найменші. Все це створювало той ґрунт, на якому виховувалися й зростали українські національно-культурні і визвольні сили, на якому зростала і міцніла ідея національної єдності та ширився серед української громади національно-суспільний світогляд.¹⁶ Ця досить об'ємна цитата об'єктивно визначає значення «ЛНВ» у загальному інформаційно-видавничому просторі України кінця ХІХ – початку ХХ ст., внесок кращих представників західноукраїнської і наддніпрянської інтелігенції у дотримання високих ідейних, змістовних стандартів і вимог, виходячи з актуальності національно-культурного життя.

За 110-літній період з часу появи, за 40 років майже безперервного виходу «ЛНВ» виправдано заслужив певної уваги у вітчизняній та зарубіжній історіографії. Але в силу об'єктивних і суб'єктивних причин так було не завжди. Надто не сприймала його влада – ні польська, ні австро-угорська, ні царська, ні більшовицька. Адже не влаштовувала пануючу ідеологію головна ідея, що пропагувалася в часопису, – ідея патріотизму і розбудови національно-культурного життя українського народу. Звідси маємо велику кількість коротких заміток про «ЛНВ» на сторінках, переважно, довідково-енциклопедичних видань і надто мало фундаментальних наукових розвідок особливо про ті періоди, що не були популярними у того чи іншого правлячого режиму.¹⁷⁻²⁰

Найбільш цитованими й до сьогодні залишаються спогади Володимира Дорошенка про «ЛНВ» 1917–1919 рр., в яких він віддає заслугу відновлення журналу М. Грушевському (відразу після його повернення із заслання), зазначає певну втрату позицій: «... журнал уже не мав того значіння і впливу, що колись. Тоді події летіли так блискавично, що журнал не міг був їх наздогнати. Це на той час була надто тяжка артилерія. Перед вели щоденники. Та й сам Грушевський просто вже не мав часу провадити журнал, зайнятий Центральною Радою». У результаті головним редактором видання став Олександр Грушевський – знаний учений-літературознавець. В. Дорошенко залишив короткі згадки й про власну співпрацю з часописом.²¹

«ЛНВ» відновився у липні 1917 р. й виходив до вересня 1919 р. – часу чергової заборони. Всього вдалося видати 9 томів: 1917 р. – Т. 67: липень–вересень, 352с.; Т. 68: жовтень–грудень, 352с.; 1918 р. – Т. 69: кн. 1–2/3, 272+3с.; Т. 70: кн. 4–6, 192с.; Т. 71: кн. 7/8–9, 271:272с.; Т. 72: кн. 10/11–12, 256с.; 1919 р. – Т. 73: січень–березень, 352с.; Т. 74: квітень–червень, 96с.; Т. 75: липень–вересень, 196с. (Книгу за вересень 1919 р. уклали в грудні 1919 р., але в зв'язку з приходом більшовиків і забороною «ЛНВ» її надрукували лише в жовтні 1920 р.).²² Назви тематичних рубрик були майже ідентичними тим, які існували до 1915 р., однак їх зміст яскраво демонстрував національно-патріотичні настрої літераторів, науковців, представників інтелігенції, авторів статей на політичну проблематику.

За нашими підрахунками, в усіх томах «ЛНВ» 1917–1920 рр. вдалося розмістити 422 різноманітних твори, авторами яких були 11 осіб (крім рубрики «Бібліографія»). Із досить значної кількості дописувачів, представників Лівобережжя, Правобережжя і Західної України найбільшу активність проявили: М. Грушевський (12 матеріалів), О. Грушевський (31), М. Жук (15), Д. Загул (19), О. Олесь (26), К. Поліщук (15), М. Рильський (9), Н. Романович-Ткаченко (11), О. Слісаренко (12), П. Тичина (9), Г. Чурина (9) та ін.

Різну кількість творів опублікували такі фахівці-літератори: В. Біднов (1), Л. Білецький (1), П. Богацький (2), В. Винниченко (2), М. Вороний (6), Й. Гермайзе (1), Д. Донцов (1), В. Дорошенко (1), Д. Дорошенко (2), С. Єфремов (3), М. Зеров (6), Ю. Меженко (3), О. Кобилянська (1), В. Королів-Старий (1), О. Косач (2), А. Ніковський (1), С. Русова (3), В. Садовський (2), О. Саліковський (1), В. Самійленко (3), П. Стебницький (3), І. Стешенко (4), М. Сумцов (1), Ю. Тищенко (3), Г. Хоткевич (1), С. Черкасенко (2), М. Шаповал (2) та ін.

За рубриками «ЛНВ» мав такий зміст: «Поезії», «Проза», «Рецензії», «Від редакції. Ювілеї. Некрологи». Всього в 9 томах «ЛНВ» за 1917–1919 рр. дописувачі опублікували 190 віршів, 71 прозовий твір, 120 рецензій, 36 праць на суспільно-політичні теми, 12 інших матеріалів.²³ (Після поразки українського державотворення, за ініціативою професора Ю. Полянського, члена начальної колегії Української військової організації, в 1921 р. у м. Львові було відновлено Українську видавничу спілку, члени якої вирішили знову друкувати призупинений «ЛНВ», що й сталося 1 травня 1922 р. Розпочався черговий етап історії, що тривав до кінця 1932 р. – фактичного припинення даного видання під назвою «ЛНВ».)²⁴

Загалом можна стверджувати, що кількість і наклад літературно-мистецьких видань на територіях УНР та ЗУНР у 1917–1921 рр. були недостатніми для задоволення зростаючого попиту громадськості. Тому трибуною виступів літературно-мистецької інтелігенції в різних регіонах України

стали популярні серед широких народних верств газети і журнали. В місцях проживання українців за кордоном ситуація з україномовною пресою потребувала суттєвих змін щодо кількісних і якісних показників. Важливу просвітницьку функцію виконували наукові, популярні журнали, альманахи. Крім вищезазначених «Записок НТШ» і «ЛНВ» в цю категорію входять й інші видання, такі як «Життя і мистецтво», «Записки Українського наукового товариства», «Зшитки боротьби», «Книгар», «Книжний вісник», «Літературно-критичний альманах», «Мистецтво», «Музагет», «Наше минуле», «Україна», «Універсальний журнал», «Шлях», «Шляхи творчості» та ін.²⁵ Однак визначення ролі та значення кожного з цих видань потребує окремого тематичного висвітлення, оцінки та характеристики.

Примітки:

1. Телячий Ю. В. «Записки наукового товариства ім. Шевченка» в 1917 – 1921 рр. / Ю.В. Телячий // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. – Вип. XIV. Серія: Історія: Збірник наукових праць / За заг. ред. проф. П. С. Григорчука. – Вінниця, 2008. – С. 142–145.
2. Телячий Ю. В. На захисті національної культури: «Літературно-Науковий Вісник» у 1917 – 1919 рр. / Ю. В. Телячий // Література та культура Полісся. – Вип. 52: Проблеми літератури, історії та культури ХІХ – ХХ ст. у сучасному висвітленні / Відп. ред. і упорядн. Г. В. Самойленко. – Ніжин: Вид-во НДУ ім. М. Гоголя, 2009. – С. 196–200.
3. Літературознавчий словник-довідник / [за ред. Р. Т. Гром'яка, Ю. І. Коваліва, В. І. Теремка]. – К. : Академія, 2006. – С. 752.
4. Енциклопедія українознавства. Словникова частина / [гол. ред. Володимир Кубійович]. – Львів, 1993. – Т. 2 (Перевидання в Україні). – С. 745.
5. Бібліографія «Записок Наукового товариства імені Шевченка» : тт. I–ССХL (1892–2000) / укладач В. Майхер. – Львів, 2003. – С. 18.
6. Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Т. СХІХ–СХХ. – Львів, 1917. – [3] + 365 с.
7. Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Т. СХХІІІ–СХХІV. – Львів, 1917. – [2] + 319 с., іл.
8. Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Т. СХХV. – Львів, 1918. – [2] + 200 с.
9. Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Т. СХХVІ–СХХVІІ. – Львів, 1918. – [3] + 282 + [3] с, іл.
10. Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Т. СХХVІІІ. – Львів, 1919. – [3] + 226 с.
11. Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Т. СХХІХ. – Львів, 1920. – [2] + 217 с., іл.
12. Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Т. СХХХ. – Львів, 1920. – [24] + 167 с.

13. Телячий Ю. В. «Записки наукового товариства ім. Шевченка» в 1917–1921 рр. – С. 142–145.
14. Животко А. П. Історія української преси / А. П. Животко / упоряд., авт. іст.-біогр. нарисів та приміт. М. С. Тимошик. – К. : Наша культура і наука, 1999. – С. 155.
15. Літературознавчий словник-довідник. – С. 413.
16. Животко А. П. Вказ. праця. – С. 149–152.
17. Дорошенко В. Літературно-Науковий Вісник / В. Дорошенко // Енциклопедія українознавства : перевид. в Україні. – К. : Глобус, 1996. – Т. 4 (К–М). – С. 1364–1365.
18. Кушплір Д. Літературно-науковий вісник / Д. Кушплір // Довідник з історії України (А–Я) / за заг. ред. І. Підкови, Р. Шуста. – [2-ге вид., доопр. і доповн.]. – К. : Генеза, 2002. – С. 418.
19. Літературознавчий словник-довідник. – С. 752.
20. Ясінський Б. Літературно-науковий вісник. Показчик змісту. Том 1–109 (1898–1932) / Б. Ясінський. – К. : Смолоскип, 2000. – С. 413–416.
21. Там само. – С. 537–538.
22. Там само. – С. 516.
23. Телячий Ю. В. «Літературно-науковий вісник» як джерело дослідження культуротворчої діяльності української інтелігенції в роки революції (1917–1919) / Ю. В. Телячий // Кам'янець-Подільський – остання столиця Української Народної Республіки : матеріали всеукр. наук. конф. (Кам'янець-Подільський, 6-7 жовт. 2009 р.) / редкол. : Смолій В. А., Верстюк В. Ф., Завальнюк О. М. [та ін.]. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2009. – С. 338–341.
24. Ясінський Б. Вказ. праця. – С. VII–VIII.
25. Телячий Ю. В. Українська літературно-мистецька інтелігенція в національно-культурному відродженні (1917–1921 рр.): [монографія] / Ю. В. Телячий. – Тернопіль: ТзОВ «Терно-граф», 2014. – С. 247.

*Трембіцький А. М.
м. Хмельницький*

УКРАЇНСЬКІ ЛІРНИКИ І КОБЗАРИ ПРО ГОЛОДОМОР 1932–1933 РР.

Український народ із давніх-давен славиться своєю глибокозмістовною, високохудожньою поетичною творчістю, своїми талановитими лірниками і кобзарями, кращі зразки народнопоетичної творчості яких, характеризуються вірністю життєвій правді, глибоким патріотизмом і гуманізмом. Лірники і кобзарі здавна були носіями історичної пам'яті українців, оскільки своїми епічними творами відкликалися на історичні та суспільні події [7, с. 53], оскільки в герметичному середовищі «незрячої»

«просящої братії» лірники і кобзарі займали найвищий шабель», пропонуючи «людям співогру, виконану молитву чи псалъм» мандрівні епічні співці завжди вважали її «чесним товаром», що має певну вартість. Отже, між співцем і слухачем відбувався елементарний процес обміну». Адже в усьому «цивілізованому світі традиційна форма музикування «просто неба», «між люди» була широко розповсюдженою через свою безпосередність, а тому й нескладність задоволення мистецького попиту слухача, як і потреби майстра своєї справи – співця», в цього й доброзичливість «у ставленні поспільства до мандрівних артистів» [24, с. 56].

Радянський дослідник українського кобзарства Ф. Лавров писав, що «комуністична партія, великий вождь партії і народу В. І. Ленін та вірний учень і продовжувач його справи Й. В. Сталін учили уважно й дбайливо ставитись до культурної спадщини народу, підкреслювали її велике ідейне і виховне значення для будівництва соціалістичної культури, викривали і засуджували різні шкідливі вульгарно-соціологічні «теорії», завжди давали різку відсіч будь-яким спробам нігілістичного ставлення до цієї спадщини народу» [10, с. 4–5]. Однак історія свідчить, що це все велика брехня, оскільки наприкінці 20-х і особливо на початку 30-х років відбувалися значні репресії над народними співцями. Серед незліченних жертв «червоного колеса», яке прокотив Україною комуністичний режим у ХХ ст., були українська пісня та її виконавці – мандрівні співці-музиканти, яким «вдалося «захопити» майже всю сільську територію України, російську частину Слобожанщини, Крим і Приазов'я» [7, с. 54]. Дослідник Б. Ткаченко зазначає, що «відлов» українських лірників і кобзарів розпочався в 1926 р., про що свідчить повідомлення начальника Сумського Окружного відділу ДПУ та «уповноваженого СОХ» про затримання в с. Ворожба (*Лєбедицина*) кобзаря Ляшенко, який співав пісню «Про продподаток»

Ой люди не дарма весь нарід сумує,
а великий голова ні чорта не чує.

Приспів:

Наші красні комісари що ж ви наробили
із нас кожні поздірали, собі галіфе зробили.

Він приказу отдає, продналог давайте,
беріть де хочете, хоч з під нігть колупайте.
А з чого ж ми почерпнем на ті продналоги,
хіба підєм грабувати край битой дороги...

Приспів [4, арк.133, 137].

В Україні, наголошує кобзар-лірник В. Нечепя, співають «ще з часів допотопних. У пам'яті людей з Подніпров'я – пісні з часів мамонтів. А мамонтів, як відомо, не існує на землі понад десять тисяч років... А ще у нас – море пісень з часів трипільської культури... Це та духовність наша, яка вистояла поміж інших народів і релігій. Багато вчених з різних держав уже знають про це... Отже, нам, українцям, потрібно берегти нашу землю, бо вона дорога для всієї світової спільноти... Уся історія нашого народу в його піснях... Якою б мовою нас не навчили говорити, а стерти пам'ять неможливо...» [13, с. 8]. Дослідник українського кобзарства і кобзар Кость Черемський у монографії «Повернення традицій. З історії нищення кобзарства» (1999) [24] відзначає, що «лірництво і кобзарство, – це невід'ємна складова й унікальне

явище української музичної культури», однак саме кінець 20-х років став початком тотального наступу на традиційне співоцтво не тільки з метою прямого, фізичного його знищення, але й прищеплення і закорінення у суспільстві зневажливого, відверто ворожого ставлення до цього явища та його носіїв – кобзарів, лірників і стихівничих. Періодика тих років ілюструє еволюцію репресивного процесу над народними співцями [24, с. 115], подібні матеріали були необхідні владі для виправдання вже скоєних репресивних актів.

Так, у 30-х рр. ХХ ст. совєтські газети писали, що «Клясовий ворог не пройшов повз кобзарське мистецтво. Матеріяли... подають яскравий приклад того, як сліпі кобзарі на Донбасі провадили шкідницьку контрреволюційну агітацію за зрив соцбудівництва на шахтах» [7]. У центральних газетах починають з'являтися листи від «обурених громадян», що безапеляційно зараховують мандрівних незрячих кобзарів до «куркульської агентури», вимагають «використовувати заходи соціального захисту» проти «скигліїв-скоморохів» та покарання тих, хто прислуховується до «антирадянського виття агентів» [24, с. 116]. Поодинокі листи змінюються колективними заявами «колгоспників та трудящих» з вимогами до карних органів розібратися з «націоналістичними агітаторами», що «маскуються під кобзарів».

«Провести найрішучішу боротьбу з куркульською агітацією... Реагування в таких справах повинно бути швидким та рішучим» [3]. І карні структури, звісно, реагували. Почавши з традиційних співців, машина репресій захоплює згодом і представників бандурницького мистецтва – аматорів, учасників капел та гуртків бандуристів, яких щойно ще протиставляли традиційним виконавцям [24, с. 116]. Ініціатори подібних вимог наполягали, аби поряд із жорстким контролем над репертуаром було встановлено нагляд і за виконавцями, які без «належного контролю з боку ОКРПОЛІТОсвіти» виспівують різні пісні «малоросійського та шовіністичного гатунку» [7]. Варто наголосити, що хвиля тотального переслідування і репресій більшовицьким режимом носіїв українського національного духу – лірників і кобзарів, яких вважав шкідливими для свого існування, дійсно збігається зі сплеском у пресі матеріалів «антибандурницького спрямування». Саме Голодомором 1932–1933 рр. влада завдала великого удару, оскільки офіційно узаконила репресій над рештками традиційних співців, над усіма пов'язаними з «кобзарською темою». Кобзар Семен Власко розповідав, що у 30-х рр. ХХ ст. більшовицька влада почала гоніння на традиційних епічних мандрівних співців, «добровільно» організовуючи із них своєрідні капели – «колгоспи». Проте, щоб вижити самому і врятувати свої сім'ї, багато із них були змушені покинути епічне співоцтво й стати кравцями, або ж сукати мотузки [2, с. 13]. Кобзар Т. Компаніченко, зауважує, що в добу т. зв. радянського кобзарського мистецтва, «капели [бандуристів] були кобзарськими колгоспами... це явище набуло колосально потворних форм. Їх змушували співати про Сталіна й Леніна, якесь «гоп-ти-ни-ни», про вареники, аби складалося враження, що це українські пісні. Профанація, в якій залишилася форма без особливого змісту» [7, с. 55].

Наскільки ефективними були акції карних органів, свідчить звіт Катеринославського адмінвідділу НКВС, згідно якого під час лише однієї облави вилучено з «прилюдних місць» 21 сліпого співця [23, арк. 8]. Про подібні облави харківський кобзар А. Парфиненко розповідав: «Багато кобзарів пропало... Кого ловили на базарі, кого по місцю проживання... Скрізь, де б вони не були, їх забирали... Одного разу трапилась така пригода і зі мною... Я тільки-но придбав собі бандуру на базарі у Полтаві, як підходе до мене знайомий і каже: «Тікай звідсіля, бо буде облава, будуть забирати. Я й почав було тікати, але побіг не в той бік, який треба, а так, що потрапив на ту машину, де брали... Мене схопили, продержали 8 днів у КПЗ, писали протоколи, печатали руки, але хоч як мене не били, як не знущалися, я ніяких протоколів не підписував, бо тоді б мене відправили би в Сибір, або й у «штаб Духоніна» [5] (*тобто розстріляли. – А. Т.*).

Про умови життя Носії і вісники народної правди й честі – лірники і кобзарі, завжди були вірними своїй давній традиції й «співали про те, що

коїлося з народом, які біди людям допікали». у роки голодомору 1932–1933 рр. І. Бугасвич у книзі «Дожилася Україна» писав: «Потім лірник виконав співанку про голод, і, як засвідчує записувач, на базарі підійшли до лірника двоє у цивільному і забрали співака.

– Може, нагодують, – співчутливо сказала якась жінка.

– Шльопнуть, – почулося з натовпу» [11, с. 20].

Однією найвідоміших пісень є кобзарська «**Дума про голод**», складена відомим українським кобзарем Єгором Мовчаном у страшні роки Голодомору 1932–1933 рр. [2, с. 17; 21; 24, с. 264–265]. Влада постійно переслідувала мандрівних епічних співців, так, у Харкові на базарі міліціонери схопили сліпого кобзаря Є. Мовчана та людям вдалося відстояти і не дати посадити його в буцегарню. Пізніше згадуючи свою кобзарську «Думу про голод» він розповідав, що: «Біда мені була з цією думою. У Харкові на базарі. Як заграв її, то мене якийсь агент ухопив за руку і почав тягти у міліцію. Спасибі, люди відбили – вони засперечалися з агентом, а хтось видер мене з його рук і швидко потяг з базару у город. Потім співав по селах у хатах, там свої, не видадуть. Плакали жінки, слухаючи думу, бо в ній була свята правда» [24, с. 16–17]. Фольклорист І. Бугасвич у 1967 р. записав цю думу від кобзаря в Пуці-Водиці. При цьому кобзар згадував: «Співав у селах по хатах, там свої не видадуть. Плакали жінки, слухаючи думу, бо там суцзя правда» [15]. Відомий кобзар Єгор Мовчан, згадуючи «Думу про голод» [2, с. 17; 24, с. 264–265;] відзначав: «Біда мені була з цією думою. У Харкові на базарі. Як заграв її, то мене якийсь агент ухопив за руку і почав тягти у міліцію. Спасибі, люди відбили – вони засперечалися з агентом, а хтось видер мене з його рук і швидко потяг з базару у город. Потім співав по селах у хатах, там свої, не видадуть. Плакали жінки, слухаючи думу, бо в ній була свята правда» [2, с. 16–17].

Кобзарська дума про голод

Послухайте, добрі люди,
Від краю до краю –
Як жилося і живеться,
Про все вам згадаю.
Як люди колись жили,
Мед-вино кружляли
Та на зібрання ходили,
В долоні плескали.
Все плескали у долоні:
– Ми діждались таки волі,
А то було горе нам,

Що робили ми панам.
Так робили ми панам,
Що ніколи сісти,
А тепер собі ми робим,
Що нічого їсти.
Гей, гей! – що нічого їсти...
Ну, вже в тридцять другім році,
Як його діждали,
Знайшли люди дуже гарну
Страву з гарбузами.
Качанами, гарбузами
Перезимували,
Тридцять третього весни
Все-таки діждали.
В тридцять третьому году
їли люди лободу,
Пухли люди із голоду,
Помиралі на ходу.
Отощали усі люди,
Падали як мухи:
Кропивою, лободою
Не наповниш брюха.
Гей, гей! – не наповниш брюха...
Хліб качали, вимітали,
Весь народ сумує,
А «великий голова»
Мовби і не чує.
Він укази издає:
– Продналог давайте,
Де хочете, там беріть,
Хоч з нігтів колупайте.
– Відкіль же ми почерпнем
На ці продналоги,
Хіба підем грабувати
При биту дорогу.
Ну, при битій, при дорозі
Із буксиру люду
Багатенько привчилося
До такого труду.
Гей, гей! – до такого труду...
Як наган узяв у руки,

Тоді він багатий –
Чоловіка оголив
Та й пішов проклятий.
А у созі при дорозі
Роздають макуху,
Хочеш жити – йди до созу,
Бо впадеш без духу.
Гей, гей! – бо впадеш без духу...
Пролилися на Україні
Великі сльози,
Як «великий голова»
Гнав народ у сози.
Отаке-то, добрі люди,
Зчинилося лихо –
Побив голод мужиків,
Сидіть в созі тихо.
Гей, гей – сидіть в созі тихо...

На думку Б. Ткаченка, ця пісня співалася і в пізніші часи, адже вона дуже близька до кобзарської «Думи про голод» Є. Мовчана. Так, у 60-х р. ХХ ст. дослідник надивав у с. Межиріч старовинну ліру, яка належала мандрівному лірнику, на жаль, людська пам'ять не зберегла його прізвища, який із голоду в 1933 р. під сільською церквою, співаючи пісню, в якій були слова: «та великий голова ні чорта не чує» [24, с. 261–262].

Прокіп Чепіга, будучи на початку 1930-х р. поводитирем полтавського кобзаря Івана Реміня, у своїх спогадах писав, що народний «співець знав і складав пісні про голодовку», а також досить дошкульні «частівки-скоробрехи» про тогочасні події та важкі умови життя:

Голод косить Україну,
Голод гірше смерти,
Нема села, нема хати,
Де б люди не мерли.

Соловки ви, Соловки,
Далека дорога:
Вісім літ за колоски,
П'ятірка – за Бога.

Половняники-картопляники,
Лободяники-голодяники,
Голодом наречені,

На сльозах запечені,
Хай би ті, що хліб забрали,
Весь би вік їх споживали! [15].

Журналіст Г. Сім'я про одного з тогочасних мужніх мандрівних епічних співців розповідав, що невідомий кобзар не просто співав на базарі у Ромнах кобзарську «**Думу про голод**» Є. Мовчана, частково змінивши слова, а немовби переповідав-подавав своїм слухачам хроніку голодних років:

В тридцять першому году

Вже пізнали ми біду.

В тридцять другому году

Їли люди лободу.

В тридцять третьому году

Помирають на ходу [15].

Під час Голодомору 1932–1933 рр. україножерна політика московсько-більшовицького режиму – репресії, розстріли, умертвлення людей голодом, нищення пам'яток народної культури й архітектури, малооплатна, вважай рабська, праця на колгоспних полях без просвітлої години підточувала фізичні й духовні сили українського народу, доводила його до великого збайдужіння. Про всі ці події один з найславніших кобзарів ХХ ст. Євген Адамцевич, співав трагічну пісню «**Сердешна Україна**», яку перейняв у 30-х р. від кобзаря Марченка «схороненого у білих ведмедах»:

Моя сердешна Україна,
Тебе й свої не пізнають,
Ти засохла як билина
І буйні вітри тебе б'ють.
Пропала вся твоя оздоба,
Змарніла вся твою краса
І, мов з великої хвороби,
Посіклась русая коса.
І квіти й ті позасихали,
Що мали сонце на устах,
І очі геть позападали,
Погас огонь в ясных очах.
Неначе труп коло могили,
Стоїш ти мовчки над Дніпром,
Тобі немовби все обридло,
Що робиться тепер кругом.
Ти закриваєш свої очі,
Неначе хочеш все забути.
І під густим покровом ночі
В безодні вічній потонуть [15].

Варто також зазначити, що в колосальному за кількістю творів репертуарі кобзаря Є. Адамцевича була й «Пісня про Голодомор 1933 р.», але, на жаль, її текст віднайти не вдалося. Йому боліло, що «кругом неправда і неволя, й народ замучений мовчить» [14]. В період жорстокої розправи радянської влади над епічними співцями під гаслом «про винищення націоналістично-буржуазного елементу», Є. Адамцевичу також довелося зазнати значних переслідувань. Так, у Ромні на базарі кобзар виконував пісню, що починалася словами:

Не журися, Манько,
Що ми комуністи, –
Мужики нароблять,
А ми будем їсти...

Міліціонер, почувши цю пісню, взяв кобзаря під руку й повів у міліцію, проте кобзар «йдучи в такому «супроводі», – не витерпів і став наспівувати:

Ой який тепер світ настав,
Що міліціонер поводитарем став...

На щастя, той міліціонер виявився з доброю душею, він лише спровадив кобзаря подалі від базару «на вулицю Щучки та й відпустив, попередивши, що як той повернеться знову на базар, то потрапить вже «не в такі руки» [18].

Ще одну кобзарську «**Думу про Голодомор**» створив видатний кобзар-бандурист, диригент, педагог, інженер, композитор Леонід Гайдамака (*1896 – †1991, Банд-Брук, США) [13, с. 9].

Наприкінці 60-х р. ХХ ст. невідомий «незрячий» лірник (*автор сам був свідком цієї події, а слова пісні пізніше записав від своєї матері у 1996 р.*) співав на базарі в с. Велика Левада (*Городоцький район*) такі «антирадянські куплети»:

Ні корови, ні свині,
Тільки Сталін на стіні
І показує рукою,
Куди йти за мукою... [20].

У тоталітарному суспільстві переслідувань зазнавали не лише мандрівні епічні співці, але й ті, хто їх слухав. Так, мешканка с. Пятигори (*Тетіївський р-н Київської обл.*) Надія Кошаровська згадувала, що у 30-х роках через її село «часто проходили сліпі кобзарі. Посеред села був такий степочок, а там камінь великий. На цьому камені перехожі кобзарі, за звичаєм, сідали та співали. І от одного разу проходив через наше село старенький кобзар з хлопчиком-поводарем. Ми ж, діти, завжди першими бігли за кобзарями, сідали і слухали, як вони співають. Як завжди, побігли і цього разу. Та раптом моя мама наздогнала нас і злякано закричала:

«Діти, стійте! Діти, не йдїть! Не йдїть, бо не можна слухати!». А потїм загородила нам дорогу і витягла мене з гурту. Як я потїм довідалась, в цей час влада заборонила слухати мандрївних слїпих кобзарїв, а самих співцїв арештовувала» [6]. Затриманого «на гарячому» кобзаря чи лїрника, який співав без дозволу, мав незареєстрований репертуар чи інструмент, притягали «до суду, вирок якого фактично ніде не реєструвався, окрім запису в журналі засідання судової трїйки» [24, с. 55].

Про велику руїну України, що завдала їй окупація більшовицькою Москвою, уже сказано чимало. Це була не просто окупація, це був розбїй більшовизму на Україні, який зустрічав величезний спротив селян. Однак ці повстання були жорстоко придушені, опір селян зломлений, учасників на довгі роки охрестили бандитами і лише кобзарі-відчайдухи ще несли слово правди і народного гнїву. Вже у грудні 1933 р. у Харкові відбувся пленум Всеукраїнського комітету спілки робїтників мистецтв, де пильну увагу було придїлено бандуристам і ролї кобзарських інструментів у суспїльствї. У доповідї «ліквідатора українського відродження», заступника наркома освїти А. Хвилї йшлося про обмеження використання кобзи і бандури тїльки за те, що вони «орїєнтують музичний фронт» на «часи гетьманїв» та «козацької романтики» [21]. Більшовицька преса активно «викривала дїйсне обличчя кобзарїв», які «під виглядом народної творчостї протягають старий націоналістичний мотлох» [9], оскїльки саме «українські націоналісти... утворювали школи кобзарїв, які популяризували націоналістичну галїмать, отруюючи нею трудящих і особливо відсталу частину трудящих – села» [1]. Керуючись постановами пленуму «гуманна» влада поставили в «чергу» до пекла кобзарїв і лїрників, розпочавши їх відлов. Апогеєм став сумнозвісний Всеукраїнський кобзарський з'їзд кобзарїв і лїрників (Харків, 1935 р.), який спершу планувалось провести у квітні 1928 р., але з невідомих причин дату його проведення перенесли на початок 30-х рокїв. І ось настав день відкриття з'їзду, бїльше 200 лїрників і кобзарїв у святкових вишиванках з інструментами в руках заповнили зал одного з кращих харківських театрїв. Кобзар Є. Мовчан, розповїдаючи про «Думу про голод» зазначав: «Не можу її співати. Не час. В 1935 р. через неї було знищено в Харкові 225 кобзарїв і лїрників (у різних дослідженнях ця цифра досить рїзна – А. Т.). Зразу ж після голоду вони ходили по селах і співали цю думу. Тодї влада зїбрала їх з усїх кїнцїв України у Харків, нїби на «злїт народних співцїв (*переклад – наші*)» і за мїстом всїх розстріляла. Менї вдалося не поїхати. Мїй поводар на той час десь запропався, я пішов його шукати, і ловцї мене не знайшли» [16; 24, с. 66]. На жаль, бїльшість споминїв про лїрників і кобзарїв закінчуються словами в «20-х роках ХХ ст. був ще живий» [7, с. 55].

Західний дослідник радянської історії Роберт Конквест писав: «Традиційну народну культуру, що вирізнялася високим почуттям патріотизму, довго утримували в Україні оспівані Шевченком сліпі кобзарі, які мандрували від села до села, заробляючи на життя виконанням старовинних народних пісень і дум і таким чином постійно нагадували українцям про їхнє вільне і героїчне минуле. Тепер цей небажаний феномен був придушений». Влада під виглядом кобзарського форуму збрала з усієї України, цих обділених долею «незрячих» співців, і розстріляла у глинищі-смітнику на околиці Харкова (Однак, за розповіддю Мотрі Маловичко, яка з маленьким сином, врятувалася з т. зв. «кобзарського ешелону», лірників і кобзарів повантажили в ешелон і вивезли на північ за Москву у тундру. У безлюдному місці ешелон зупинився й усіх їх брутально вигнали всіх на насип і поспіхом повели до найближчого яру, де «загнали у сніг по пояс і чатували доти, доки всі вони не замерзли...») [8].

Про страшну долю лірників і кобзарів у 30-х рр. ХХ ст. навряд чи збереглися сліди в архівах, оскільки злочин вчинено поза офіційними арештами, допитами і судом. І чи хтось віднайде те місце, де більшовицька влада знищила пісенну душу українського народу, де вічним сном у тундрових снігах сплять українські «незрячі» співці – національна слава і гордість України?

Варто зазначити, що гоніння на лірників і кобзарів не припинялися в усі часи радянської влади, хоча деякі з них йшли «служити» режиму й складали пісні на замовлення начальства, вихваляючи владу та її кумирів, можливо саме тому, такі неоднозначні висновки сучасних дослідників і науковців про репресії, спрямовані на традиційних співців, які, на жаль, практично й досі не досліджені й не висвітлені. А ті нечисленні публікації, що виходили в радянські часи, позбавлені фактичного підтвердження переслідувань лірників і кобзарів, написані переважно в емоційно-публіцистичному стилі, або ж подавалися такими дослідниками, як Ф. Лавров дуже необ'єктивно.

Джерела та література:

1. Байдаченко Ф. Колгоспна частушка. *Радянська література* (Київ). 1935. № 4. С. 183–184.
2. Бугаєвич І. *Дожилася Україна*. Київ: Український письменник, 1993. 29 с.
3. Бюлетень Народнього комісаріату юстиції та Найвищого Суду УСРР. 1931. № 2. С. 24.
4. Ворожбянський Районний Виконавчий Комітет. Копія: Терміново № 4183 5.06.1926 року. Начальникові Ворожбянской милиции. Державний архів Сумської області. Ф. Р-7, оп. 2, спр. 42, арк. 133–137.

5. Запис від А. З. Парфиненка, 20.09.1989 р. Приватний архів Костя Черемського (Харків).
6. Запис від Надії Кочаровської, 21.01.1996 р. Київ. Приватний архів Костя Черемського (Харків).
7. Кабачій Р. Старцівська Республіка. *Тиждень* (Київ). 2008. № 26. 27 червня - 3 липня. С. 52–55.
8. Карась Зіновій. Розстріляна бандура [Електронний ресурс]: URL: <https://parafia.org.ua/biblioteka/statti/rozstrilyane-ukrajinske-kobzarstvo/rozstrilyana-bandura/> (дата звернення: 23.05.2020). Назва з екрану.
9. Ківенко Я. Гаврило вийшов на естраду. *Ленінська зміна*. 1935. 16 січня.
10. Лавров Ф. І. Кобзар Остап Вересай. Київ: Вид-во АН УРСР, 1955. 100 с.
11. Литвин М. Струни золотії. Київ: Веселка, 1994. 117 с.
12. Мазур П. Кобзарський ешелон. *Шлях перемоги* (Мюнхен; Нью-Йорк). 1995. № 24. 24 червня.
13. Махінчук М. На крилах рідної пісні. *Урядовий кур'єр* (Київ). 2008. № 116. 26 червня. С. 8–9.
14. Мельник О. Хранитель «Запорозького маршу». *Українська газета* (Київ). 2008. № 1–2. 17–23 січня. С. 8.
15. Мисик В. Співав народ про голодовку. *За українську Україну* (Київ). 2007. № 47. 3–9 грудня. С. 6.
16. Міняйло Г. Кобзарська пісня про Запорозьку Січ. *Народна творчість та етнографія (НТЕ)* (Київ). 1991. № 1. С. 79.
17. Польовий Ренат. Кобзарі в моєму житті. Київ: Діокор, 2003. 104 с.
18. Стратілат А. Про стійкість традицій кобзарства в Україні. *НТЕ* (Київ). 2004. № 1–2. С. 79–82.
19. Трембіцький А. М. Голодомор 1932–1933 рр. в епічних творах «незрячих» співців. *Голодомор 1932–1933 рр. в Україні: соціально-демографічні та економіко-правові аспекти*: зб. наук. пр. Хмельницький: ХІ МАУП, 2007. С. 102–106.
20. Трембіцький А. М. «Світле майбутнє» українського народу в пісенних творах мандрівних епічних співців. *Голодомор 1932–1933 років в Україні: причини, соціально-психологічні та демографічні наслідки, правова оцінка*: зб. наук. пр. Вип. 3. Хмельницький: ХІ МАУП, 2009. С. 160–176.
21. Хвиля А. Завдання мистецького фронту радянської України. *За марксо-ленінську критику* (Харків). 1934. № 4. С. 25–27.
22. Хоткевич Гнат. Короткий курс гри на бандурі. Редакційна передмова. *Музика мас* (Київ). 1931. № 2. С. 22–25.
23. ЦДАВОУ. Ф. 5, оп. 2, спр. 809, арк. 2–31.
24. Черемський К. Повернення традицій. З історії нищення кобзарства. Харків: Центр Леся Курбаса, 1999. 288 с.; 124 іл.

*Храпак П.Д.
м. Хмельницький*

МИХАЙЛО ПАТОН – ДЕРЖАВНИК, ГОСПОДАР, МЕЦЕНАТ

Останнім часом у науковий обіг надійшло багато архівних матеріалів, активізувався краєзнавчий рух, що дозволяє більш глибоко та системно підійти до вивчення історії краю, яка надзвичайно цікава та повчальна.

Нещодавно в Кам'янець-Подільському міському архіві віднайдено фото Михайла Патона, який сто років тому господарював на Поділлі, зокрема в Ушицькому повіті, вирішував питання будівництва, сільсько-го господарства, освіти, культури, був прикладом ведення натурального господарства.

У цій статті аналізується процес формування особистості Михайла Патона, притаманних йому людських цінностей, ставиться мета привернути увагу до стилю та результатів господарювання Михайла Оскаровича, наблизити його постать до сьогодення.

Ключові слова: *Ушицький повіт, предводитель дворянства, полковник, Подільська губернія, Почесний блюститель, Хребтіїв, двокомплектне училище, віднайдене фото, Пражеський корпус, спадкові дворяни.*

Донедавна про Михайла Оскаровича Патона ми, здебільше, знали із розповідей та переказів старожилів села Хребтієва і як брата всевітньо відомого академіка Євгена Оскаровича Патона, який полюбляв гостювати у маєтку Михайла.

У наукових статтях, книгах вітчизняних авторів широко висвітлюється діяльність Євгена Оскаровича як науковця, організатора та директора науково-дослідного інституту електрозварювання, політичного діяча, а легендарна по-

стать Михайла Оскаровича Патона замовчувалася. За часів Союзу РСР, зважаючи на тодішні умови, навіть сам Євген Оскарович не міг собі дозволити розповісти про родинне оточення, сестер та братів.

А в Хребтієві й сьогодні можна почути перекази про «доброго пана» Патона, відставного полковника Михайла Оскаровича Патона, старшого

брата академіка. Йому були притаманні справедливість, точність і акуратність в роботі, що вимагав і від своїх підлеглих. Часто їздив бричкою або фаетоном у Нову Ушицю, де був головою повітових дворянських зборів, повітовим предводителем дворянства. А Олександра Вікторівна, його дружина, маючи медичну освіту, допомагала вагітним жінкам, малим дітям. «Хто з якою хворобою, – згадував Матірко Семен Йосипович (1886 р.н.), – всі бігли до неї» [1, с.82]. У Новій Ушиці вона була попечителькою Ушицького дитячого притулку та головою Новоушицької громади благодійної допомоги бідним всіх віросповідань, брала участь в організації роботи земської лікарні [2, с.40]. З її ініціативи було обладнано в Новій Ушиці перший пологовий будинок на території ремісничого училища [3].

Як відомо, у подружжя Михайла та Олександри Патонів дітей не було, але пані дуже любила сільських дітей. Вона не могла проїхати повз них, не пригостивши їх цукерками. За переказами, вона не виходила та не давала цукерки в руки, а жменями кидала їх, а діти потім збирали [4].

Батько обох братів Оскар Петрович Патон, відставний полковник лейб-гвардії, син учасника французько-російської війни 1812 року Петра Івановича Патона, був російським консулом у Ніцці (Франція), де 5 серпня 1865 року народився М.О.Патон, а 5 березня 1870 року Є.О.Патон.

Оскар Петрович Патон похований на Хребтіївському цвинтарі на великому підвищенні поряд (3-4 м на північний захід) з могилою засновника Хребтіївської церкви Якова Левицького, який помер у 1868 році. Однак могила Оскара Патона з відомих причин не впорядкована. Сьогодні ці роботи можна виконати з ініціативи або з дозволу родичів.

Із книги Є. Сіцінського «Приходи і церкви Подільської губернії» дізнаємося: «На Хребтіївському православному кладовищі місцевим власником штабс-капітаном М.Патоном збудовано кам'яну часовню (каплицю) на могилі батька Оскара Петровича (приєднаного до православ'я)» [5, с.799].

Каплиця не збереглася, з дитинства пам'ятаю залишки фундаменту над могилою.

Про походження роду Патонів Ігор Малишевський у романі «Міст через три життя» пише так: «Сімейні перекази пояснювали походження роду та рідкісне прізвище тим, що предків, корабельних майстрів, вивіз із Голландії Петро Перший. Існували, правда, й інші версії – про Францію... припускали і Шотландію...» [6].

Михайло Оскарович Патон на початку ХХ ст. увійшов в історію Ушицького повіту Подільської губернії завдяки своїй державницькій діяльності.

У Державному архіві Хмельницької області знайдено Формулярний список про службу М.О.Патона за 1909 рік [7, арк..521-524], що, у поєднанні з іншими свідченнями, дає можливість простежити віхи його життя, формування високих людських якостей. Із цього документу (графа 1) ді-

знаємося, що відставний полковник Михайло Оскарович Патон, Ушицький повітовий предводитель дворянства, народився 5 серпня 1865 року, православний, має ордени: Св. Володимира 4 ступеня і Станіслава 3 ст., медалі срібні: в пам'ять царювання імператора Олександра III і в пам'ять Св. Коронації Їх Імператорських Величностей, вензелеве зображення імені государя імператора Миколи II, іноземний німецький орден Червоного Орла 4 ступеня, медаль Червоного хреста за участь у діяльності товариства в часи російсько-японської війни 1904-1905 рр.

Інші дані Формулярного списку: походить із спадкових дворян, в Ушицькому повіті при с.Хребтіїв і с.Шурка має родовий маєток, 1500 десятин землі. У дружини маєтку немає.

Виховувався в Празькому «Его Імператорского Величества» корпусі і закінчив курс по першому розряду. 14 серпня 1884 р. призначений прапорщиком лейб-гвардії в Преображенський полк, 30 серпня 1884 р. переведений в поручики зі старшинством. Тимчасово командував 3 ротою та 6 ротою з 11 грудня 1893 р. по 14 жовтня 1896 року. 13 квітня 1897 р. отримав чин штабс-капітана. 1 червня 1897 року призначений членом полкового суду. 22 червня 1900 року отримав чин капітана. Під час служби з 27 квітня по 4 червня 1896 року знаходився в Москві у зв'язку з коронацією «Их Императорских Величеств».

За розпорядженням начальства з 30 серпня по 11 жовтня 1898 р. був відряджений для навчання нижчих чинів, що призивалися із запасу.

З 11 жовтня по 18 грудня 1898 був командирований для охорони імператорських поїздів по Миколаївській залізниці.

Вищим наказом по відомству Міністерства юстиції від 19 листопада 1902 р. за № 48 призначений Почесним мировим суддею Ушицького округу, а 15 березня 1905 р. призначений Ушицьким повітовим предводителем дворянства.

Цікаво відзначити, що вже під час виконання обов'язків повітового предводителя дворянства наказом по громадянському відомству від 6 грудня 1906 р. за № 29 М.О.Патон був нагороджений орденом Св. Володимира 4 ступеня.

У графі XII детально вказані терміни перебування М.О.Патона у відпустках з 1884 року по 1902 рік. Це були відпустки на 28 днів, двомісячні, чотиримісячні та на 8 місяців. Такі відпустки давали можливість М.О.Патону вникати у ведення господарства, набувати досвіду управління маєтком батьків, які з 1891 року проживали у Хребтіївському маєтку, викупивши його з селами Хребтіїв, Шурка та частиною Пилипів-Хребтіївських у Адама Костянтиновича Собанського.

У графі XIV (чи одружений, чи має дітей) – Одружений першим шлюбом 8 січня 1906 року на дочці генерала від інфантерії Олександрі Вікто-

рівні Будде. Дружина православна (племінниця барона П.П. Местмахера, який був Ушицьким повітовим предводителем дворянства, у 1904-1909 роках – предводитель дворянства Подільської губернії).

А ось запис у Метричній книзі за 1901-1908 роки церкви с. Песець у 1906 році. Шлюб відбувся 8 січня 1906 року відставного полковника гвардії Ушицького повітового предводителя дворянства сорокарічного Михайла Оскаровича Патона з дочкою генерала від інфантерії двадцятишестирічною дівцею Олександрою Вікторівною Будде. Таїнство шлюбу здійснювали священник песецького храму Карп Теравський з псаломщиком Іваном Левинським. Свідками від жениха були студент Санкт-Петербурзького політехнічного інституту Борис Володимирович Савельєв і колезький секретар Володимир Оскарович Патон, від нареченої – студент Санкт-Петербурзького політехнічного інституту дворянин Петро Володимирович Савельєв і чиновник особливих доручень при Подільському губернаторі Всеволод Григорович Мітаєвич [8, арк. 177-178].

КИЕВСКИЙ УЧЕБНЫЙ ОКРУГЪ.
ИНСПЕКТОРЪ
НАРОДНЫХЪ УЧИЛИЩЪ
1-го района
Подольской губернии.

Октябрь 7 дня 1912 г.

г. Каменец-Подольск.

ЕГО ПРЕВОСХОДИТЕЛЬСТВУ

Господину ДИРЕКТОРУ Народныхъ Училищъ Подольской губернии

Гонимый
Издательство П. Кошаринъ Одесса

Имѣю честь донести ВАШЕМУ ПРЕВОСХОДИТЕЛЬСТВУ, что сего числа я присутствовалъ на освященіи школьнаго здания въ селѣ Хребтіевѣ, Ушицкаго уѣзда, построеннаго на средства Почетнаго Благотителя, Уѣзднаго Предводителя Дворянства Михаила Оскаровича Патона.

Это здание построено изъ камня, покрыто черепицею, имѣеть двѣ просторныя свѣтлыя классныя комнаты, могуція свободно вмѣстить каждая по 80 душъ дѣтей. Печи сдѣланы изъ кафель, а полы настланы плитками. Старое школьное здание отведено подъ квартири двумъ учащимъ.

Донюся съ вышесказанномъ, почтительнѣйше прошу ходатайства ВАШЕГО ПРЕВОСХОДИТЕЛЬСТВА о выраженіи благодарности отъ Учебнаго Начальства Михаилу Оскаровичу Патону за его щедрое пожертвованіе на пользу Хребтіевскаго двухкомплектнаго народнаго училища.

И Н С П Е К Т О Р Ъ *В. Машарев*

Старожили розповідали, що в Ушицькому повіті серед дворянства особливо виділялися два землевласники – хребтійвський пан Михайло Оскарович Патон і песецький барон Павло Павлович Местмахер. Вони славилися своєю активною діяльністю в земських та громадських органах і благодійністю. Як почесні службовці опікувалися розвитком освіти. Відомо, що **у 1903 році Новоушицький повітовий предводитель дворянства барон П.П.Местмахер був Почесним наглядачем при двокласних міських училищах, а полковник М.О.Патон – Почесним блюстителем при Хребтійвському однокласному сільському училищі [9].** Вони обидва причетні до будівництва і відкриття в Новій Ушиці земської лікарні та ремісничого училища імені барона Павла Павловича Местмахера (пізніше технікум, нині коледж) у 1908 році.

Зокрема, ремісниче училище засноване П.П.Местмахером, а на відкриття цього училища (на той час нижчої ремісничої школи) було асигновано в 1908 році із державного казначейства 2305 крб., а починаючи з 1909 року – по 4670 крб. щорічно. Крім цього було відпущено на облаштування та обладнання училища 22257 крб. 30 копійок [10, с.532].

У 1909 році барон П.П.Местмахер помер, а подружжя Патонів продовжувало активно займатися громадською роботою та меценатством. Так, Хребтійвське народне однокласне училище Міністерства народної освіти було засноване в 1883 році. Навчалось всього 50 хлопчиків і 3 дівчинки. Учителем був Прокофій Антонович Братусь, який закінчив Острозьку семінарію. Однак кількість учнів зростала.

У 1912 році училище вже було двокомплектним. У цьому ж році було побудоване та освячене нове приміщення училища на кошти Почесного блюстителя М.О.Патона [11].

У Центральному державному історичному архіві України зберігається лист інспектора О.Лошкарьова, датований 7 жовтня 1912 року, директору народних училищ Подільської губернії, в якому інспектор повідомив, що був присутній на освяченні нового приміщення Хребтійвського двокомплектного народного училища Ушицького повіту, **збудованого на кошти Почесного блюстителя, повітового предводителя дворянства Михайла Оскаровича Патона.** Ця будівля із каменю, накрита черепицею, має два просторих світлих класи, кожен із яких розрахований на 60 дітей. Грубки зроблені із кафелю, а підлога покрита плиткою. Старе шкільне приміщення відведено під квартири двом учителям.

Цікаве закінчення листа (подається мовою оригіналу).

«Донося о вышеизложенном, почтительнейше прошу ходотайства ВАШЕГО ПРЕВОСХОДИТЕЛЬСТВА о выражении благодарности Учебного Начальства Михаилу Оскаровичу Патону за его щедрое по-

жертвование на пользу Хребтієвского двухкомплектного народного училища».

Вже 9 жовтня на листі була віза щодо подання для відзначення Михайла Патона нагородою Київського навчального округу.

Ця історична будівля служить людям і сьогодні. У 1990 році в Хребтієві завершилось будівництво нової двоповерхової школи. Приміщення школи, яке побудував Михайло Оскарович Патон, вивільнилося і було переобладнане під церкву, яка нині діє.

Будучи предводителем дворянства М.О.Патон очолював Ушицький повітовий Комітет опікунства про народну тверезість [12, арк. 1-3]. Цьому закладові належали

Новоушицький Народний дім з чайною при ньому та бібліотека-читальня. У 1913 році в бібліотеці було 2065 книг і 717 світлових картин. Користувалися книгами 412 чоловік, переважно учні місцевих училищ. Видано книг 5748 разів. Виписувалися газети: «Подольнин» і «Київлянин», журнали: «Навколо світу», «Природа і люди», «Народна справа» і «Хутір». Працювала народна аудиторія на 250 місць. На народні читання щоразу залучалося не менше 200 чоловік, все це проходило під музику 17-го Донського козацького полку, який квартирував у Новій Ушиці. Чайна при Народному домі за 1913 рік прийняла 51284 відвідувачів. Вартість одного відвідування була 1,5 коп. При чайній проводилась продаж гарячої їжі під час призову новобранців (робилось це не стільки для доходу, як для допомоги селянам-новобранцям).

У 1898 році, за дарчим записом матері Катерини Дмитрівни Патон (дівоче прізвище Шишкова), Михайло Оскарович стає власником Хребтієвського маєтку. Від матері, яка мала родовий маєток у Білорусії, перейняв й науку ведення натурального господарства: впровадив сівозміну, вирощувалися не лише технічні культури, а й баштанні, виноград, неабиякий прибуток давав сад... У маєтку було все: свинарник, пташник, конюшня, молочне стадо, пасіка, млин, молочарня, олійня, кузня, стельмашня, кінний кірат, сіялки, косилки, снопов'язалки, на зернотоку для очищення зерна використовувалися млинки... Селяни жили заможнo. Однак, навіть ті, хто мав 2-3 десятини землі, пару чи й більше коней, також працювали у пана. А чому? Вміння господарювати, гідність Михайла Оскаровича проявлялися і тут.

Мельник Ганна Павлівна (1913-2015) розповідала, як з мамою з сусіднього села Куражин ходила в Хребтіїв на роботу до пана Патона. Хоч Куражин не входив до його маєтку, але багато людей з Куражина та з інших сіл наймалися до нього на роботу, тому що він справедливо оцінював працю [1, с. 102].

Багатогалузеве господарство давало впевненість у завтрашній день. Й досі у Хребтієві можна почути вислів: «Коли у підвалі (льох, погріб) є картопля, буряк, морква, капуста, яблука, діжки квашеної капусти, огірків, помідор, а на околі корова, теля, свині – відчуваєш себе господарем». У ті часи в Хребтієві були багатодітні сім'ї. Так, у сім'ї відомого будівничого Новоушиччини, Миколи Антоновича та Марії виросло десятеро дітей [1, с. 97-132]. Всі діти, онуки та правнуки стали спеціалістами різних галузей, – чесні, працьовиті люди. До речі, праправнучка Антоновичів Наталія Борисівна Любичька, планує відвідати Хребтіїв, через п'ять поколінь побувати в їхньому будинку, якому більше 170 років. Варто відзначити, що правнучка Антоновичів Алла Семенівна Варгатюк у квітні 1997 року, у свої 67 років, відвідала Хребтіїв, ночувала у цьому ж будинку в господарів Івана та Надії Божинських, у сім'ї яких також виросло десятеро дітей [1, с. 100].

У сім'ї Мудриків, Семена та Соломії, було дев'ятеро дітей. Сім'я проживала в Хребтіївському яру, мала млин на річці Петрів Батіг, землю, коней, вирощувала худобу [1, с. 132]. Сім'ї, що мали четверо чи п'ятеро дітей, не вважалися багатодітними.

Як предводителю дворян та й раніше, М.О.Патону часто доводилося бувати в Новій Ушиці, а це близько 25 км від його маєтку у Хребтієві. Мабуть для зручності він придбав у 1902 році в заможного єврея Йойни Зільбермана невеликий одноповерховий будинок розміром 9 на 14 м, без будь-яких оздоблень, з одинарними вхідними дверима та відкритим ганком (2,5 на 2,5 м) з двома дерев'яними опорами, по вулиці Поштовій, 24 [1, с. 86-87].

Це був будинок для однієї сім'ї. Різні зустрічі проходили у Хребтіївському маєтку, де був став, парк, сад, оранжерея, бібліотека, колонна зала для прийому гостей.

У 1977-1978 рр. на місці будинку М.Патона райспоживспілка побудувала двоповерховий житловий будинок для своїх працівників.

А ось як літературно витончено описує Ігор Малишевський в романі «Мост через три життя» літо 1916 року, коли до М. Патона на відпочинок приїхав з Києва його брат Євген Оскарович Патон [13, с. 231-233].

«Євген Оскарович виглядав помолоділим: перед виїздом до брата в маєток бороду, яка взялася сивими пасмами, збрив.

-Олександро! Наталіє! – гукнув Михайло Оскарович. – Погляньте, хто до нас завітав... А на містку, перекинутому через ставок, Євген Оскаро-

вич помітив молоду даму в довгому шовковому платті, з оберемком лілій в руках. Обережно ступаючи по старому, ненадійному настилу, вона прямувала до них. То була молодша сестра господині, недавня інститутка Фребелівського педагогічного інституту в Києві, а тепер учителька, мадемуазель Наталія Вікторівна, яка теж приїхала до родичів на відпочинок».

Тут, у 46 років, він зустрів родинне щастя. 1916 року вони одружилися, а в березні 1917 року у них народився перший син Володимир. Через рік, у листопаді 1918, народився другий син Борис, теперішній Президент Національної академії наук України Патон Борис Євгенович.

Така доля, як це часто буває, – два брати Патони одружилися на двох сестрах, племінницях барона Местмахера. Молодший брат Є.О.Патон узяв за дружину молодшу сестру Наталію.

Після революції пан Михайло Оскарович залишив свій маєток у селі, хоч за переказами, в селі не було ніяких заворушень проти пана. Житель Хребтієва Ващук Юхим Тимофійович переказував, що пан все віддав, але хотів, щоб йому залишили сад (поряд, 7 десятин), він дуже любив працювати в саду і планував й надалі проживати в селі...[14].

Але доля розпорядилася інакше. Катерина Матірко (дівооче прізвище – Василевська, родом із Джуржівки, з юних літ працювала покоївкою у хребтієвських панів Патонів) розповідала про ту страшну трагедію, яка сталася навесні 1919 року в Новій Ушиці, після переїзду Михайла Патона з дружиною та деякою прислугою в свій будинок по вулиці Поштовій [15]. Десь перед Великоднем вночі у двері заgrimали невідомі люди з вимогою відчинити. Тоді часто проводилися перевірки в житлових будинках, тому відмовити було неможливо. До будинку ввірвалися декілька озброєних чоловіків і вимагали у пана гроші. То була банда, озброєна обрізами, револьверами. 17-річній Каті вдалося заховатися, забившись в куток за дерев'яним ліжком та грубкою. Вона чула, як пан Патон обіцяв дати їм гроші вдень, як тільки візьме їх у банку. Але бандити не вірили. В іншій кімнаті вбили пані Олександру. Потім один з бандитів почав стріляти з револьвера в Михайла Оскаровича, і він упав. Офіцер Гжибовський, який служив у пана секретарем, кинувся до вікна, але був смертельно поранений, ще добіг кілька десятків метрів до хати свого брата через вулицю і там помер. У будинку бандити вбили і кухаря Кирила Деркалюка із Хребтієва, хоч той просився у бандитів, посилаючись на те, що в нього четверо донечок...

Після цього бандити швидко повтікали, так і не знайшовши в домі грошей. Пана Патона, який ще був живий, завезли до лікарні. Через декілька днів він помер. Ховали разом, тіло Олександри Вікторівни цей час утримували в церкві.

Наступного дня Катерину Матірко викликали в тодішні органи влади, допитували про обставини, як все було, а потім заставили пройти перед

строєм військових, щоб розпізнати когось з бандитів. Представникам влади та всім, хто звертався до неї пізніше, вона казала, що з переляку майже нічого не бачила і нікого не впізнала, але в розмові 1996 року з моїм батьком вона уточнила, що боялася розправи і не вказала на одного з них. А розправа могла бути негайною...

Колишній житель Хребтієва, історик, краєзнавець Андрій Дмитрович Білик у статті «Вулиця імені Патона», посилаючись на свідчення жителів Хребтієва, Нової Ушиці, архівні матеріали, стверджує, що ця страшна подія відбулася десь у другій половині квітня 1919 року, коли Нова Ушиця була знову відвойована у петлюрівців радянськими військами і вся влада належала тут створеному ревкому. А десь через місяць Нову Ушицю знову захопили на деякий час петлюрівські війська. Йшла громадянська війна [16].

Окремі дописувачі в інтернеті сьогодні намагаються розглядати цей злочин з політичної точки зору. Це, звичайно, вимагає скрупульозності та врахування того, що бандити при всіх суспільних устроях та урядах були і є: коли їх менше, а коли розгул... Останнє – в прямій залежності від політичного устрою, особливо на крутих поворотах історії.

А в інтернеті й досі не вщухають суперечки: **чи бував Б.Є. Патон у Хребтієві?**

Звичайно! Мені запам'ятався той теплий, сонячний літньої пори день, коли Борис Євгенович побував у Хребтієві, як розповідав Віктор Олександрович Петручак (тодішній перший секретар Новоушицького райкому партії). Машина проїхала повз чотирьохколонний вхід у центральну будівлю і розвернулася на горизонтальній площадці колишньої оранжереї. Надвечір'я..., але ще працювали продовольчий магазин, сільмаг та господарський магазин, які мали надзвичайно гарний вигляд на той час: будівля кам'яна, висока, поштукатурена, пофарбована в оранжевий колір, перекрита шифером... (колишній склад та стайня праворуч від центральної будівлі маєтку).

З відомих причин Борис Євгенович з Києва приїхав попутно автомобілем разом з тодішнім міністром сільського господарства. То був 1979 рік.

Борис Євгенович заходив у центральну будівлю, бібліотеку, колонну залу. Молодь збиралася біля клубу, бо мав демонструватися кінофільм (клуб розміщувався в колонній залі). Дякував, що зуміли зберегти центральну будівлю – палац, господарські будівлі колишнього фільварку... [17].

А чи могло бути інакше? Всі ми люди...

Петро Арсенійович Волошук, лауреат Державної премії в галузі будівництва, колишній директор радгоспу «Хребтіївський», а пізніше голова селянської спілки імені Є.О. Патона, розповідає: «Борис Євгенович приємний в розмові чоловік, вчений з світовим ім'ям. Я тому і взявся за капітальний

ремонт центральної будівлі, щоб зберегти цю окрасу села, пам'ятку архітектури початку XVIII століття, пам'ять про славних синів України» [18].

Сьогодні досвід господарювання Михайла Оскаровича Патона, його меценатство є надзвичайно актуальними не лише для Новоушиччини та Поділля, особливо в сільському господарстві, де порушується сівозміна, монокультури виснажують ґрунт, застосовуються переважно пестициди, гербіциди, інші хімікати, занедбане тваринництво, створився дефіцит органічних добрив...

Первинним є завдання відновлення безпідставно забутого його імені для прийдешніх поколінь. Віднайдене фото дає можливість виготовити меморіальну дошку, яку можна встановити на місці його колишнього будинку в Новій Ушиці, вулицю назвати його іменем, а в Хребтієві таку дошку встановити на побудованій ним, за свої кошти, будівлі колишнього училища... Таку ідею підтримують краєзнавці та пам'яткоохоронці Хмельниччини [19].

Зізнаюсь читачам: ще в дитинстві я мріяв написати про рідне село, чарівний Подільський край щось надзвичайне... Спершу я видав книгу «Технічний регламент: безпека без ілюзій», в якій презентував свою наукову розробку – метод гарантування безпеки праці. Паралельно в ній, як приклади, подані розповіді про Новоушиччину, Хребтіїв... [20]. Однак цього було недостатньо. Я продовжував публікувати замітки, нариси, статті [21; 22]. Через низку десятиліть мені вдалося використати на працювання та видати книгу про старовинний Хребтіїв, його мудрих та працюючих людей, генеалогію хребтіївських родин, та, зокрема, й роду Патонів [1]. Книгою я мав честь вітати Бориса Євгеновича Патона з сторічним ювілеєм. Як тільки було віднайдене фото Михайла Оскаровича, я зразу ж поділився такою приємною новиною з Борисом Євгеновичем, додавши до листа від 2 квітня 2020 року фотографію його дядька Михайла, нашого славного земляка.

Джерела та література:

1. Храпак П.Д. Хребтіїв: старовинне подільське село на лівому березі середнього Дністра. – Хмельницький: ФОП Мельник А.А., 2018. – 284 с.
2. Кордонська Н.І. Освітня Новоушиччини. Про становлення і розвиток освіти в Новоушицькому районі Хмельницької області. – Хмельницький: ФОП Мельник А.А., 2016. – 228 с.
3. Білик А.Д. Вулиця імені Патона // Наддністрянська правда. – 1993. – 18 серп. (№ 62).
4. Варгачук А.С. Село над Дністром // Наддністрянська правда. – 1997. – 20 трав. (№37).
5. Приходы и церкви Подольской епархии. Під редакцією Ю.Й. Сіцінського. – Біла Церква: Вид. О.Пшонківський, 2008. – 996 с.

6. Малишевський І.Ю. Міст через три життя: роман. – Київ: Дніпро, 1982. – 312 с.
7. ДАХМО.– Ф. 227.– Оп. 1 – Спр. 6676. Формулярные списки губернатора за 1909 г., 524 арк.; Формулярный список о службе Ушицкого Уездного Предводителя Дворянства, отставного полковника Михаила Оскаровича Патона (арк. 521-524).
8. ДАХМО. – Ф. 18. – Оп. 2 – Спр. 76. Метрична книга церкви с.Песець (1901-1908 рр.) – 244 арк.; Метрическая книга, часть вторая, о бракосочетавшихся за 1906 г., арк. 177-178.
9. ДАХМО. – Ф. 67. – Оп. 1 – Спр. 622. Звіт про стан навчальних закладів підвідомчих дирекції училищ (1903 р.), 35 арк.
10. Полное собрание законов Российской империи. Собр.третье, том XXVI, 1906. Санкт-Петербург, 1909. (Собр.указ 1906 г. июля 29, отд. 1, ст. 1232) – О кредите на содержание в городе Новой Ушице Подольской губернии низшей ремесленной школы имени Барона Павла Павловича Местмахера.
11. Центральний державний історичний архів України. м.Київ. – Лист інспектора народних училищ 1-го району Подільської губернії А.Лощкарьова директору народних училищ Подільської губернії, № 4486, 07.10.1912, 1 арк.
12. ДАХМО. – Ф. 494. – Оп. 1 – Спр. 1. Отчет Ушицкого Уездного Комитета Попечительства о народной трезвости за 1913 год, 3 арк.
13. Малишевский И.Ю. Мост через три жизни: роман. – Москва: Советский писатель, 1987. – 336 с.
14. Із розповіді колишнього жителя села Хребтієва Ващука Юхима Тимофійовича, 2001 р.
15. Із розповіді колишньої жительки села Хребтієва Матірко Катерини Петрівни, 1966 р.
16. Білик А.Д. Вулиця імені Патона //Наддністрянська правда. – 1993. – 1 верес.(№ 65).
17. Із розповіді колишнього першого секретаря Новоушицького райкому КПУ Петручака Віктора Олександровича, 1979 р.
18. Із розповіді колишнього директора радгоспу «Хребтіївський», пізніше голови селянської спілки імені Є.О. Патона Волощука Петра Арсенійовича про зустріч у Києві з Борисом Євгеновичем Патоном, 2015 р.
19. Олеся Шуткевич. Невідомий Патон // щоденна газ. «День». Київ. – 2020. – 10 квіт.
20. Храпак П.Д. Технічний регламент: безпека без ілюзій (монографія). – Хмельницький: Поділля - Полірек, 2008. - 348 с.
21. Храпак П.Д Він бачив проблему з коріння. Солдатські чоботи // Н.І. Кордонська. Січ знань і добра. – Хмельницький: ПП Мельник А.А., 2006. – С. 220 – 242.
22. Храпак П.Д. Михайло Патон: державник, господар, меценат (нарис) // Наддністрянська правда. – 2020. – 14 трав. (№ 19) , 20 трав. (№ 20).

КРАЄЗНАВЧІ МАТЕРІАЛИ

Куфльовський В.І.

м.м. Городок – Хмельницький

СЕРГІЙ ФЕОДОСЬЄВ — ПАТРІОТ ЗЕМЛІ ПОДІЛЬСЬКОЇ У СПОГАДАХ, ПУБЛІКАЦІЯХ, ДОСЛІДЖЕННЯХ ДРУЗІВ Й ПОБРАТИМІВ

Сергій ФЕОДОСЬЄВ – виходець із райцентру Дунаївці, місто на шляху з Хмельницького у Кам'янець-Подільський, народився 16 квітня 1962 року у сім'ї Миколи Карповича Феодосьєва та його дружини Вікторії Федорівни. Григорій Михайлович Іллях жив по сусідству з домом Феодосьєвих і працював відповідальним секретарем редакції, що посприяло контактам Сергія з редакцією «Дунаєвецького вісника». Григорій Іллях, будучи пристрасним любителем української старовини, писав вірші та перекладав із чужих мов, чим зацікавив Сергія Феодосьєва та його майбутнього друга Володимира Захар'єва, студента-заочника факультету журналістики Київського університету.

Новий знайомий Сергія Феодосьєва з дунаєвецької районної газети, тоді стажер, а на сьогодні журналіст Володимир Захар'єв говорить, що аспірант Феодосьєв був чи не єдиним у нього найцікавішим співрозмовником, на якого він покладав надії як на можливого побратима у пошуках краєзнавчої інформації про події минулих століть та дійових осіб із часів 18—19 століть на Поділлі і зокрема на Дунаєвеччині. Коли Володимир Сутковецький, працівник редакції, написав книжку про поміщика і відставного майора російської армії графа Сцібора Мархоцького, подільського землевласника і дивака, ця книжка викликала велике зацікавлення у товаришів-краєзнавців Сергія Феодосьєва та Володимира Захар'єва.

Сергій Феодосьєв зміг розшукати та перекласти тексти з французької мови про паризького сутенера Насау-Зігена, який став наступним чоловіком пані Годської, польської спадкоємиці маєтностей у Тинній (село у Дунаєвецькому районі Хмельниччини). Він, граф де Нассау законтракувався на російську військово-морську службу, під час якої, набув заслуг перед Російською імперією та отримав права на майно жінки, як спадкоємець.

Університетський період у житті Сергія Феодосьєва фіксує його земляк і одночасно студент-однокашник Львівського університету Володимир Манзюк. Він говорить, що по-справжньому вони заприятелювали у 1979-84 роках, коли навчалися Сергій на французькому відділенні, а Володимир студіював географію. Заняття з цивільної оборони на цих двох

потоках проводились спільно, де вони могли допомагати одне одному. По завершенні університету обоє друзів повертаються у Дунаївці. Сергій Феодосьєв отримує місце у Дунаєвецькій селищній школі на залізничній станції Дунаївці. 1986 року Сергій Феодосьєв взяв шлюб з Тетяною Савіцькою, вчителькою англійської мови, з якою його познайомив друг по університету Володимир Манзюк, який працював у школі села Зеленче з майбутньою дружиною Сергія. В подружжя Сергія та Тетяни Феодосьєвих 1988 року з'явився син Сергій.

Затримався Сергій у школі близько двох місяців і вже у жовтні був запрошений до Хмельницького технологічного інституту побутового обслуговування (ХТІПО) викладати французьку мову. В ХТІПО Сергій вступає на навчання до аспірантури у Києві, де активно вивчає науково-дослідницьку методику, готує дисертацію, яку не захистив через обставини у країні – змінилися критерії цінностей та орієнтири в ідеології. Це була перебудова.

В університеті асистент кафедри іноземної філології Феодосьєв спілкується з колегами на мовно-літературні теми, а також знайшов співрозмовників та однодумців на кафедрі історії – професорів Юрія Земського та Валерія Дячка. З обома подружився і навіть заклав співпрацю з науково-пошуковою історичною теми «Поділля» і зробив переклад тексту Яна Потоцького про Поділля, в оригіналі опублікований французькою мовою. У мастку Потоцьких знаходилась друкарня із латиськими шрифтами, де друкувались франкомовні книжки Яна Потоцького. З нагоди відзначення 200-ї річниці з дня упокоєння Яна Потоцького Сергій Миколайович організував та супроводив на батьківщину письменника і мандрівника в Уладівку (Вінницька область) делегацію із шести країн, звідки родом дослідники творчості Яна Потоцького. Сергій Миколайович виступив з повідомленням на тему досліджень життєпису та творчості Яна Потоцького на місцевій конференції в Вінниці та у Пикові. Це було 2015 року і зафіксовано у книжці «Уладівко, доле моя!» Павлом Ткачуком, директором школи, письменником, фольклористом.

Протягом 20 років тривала праця С. Феодосьєва на кафедрі іноземних мов у ХТІПО. Робота в інституті супроводжувалася постійними поїздками у Дунаївці. В позанавчальний час викладач Феодосьєв як перекладач супроводжує фольклорний танцювальний колектив університету у гастрольних поїздках по Європі та Середземноморському басейну. Про одну з таких поїздок, що стала великою подією для Сергія в інститутський період роботи на кафедрі іноземних мов, це була поїздка подільським ансамблем «Подільчак» в товаристві з керівництвом Хмельницького обкому компартії та облвиконкому та з обласним секретарем обкому комсомолу. Повернувся він вже перекладачем з великими враженнями та натхненням і часто переповідав подробиці із побаченого у середземноморських краї-

нах. Такі поїздки стали регулярними з Хмельницьким університетським танцювальним колективом під керівництвом Василя Феодосійовича Цимбалісто, збирача та пропагандиста українських національних танців.

Орієнтовно 2005 року, коли синові Феодосьєва Сергію виповнилось 17 років, він покидає малооплачувану роботу в інституті-університеті Хмельницького і переїжджає до Києва на викладацьку роботу у приватному ліцеї Співаковського, стає викладачем французької мови у ліцеї Гранд на вулиці Жилианській. В київський ліцейний період роботи Сергій Миколайович знайомиться з письменником і видавцем Володимиром Даниленком, який 2015 року публікує першу книжку оповідань Сергія Феодосьєва «Життєвий крах професора Черненка». Цього ж 2015 року у бібліотеці ліцею Гранд викладач Феодосьєв презентує першу авторську книжку сатиричних оповідань. У цей ліцейний період викладач та письменник Феодосьєв активно знайомиться з літературним життям Києва: відвідує презентації авторських проєктів письменників, книжкові ярмарки, як от «Арсенал» та інші. Частина часу проводить на книжкових галереях ринку «Петрівка», там же вишукує стародруки, діаспорну літературу, спілкується з критиками та письменниками, пише статті до газет та інтернет-видань.

Дунаєвецький журналіст Володимир Захар'єв пригадує той радісний момент, коли отримав бандероль з першою публікацією творів свого друга Сергія. Книжка була опублікована в результаті конкурсу, проведеного Київською міськрадою. Тут доречно пригадати про співпрацю красзнавця Сергія Феодосьєва з «Центром Мархоцькознавства», організованого Володимиром Захар'євом у 2009 році в межах маєтку Сцібора Мархоцького, що у селах Отроків і Миньківці. Прикладом такої співпраці може послужити серія збірників «Наукові записки Центру Мархоцькознавства», виданих Володимиром Захар'євим. До прикладу, у томі 3 (стр. 150-152), у томі 5 (стр.175-182), у томі 6 (стр. 255-259), у томі 7 (стр.154-161) знайшли своє місце статті да дослідження красзнавця С.Феодосьєва. Публікація у 7-ій книжці Центру Мархоцькознавства відкрила нам інформацію про рідкісну публікацію роману Людвіка Мерославського «Тавро Каїна», який був генералом в армії Наполеона Бонапарта та описав порядки на Поділлі у тій частині, що сьогодні зветься Миньковеччиною, а в минулому Миньковецькою Державою. Будучи в контактi із французьким видавцем Сергій написав передмову до новочасного видання, призабутого роману Ноте де Вопплю і розшукав цікаву світліну Кам'янця-Подільського, яка стала обличчям обкладинки. Як перекладач Сергій Феодосьєв зафігурував у «Антології сучасного білоруського оповідання» — «Як риба об лід», укладеної Володимиром Даниленком (Просвіта, 2015). До цієї антології Феодосьєв зробив переклад оповідання Всеволода Сцебураки «Поліське весілля».

Далі Феодосьєв працює перекладачем та учителем у французькому супермаркеті АШАН. Дає приватні уроки на дому. І наостанку, останні два роки (2018-2019) працює в університеті імені Драгоманова викладачем французької мови. Тут завершується життєвий етап викладача, перекладача і краєзнавця Сергія Феодосьєва.

Перше моє знайомство з Сергієм відбулося у кабінеті редактора «Дунаєвецького вісника», куди я прибув для співпраці з місцевими авторами. Я, шеф-редактор видавництва «Бедрихів край» Валерій Куфльовський, прибув у Дунаївці, де у кабінеті перебував невідомий мені мовчазний блондин. Сергій Миколайович був зовнішньо спокійним і світловолохим, з високочолим профілем. Чоловік був небалакучим. Далі виявилось, що Феодосьєв приніс черговий матеріал для друку в «Дунаєвецькому віснику». Орієнтир на час знайомства є у архівним підшивках газети. Можливо це навіть був опус про оригінала Насау-Зігена, який з'явився на Поділлі у Тинній через шлюб з вдовою тамтешнього землевласника Годською. Тоді якраз ця тема вже була у Сергієвих дослідженнях. Наше спілкування стало набирати окреслень навколо теми призабутих подій з Поділля, а також його гостей. Коли зазвучало прізвище Ролле Антонія-Юзефа, Сергій ознайомив мене з іменем ще одного дунаївчанина Петра Даниляка. Петро Григорович боровся з текстами у викладці польсько-подільським варіантом говірки у авторському стилі Антоні-Юзефа Ролле. А-Ю. Ролле — це ціла планета-енциклопедія поділлєзнавства! Сергій зробив свою справу: він загрузив нову тему і мені захотілося її розвивати. Особисто Сергій не зупинився на одному авторові, – в нього інтерес був ширшим — його цікавили також інші дійові особи, пов'язанні з Поділлям та Україною. Прямо чи опосередковано великі люди, письменники чи історичні особи були зафіксовані Сергієм, як причетні до історії нашого краю, ці особи творили зв'язок із нашою землею. До прикладу, особа видатного французького історика Данієля Бовуа стала предметом кількох наших розмов, оскільки в Україні стали з'являтися його книжки у перекладі київської перекладачки Зої Борисюк. Сергій активно спілкувався з професором історії Данієлем Бовуа через інтернет-переписку. В результаті цього з'явився лист з атестаційною оцінкою докторської праці університетського історика Юрія Земського з Хмельницького. Жодна публікація книжок Бовуа в Україні не обійшлася без відгуку та рецензії написаної Сергієм Миколайовичем. Також не без впливу Феодосьєва з'явилася біографічна стаття у «Подільських вістях» з-під пера Олексія Тимошука. Газета з публікацією біографії Бовуа обов'язково відіслана до Парижу.

Багатолітня дружба об'єднувала Сергія та французького письменника та видавця Роже Гренсьє, постійно тримався контакт з видавництвом «Галімар». Для видавництва «Галімар» Сергій підготував збірки біографічних

матеріалів «Зошити Панаїта Істраті», «Зошити Грігола Робакідзе», «Зошити Нікоса Казандзакіса», інші матеріали, опубліковані видавництвом «Галімар». Фактично Сергій Феодосьєв був головою Українського представництва «Асоціації Друзів Нікоса Казандзакіса». Випускав бюлетень цієї Асоціації в Україні про класика грецької літератури. Прокладав шлях до знання про Грігола Робакідзе, видатного грузинського автора-класика на еміграції. Відновив пам'ять та вивчав творчість європейського автора Панайота Істраті.

Будучи зорієнтованим на українську справу, я звернув увагу Сергія на тему українства, я звернувся до Сергія з питанням про українських діячів з Поділля чи навіть з Дунаєвеччини конкретно і отримав відповідь «Чи ти чув про Степана Риндика?». Це означало, що Сергій вже зібрав інформацію, написав стартову статтю, здав до друку і має навколо цього імені багато планів. Реалізація його пошуків відбувалася через означений вище «Дунаєвецький вісник», потім хмельницька газета «Є! Поділля» вела краєзнавчу сторінку, де часто фігурувало прізвище «С. Феодосьєв». По Києву прізвище фігурувало у газеті «Дзеркало тижня» та у збірниках конференцій та антологій, в інтернет-публікаціях.

Співробітництво Сергія Феодосьєва з видавництвом «Бедрихів край» розпочалося напередодні публікації книжки Степана Риндика «Дідова Романтика» (Городок, 2011). До дати виходу книжки, протягом 2009-2010 років велися пошуки та обробка текстів Степана Риндика у газетах та збірниках, надрукованих у діаспорі Америки, Канади та інших європейських країн Німеччини та Франції. Сергій активно листувався із емігрантами українського та неукраїнського походження, в яких просив зробити копії текстів та фото досліджуваних авторів. Прикладом є переписка з Ганною Черинь із Чикаго, яка залишила спогади про сімейство Риндиків у Чикаго. Під час пошукової роботи, яку ми провадили удвох, кожен своїми засобами, ми розбудували нові плани на публікацію оповідань Риндика циклу «Смілянська хроніка», частина з них з'явилися друком у книжці «Пригоди і люди» у Чикаго, решта – публікації у газеті «Свобода», журналі «Нові дні», в інших виданнях. Тим часом Сергій запропонував формувати вибрану поезію Риндика. Це мало бути четверте видання поетичних творів під назвою «Логос». Третє неповне видання було доступним на сайті «Діаспоріана». У підсумку ми планували і зібрали матеріал Риндика на підсумкову книжку, омріяну і названу самим Риндиком «Записки рецидивіста». Тим часом Сергій понаписував серію статей про творчі здобутки та реставрував біографію Степана Риндика. Статті про перекладача Риндика, який переклав перший розділ з підручника Бокля для українських шкіл, видавався видавництвом «Дністер» у Кам'янці-Подільському. Статті про математика та інженера Риндика також з'явилися з-під пера краєзнавця

Сергія Феодосьєва. Всі ці публікації лягли в основу біографії Степана Риндика, опубліковані в електронній енциклопедії «Вікіпедія». Стараннями Сергія Миколайовича з'явилась мала повість Риндика «Терентій Трохимович Тарадайка» про революційні часи на Поділлі, видрукувана вперше у Німеччині видавництвом Геррозе 1944 року. Тепер вона з'явилась у літературному часописі «Кур'єр Кривбасу».

Пошук творів Степана Риндика виявив його спогади про ще одного історичного персонажа з Дунаєвців – отамана Григор'єва. У шкільні роки цей нашумілий в історичних подіях персонаж звався Никифором Олександровичем Серветником. Публікація про цього героя українських визвольних змагань з'явилась у «Дунаєвському віснику» під назвою «Пан отаман Гриціан Заставський».

Відповідно до звернення, організованого Петром Даниляком і Сергієм Феодосьєвим, у місті Дунаївці з'явилась меморіальна дошка на честь Степана Риндика в межах того будинку, де він проживав. Сергій любив знайомити своїх друзів та гостей із цією меморіальною бляхою та фотографуватись з нею. Гостями у Дунаївцях були популярні письменники Василь Шкляр, Андрій Курков, Сергій Жадан та Андрій Кокотюха інші особи. Мені також пощастило потрапити на фото біля меморіального знаку.

Активною була його співпраця із газетою «Є! Поділля» у Хмельницькому, де він надрукував понад десяток статей про вихідців з Поділля та з Дунаєвщини, які загубилися у вихорі історії. Підсумковою можна назвати статтю «Поділля, яке ми втратили» від 15 березня 2005 року. Дуже активним дописувачем він був у «Дунаєвському віснику», можна сказати був його позаштатним кореспондентом у Києві. У «Дунаєвському віснику», напередодні його відходу, з'явилась стаття про рідкісну поштівку із Франції, заштемпельовану у Дунаївцях.

Остання моя зустріч з ним сталася у січні 2020 року у батьківській хаті Миколи Феодосьєва. В редакції «Дунаєвського вісника», де редакторка Валентина Богданівна Байталюк, мені вручила січневий номер газети з некрологом, був четвер, 2020 року. Ми збиралися на похорон, вчора привезеного з київської лікарні, покійного Сергія Феодосьєва — викладача, краєзнавця, філолога, перекладача, мандрівника та щирого друга. Вміння дружити йому було не позичати — до кожного він був сердечно налаштований і завжди був із подарунками для друзів, ділився яблуками та сливами, привезеними із батьківського саду.

Джерела та література:

1. Володимир Захар'єв. Сергій Феодосьєв у моєму житті (Спогади про друга та краєзнавця, перекладача, письменника). Хмельницький, 19 травня 2020 р.

2. Володимир Манзюк. Спогади про друга С.Феодосьєва. Київ, травень 2020 р.
3. Рєміна Наталья. Воспоминания о друге и близком человеке. Киев, май 2020 г.
4. Валерій Куфльовський. Сергій Феодосьєв – патріот землі Подільської: викладач, мовознавець, літературознавець, краєзнавець, мандрівник. Городок, квітень-травень 2020 р.
5. Павло Ткачук «Уладівко, доле моя!» Віноблдрук, 2015, с.134-138.
6. Др. Юзеф-Антоні Ролле «Спадщина по князю Нассау» (Переклад з польської Петра Даниляка, Бедрихів край, 2012)
7. Юр. Бартошевич, «Видатні польські мужі» Петербург,1855, Ч.1 с.207-261 «Спадщина по Гумецьких біля кордону молдавського».
8. С. Феодосьєв «Василь Гарба і його оповідання «Крулевство Миньковецьке». НзЦМ, том 3, Миньківці на Ушиці, 2011 р.
9. С. Феодосьєв. Рідкісні світліни Миньковець. НзЦМ, том 5, Хмельницький, ФОП Цюпак, 2013 р.
10. С. Феодосьєв. Ігнацій Сцібор Мархоцький в працях Данієля Бовуа. НзЦМ, том6, Хмельницький, ФОП Цюпак, 2014 р.
11. С. Феодосьєв. Повернення із небуття або Важливе для Мархоцькознавства французьке джерело (Роман Людвіга Мерославського «Каїнове тавро»). НзЦМ, том 7, Хмельницький, ФОП Цюпак, 2015 р.
12. С. Феодосьєв. Ян Потоцький. Коротка історія повернення в Україну та сучасний стан українських досліджень його життя та творчості. НзЦМ, том8, Хмельницький, ФОП Цюпак, 2016 р.
13. Феодосьєв С. Степан Риндик — письменник і інженер родом з Дунаєвець // Дунаєвецький вісник. — 2008. — 10 липня. — № 51—52. — С. 6.
14. Феодосьєв С. Остап Вишня української еміграції (Нові штрихи до портрета письменника-дунаївчанина Степана Риндика) // Дунаєвецький вісник. — 2008. — 27 листопада. — № 91—92. — С. 6.
15. Феодосьєв Сергій. Степан Риндик — письменник й інженер родом з Дунаєвець // Поділля (Хмельницький). — 2010. — 25 березня.
16. Феодосьєв Сергій. «Логос» Степана Риндика // Дунаєвецький вісник. — 2010. — 24 червня. — № 49—50. — С. 7.
17. Феодосьєв Сергій. Риндик — перекладач Бокля // Подолянин. — 2011. — 14 жовтня. — С. 8.
18. Феодосьєв С. Повернення Степана Риндика // Риндик С. повісті, спогади / Упоряд. та авт. передм. С. Феодосьєв. — Городок: Бедрихів Край, 2011. — С. 3-6.
19. Феодосьєв С. Олесь Бабій в газеті “Стрілецька Думка” (Дунаєвецький період творчості)
20. Феодосьєв С. Степан Риндик і Кам’янець-Подільське видавництво “Дністер”
21. Феодосьєв С. Поділля, яке ми втратили / Сергій Феодосьєв. – 2005. – [цит. 2005, 15 березня]. – Режим доступу: [http:// podil.com/history/history25.htm](http://podil.com/history/history25.htm).

22. *Феодосьєв С.* На третьому березі. Григол Робахідзе: доля письменника в XX столітті/<https://dt.ua/author/sergiy-feodosyev>
23. *Феодосьєв С.* Останній паладин Європи/<https://dt.ua/author/sergiy-feodosyev>

*Марценюк В.В.
м.Хмельницький*

СТЕЛИТЬ ДОРОГУ ДОЛЯ. ШТРИХИ ДО ПОРТРЕТУ ШАНОВАНОЇ В РЕГІОНІ ЛЮДИНИ

На життєвому шляху Миколи Михайловича Таболи – заслуженого лікаря України, заступника директора обласного протипухлинного центру з медичного обслуговування населення траплялися і терни, проте він не нарікає на долю – осяйну і чисту наче мамині очі.

Дитинство і юність героя нашої оповіді збігли в селі – Ключівка Красилівського району. З дитинства юнак виношував у серці мрію стати лікарем. Тому після закінчення Антонінської десятирічки стежка привела сільського хлопчину до Вінницького медичного інституту.

Відшуміли студентські роки, прозвучали зворушливі слова клятви Гіпократата і дипломований фахівець Микола Табола за державним розподілом отримав направлення в Антонінську районну лікарню, де кілька років працював хірургом й онкологом. Відчувши, що бракує знань, продовжив навчання в клінічній ординатурі, де доля звела його зі знаним в Україні науковцем-онкологом Миколою Шевченком. Багато вдалося у нього навчитися. А коли повернувся до Хмельницького, в обласному відділі охорони здоров'я тодішній його завідувач Анатолій Картиш запросив Таболу в обласний онкодиспансер (нині обласний протипухлинний центр), де потрібні були хірурги. Там Микола Михайлович отримав шанс реалізувати на

практиці здобуті в ординатурі знання. Тодішній головний лікар В'ячеслав Шаренко запропонував молодому фахівцю посаду заступника з медичних питань. Добряче довелося крутитися, аби якнайшвидше відкрити такий необхідний у регіоні лікувальний заклад. З В'ячеславом Васильовичем шукали обладнання, інвентар, формували колектив...

Микола Табола щабель за щаблем долав свої життєві і професійні віхи: працював заступником головного лікаря, завідувачем хірургічним відділенням, старшим ординатором і знову начмедом. Завжди на будь-якій посаді віддавався улюбленій справі, адже його покликання – служити людям. Він сприймає людську біду, наче свою.

Сам наполегливо вчився і чив інших. Часто бував на курсах в онкоінститутах Москви, Києва, Донецька, вивчав досвід знаних науковців-онкологів Михайла Давидова, Юрія Патютка, Василя Книша, Валентина Ганула, В'ячеслава Чорного. Вивчав досвід роботи лікування онкохворих в американській Каліфорнії.

У другу неділю червня вітають друзі, колеги, вдячні пацієнти та їхні рідні знаного на Хмельниччині хірурга-онколога, заслуженого лікаря України, відмінника охорони здоров'я, лікаря вищої категорії, члена Асоціації хірургів Росії Миколу Таболу з Днем медичного працівника. Були, звісно, зворушливі слова і букети квітів. Як завжди, приїжджає привітати свого рятівника і мешканка одного з сіл Прибужжя (з естетичних міркувань не називатимемо її прізвища). Ганна Петрівна понад три десятки літ у мирі та злагоді прожила із чоловіком, виховали двійко дітей, у яких уже свої родини. Все було б добре, якби важка недуга не спіткала Ганну Петрівну. Провівши обстеження, лікар-хірург Микола Табола мовив: «Потрібно оперувати печінку. Робитимемо все, аби хвору поставити на ноги».

– Завдячуючи золотим рукам мого рятівника, – розчулено мовить Ганна Петрівна, – я знову маю можливість милуватися чудовими ранками і сонячними днями, няньчу онуків. Довіку не забуду цієї щедрої на добро людини.

І таких прикладів можна наводити чимало. Табола та його колеги з 1998 року проводять операції на грудній клітці при пухлинах стравоходу та верхніх відділень шлунка, а також на печінці. А такі операції роблять не в кожному обласному центрі.

«Наш колектив, – каже Микола Михайлович, – очолюваний кандидатом медичних наук, В'ячеславом Морозом, робить усе, аби вивести людину з недуги. Стоїмо на чатах найдорожчого – здоров'я людей, їхнього життя. Тому й відповідне ставлення до роботи».

Свої знання і досвід лікар від Бога передає молодим колегам. І вони з теплотою відгукуються про свого наставника. Особлива гордість Миколи Михайловича – В'ячеслав Мороз, котрий під його впевненим керівни-

цтвом опановував тонкощі онкохірургії. став справжнім професіоналом. Він очолював колектив Хмельницької міської поліклініки №1, обраний депутатом міської ради, став кандидатом медичних наук, головним онкологом області, директором обласного протипухлинного центру.

За заслуги перед церквою Микола Табола нагороджений Орденом Святого Володимира.

Все сказане про Миколу Михайловича – чистої води правда. Але була б вона неповною, якби не згадали про його дружину, берегиню родини Лідію Миколаївну, також лікаря. Стежкою батьків пішли доньки Наталія та Надія.

Понад тридцять вісім років трудової діяльності в онкодиспансері, майже 23 – начмедом – час пізнання та переосмислення своєї долі. Воістину, золотий час, коли рясний засів розуму і добра дає добрі сходи. Не втомилася Таболина душа, є сили і енергія, досвіду не позичати, аби виплекати на ниві охорони здоров'я дорідний урожай на благо подільського трудівника. Нехай щастить у цьому лікарю вищої кваліфікації.

Поліщук О.

м. Хмельницький

ГРАНІ ЖИТТЯ ВОЛОДИМИРА КАРВАСАРНОГО

В роботі проведений комплексний аналіз особливостей плакатного мистецтва хмельницького художника Володимира Карвасарного. Науковий керівник роботи – Ірина Князюк, вчитель української мови та літератури Хмельницької гімназії №1 ім. В. Крasiцького.

Ключові слова: плакат, графіка, художник, Володимир Карвасарний

Мета дослідження полягає у комплексному аналізі особливостей функціонування графічної продукції Володимира Карвасарного в інформаційному полі воєнної доби, жанрової специфіки авторського плаката як культурно-мистецького феномена.

Для досягнення мети необхідно було вирішити наступні завдання дослідження:

- здійснити аналіз специфічної художньої мови плакату;
- простежити висвітлення теми російської агресії в плакатному мистецтві Володимира Карвасарного;
- охарактеризувати композиційну структуру плакатів художника.

Об'єктом дослідження є ідеологічне протистояння російській агресії та плакатне мистецтво Володимира Карвасарного як його важливий сегмент.

Предмет дослідження становить плакат як інструмент конструювання політичної ідентичності, завоювання інформаційного простору і мобілізаційний засіб, з одного боку, і продукт авторської мистецької рефлексії на події, з іншого.

У роботі застосовано такі методи дослідження: історико-функціональний, порівняльно-історичний та біографічний.

Плакат – це подана за допомогою художньої форми інформація (зазвичай у вигляді малюнка, зображення, яке супроводжується коротким текстом), яка виконує завдання наглядової агітації і пропаганди, інформації, реклами, інструктажу чи навчання, котра за досить обмежений час сприймання її глядачем повинна запам'ятатися, викликати ті чи інші роздуми з відповідними висновками. Наведена характеристика відносить плакат до тиражованих творів графічного дизайну, цілеспрямована дія якого відбувається шляхом візуального сприйняття. Серед різноманіття плакатів можна виокремити декілька його видів: пропагандистський, рекламний, соціальний, культурологічний та навчально-інструктивний. Пропагандистський плакат поділяється на два підвиди: агітаційний та політичний. Швидка передача інформації за допомогою плаката зумовлює особливі вимоги до цього виду мистецтва – простота й лаконічність художніх рішень: зменшення глибини, посилення різкості й чіткості, силуетність тощо. Елементами плаката, через які втілюються усі вимоги, є візуальний образ, текст (слоган) і логотип (у рекламному плакаті). Сучасний плакат частково набув ознак психологічності.

Широкого відображення в сучасних плакатах набула проблема російської агресії щодо України. За шість років після Революції Гідності багато напрямів у мистецтві плаката не лише не забулися, але й стали своєрідними трендами, сформувавши кілька відомих імен художників і продовжують поступ з новими завданнями. Найяскравішими представниками плакатної графіки, які брали участь у резонансних виставках та чий доробок набув широкого розголосу в медійному просторі, є Володимир Карвасарний, Андрій Єрмоленко та Юрій Нерослік.

Карвасарний Володимир Іванович – графік, живописець, плакатист, майстер художньої обробки металу. Народився 8 березня 1949 року у селі Петрашівка Хмельницької області. Спочатку художник працював на радіотехнічному заводі, а згодом – на художньо-виробничому комбінаті. Незважаючи на роботу, Володимир Іванович займався творчістю, активно брав участь в українських та міжнародних мистецьких фестивалях і виставках, отримував найвищі нагороди та відзнаки на конкурсах плакату. Активну творчу діяльність розпочав у 70-х роках ХХ століття. Митець є членом Національної спілки художників України з 1985 року, лауреатом міської премії імені Б. Хмельницького (1999 рік), обласної премії імені В. Розва-

довського (2004 рік), учасником близько 40 вітчизняних та міжнародних художніх виставок. У своєму творчому доробку має 20 персональних виставок не тільки у багатьох містах України, але й у Польщі, Сербії і Чорногорії, Болгарії. Окремі роботи художника зберігаються у Хмельницькому обласному художньому музеї, меморіальному музеї Освенціма, картинній галереї м. Сілістра, Національній галереї у Брно та Парижі, а також у приватних колекціях України, Росії, Болгарії, Чехії, Югославії, Франції та США. У числі його напрацювань дизайнерські рішення інтер'єрів будинків адміністративного значення, фойє і танцювальної зали лялькового театру, готелів, музеїв, костелів та ін.

У 2014 році друком у Тернопільському видавництві ТзОВ «Тернограф» вийшла книга «Володимир Карвасарний», яка розповідає про творчий та життєвий шлях художника, аналізується жанрова різноманітність його творчих робіт, розкрито основні художні напрямки та жанри митця. Вдало поєднаний текст із репродукціями найкращих робіт В. І. Карвасарного, а особливої уваги заслуговує дизайнерське художнє рішення та кольорова гамма палітурки, яку прикрашає копія живописної картини Володимира Івановича «Вітрила».

7 березня 2019 року в приміщенні Хмельницького обласного художнього музею відбулося відкриття персональної художньої виставки плакатів В. І. Карвасарного «Грані життя», присвяченої 70-літньому ювілею художника, на якій було презентовано 34 плакати на політичні, соціальні, культурні та історичні теми. Сам художник каже: «Це масштабна ретроспективна виставка, на якій зібрані мої найкращі плакати за 40 років діяльності. Найстарший плакат, представлений на виставці, – 1984-го року. У них передані мої відчуття, мої можливості художньої передачі».

Карвасарний Володимир Іванович працює у жанрах тематичної картини, плаката, декоративної графіки, проектування, художнього конструювання та дизайну. Але найяскравіше митець проявив себе як графік. У його творчому доробку плакати на досить різноманітні тематики: історико-політичну, соціально-політичну, соціально-психологічну. Велику кількість робіт автор присвятив подіям в Україні, народу та проблемі російської агресії.

Завдяки високим технологіям і художній майстерності виконавця, плакати В. Карвасарного вирізняються вдалими композиційними рішеннями, яскравою кольоровою гамою, а також підтекстовками, що привертають увагу глядача й справляють на нього відповідне емоційне враження. Кожна робота – це не слугування кон'юнктурі чи модним тенденціям, а наслідок внутрішнього діалогу, спроби відповісти собі на сакральні питання про існування людини, її духовний та моральний розвиток. За словами Володимира Карвасарного, «думаємо одне, малюємо друге, а отримує-

мо третє. Тобто нічого не може бути «в лоб», тому що отримаємо просту картинку або ілюстрацію до чогось. Плакат мусить мати ідею, парадоксальний позив виконання, провокативну ситуацію і мусить спровокувати, примусити звернути на себе увагу». Для виконання цих вимог автор використовує зрозумілі і прості символи, наповнені особливим контекстом, які не потребують від реципієнта посиленої уваги й аналізу. Митець для передачі певного емоційного навантаження використовує символічну кольорову гаму: чорний – колір смерті, червоний – крові, жовтий – радості або поєднання добра і зла тощо.

Композиційний каркас плакатів здебільшого базується на підпорядкуванні головному сюжетно-тематичному центру всіх інших супутніх композиційних елементів. Продумане компонування останніх, збалансованість і суворі ієрархія дають змогу автору донести свій творчий задум до адресата й досягти кінцевого успіху. Для цього художник дотримується певних засад композиції: рівноваги, домінування, спрямованості руху погляду, пропорції та єдності.

Важливе місце у плакатах Володимира Карвасарного належить гаслам. Художник зазначає, що напис та візуальний ряд – це тотожні поняття і можуть виконувати функції плакату як разом, так і окремо один від одного, але глядач сприймає швидше коротку зрозумілу інформацію. На відміну від малюнка, його кольорової гами та персонажів, гасло безпосередньо націлене на точно визначену мету, яку митець прагне досягнути. В. І. Карвасарний переважно використовує українську мову, на деяких тематичних плакатах – польську та англійську.

Проведений аналіз проблеми і результати дослідження дозволяють сформулювати наступні висновки. Виконуючи роль джерела важливої інформації, плакат ретранслює певні ідеологічні установки і програмує моделі поведінки, закладає визначені ціннісні орієнтири. Його можна вважати унікальним, соціальним і художнім документом конкретного історичного періоду. Плакати Володимира Карвасарного завдяки своїй художнім особливостям та ідеології виступають дієвою зброєю в ідеологічній боротьбі, лаконічно, емко, яскраво й у легкій для сприйняття формі доносить ідеологічне трактування явищ міжнародного життя і подій, які відбуваються всередині країн-агресорів.

Джерела та література:

1. Яна Небесна. Стаття «У Хмельницькому презентували мистецьке видання «Володимир Карвасарний»» [Електронний ресурс] // Незалежний громадський портал – Режим доступу: <https://ngp-ua.info/2015/03/20152>

2. Висоцький В. Покликання художника // Проскурів. 2000. № 19–20; Володимир Карвасарний. Живопис. Плакат: Каталог. Хм., 2002.
3. В. В. Мельник. Карвасарний Володимир Іванович [Електронний ресурс] // Енциклопедія сучасної літератури – Режим доступу: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=9755
4. Даша Пастернак. Стаття «У Хмельницькому відкрили ретроспективну виставку плакатів про життя» [Електронний ресурс] // Медіа-корпорація «Є» - Режим доступу: https://ye.ua/kultura/41141_U_Hmelnickomu_vidkrili_retrospektivnu_vistavku_plakativ_pro_zhittya.html
5. Лауреати міської премії ім. Б. Хмельницького в галузі історії, культури і мистецтва (1994– 2013 рр.): бібліогр. довід. / Хмельниц. міськрада; Упр. культури і туризму ; Хмельниц. міська ЦБС ; худож. В. Карвасарний. – Хмельницький: Сторожук О. В., 2014. – 128 с.
6. Надія Свінцицька. До міської ради на виставку: роботи Володимира Карвасарного розвісили у кулуарах міськвиконкому [Електронний ресурс] // Хмельницька міськрада – Режим доступу: https://ye.ua/kultura/38700_Do_miskoyi_radi_na_vistavku_roboti_Volodimira_Karvasarnogo_rozvisili_v_kuluarah_miskvikonkomu.html
7. Іванка Чабанюк. Стаття «Виставку унікальних плакатів покажуть у Хмельницькій міській раді» [Електронний ресурс] // Новинний ресурс vsim.ua – Режим доступу: <https://vsim.ua/Kult-podii/vistavku-unikalnih-plakativ-pokazhut-u-hmelnitskiy-miskiy-radi-10737055.html>

Інтернет-посилання

1. <http://km-oblrada.gov.ua/vidkrittya-vistavki-volodimira-karva/>
2. <https://proskuriv.khm.gov.ua/2015/04/02/володимир-карвасарний-графік-живо/>
3. <https://khm.gov.ua/uk/content/u-hmelnyciyy-miskiy-radi-predstavleno-plakaty-volodymyra-karvasarnogo-ta-prezentovano>
4. <https://text.ru/rd/aHR0cDovL2hpc3Rvcnkub3JnLnVhL0xpYmVyVUEvRGlzTWFFidI8yMDE2L0Rpc01hZXZmJmAxNi5wZGY%3D>

Шкробот П.М.
м. Хмельницький

ВОЇН, ТРУДІВНИК, НАСТАВНИК, ТВОРЕЦЬ ДОБРА...
До 95-річчя від дня народження І.М.Бондаря,
голови ради Хмельницької обласної ветеранської організації
України (1995–2010 рр.)

У публікації йдеться про 95-річний шлях І.М.Бондаря, уродженця Віньковеччини, воїна, ветерана праці, громадського діяча. Ключові слова: фронтіві дороги, трудові здобутки, нагороди, громадська діяльність.

Хмельниччина гордиться внеском земляків у Велику Перемогу, 75-річчя якої відзначатимемо цього річ, а також у пам'яті нашій незабутні трудові здобутки подолян у післявоєнний період, в роки незалежності України.

І серед плеяди мужніх звитяжців праці ім'я Івана Миколайовича Бондаря.

Уроженець Віньковеччини, неповторного своєю красою Подільського краю, яка давала йому життєдайну силу, енергію для здійснення всіх його мрій, породжувала почуття високої відповідальності і гідності.

Першими вчителями цих високих людських цінностей були батьки: Микола Гнатович та Марія Олексіївна, пам'ять про них зберіг навечно.

З рідної Слобідки-Охрімовецької син і батько разом у вікопомному березні 1944 року пішли на фронт. Батька, який пройшов дві війни (польську та фінську), зразу взяли в окопи, а молодого, який закінчив сім класів, зарахували і школу молодих командирів. Старший Бондар воював на передовій, нераз йому у вічі заглядала смерть. В одному із боїв з ворогом він був важко поранення, лікувався. Додому демобілізувався інвалідом.

Іван Миколайович молодий солдат, опанувавши військову науку, разом з іншими арміяцями, вів боротьбу проти фашистів. На фронтових дорогах він став і сержантом, разом з своїми підлеглими розділяв радощі перемоги, а серце обливалось біллю за втрати в бойових діях. Особливо пам'ятним для Івана Миколайовича, як він розповідав, був період боїв під Равою-Руською. Тут він одержав глибоке поранення, проходив лікування в армійському госпіталі. А за проявлений героїзм, мужність був вручений орден Червоної Зірки.

І знову фронт, не раз дивився смерті у вічі. Під час атаки куля роздробила ліву руку. Та так, що у Харкові, в госпіталі, ледве врятували від ампутації. Там, у Харкові, і зустрів щасливий День Перемоги. А демобілізувався старшина Іван Бондар аж у 1950 році.

Не складно було включитися у цивільну роботу. Адже від батьків, сільчан, успадкував доброзичливість, сільську працюовитість, повагу до людей.

Поряд з цим, Іван Миколайович, як засвідчують його земляки, став виховувати у собі риси щирості, поваги до людей. А з цим прийшли діловитість, принциповість, наполегливість у досягненні мети.

Як згадуються і сьогодні люди, з якими приходилось працювати, зустрічатись Івану Миколайовичу, що для нього було характерно те, що він умів орієнтуватись у мінливому життєвському вирі. А з'єднувала його з людьми чоловіча дружба, приязнь. Він знав кожній людині ціну по-своєму, відкривав у неї всі достоїнства, умів їх розпізнати й шанувати в колективі. За 60 років роботи І.М.Бондар займав 19 посад. після демобілізації першою була посада голови Віньковецького районного комітету фізкультури і спорту.

У Віньківцях Іван Миколайович працював заступником голови райвиконкому, головою райспоживспілки. Значним іспитом на господарську та організаторську зрілість стало обрання І.М.Бондаря першим секретарем рідного Віньковецького райкому партії.

І він цей екзамен витримав достойно. Особливо поліпшились справи в сільському господарстві. За досягнення високих показників у вирощенні цукрових буряків район був переможцем у Всесоюзному соціалістичному змаганні.

Позитивні зміни відбулись і в соціальному напрямку. У Віньківцях став до ладу Будинок культури, дитячий садок, стадіон, посаджені два парки. Бондарю було присвоєно звання «Почесний працівник культури».

Добрі справи Івана Миколайовича і до сьогодні пам'ятають у Ярмолинцях, де він працював заступником голови райвиконкому, заступником начальника виробничого управління. Доля кидала його і в Нову Ушицю. Тут він працював начальником територіального колгоспно-радгоспного управління.

У 45-річному віці, в розквіті таланту, ініціативи, плідної праці І.М.Бондар працював у Хмельницькому районі, який майже вдвічі був більший за Віньковецький. Заслуга першого секретаря райкому партії була в тому, що він зумів організувати людей для успішної праці по інтенсивному веденню сільського господарства. В районі діяли комплекси по відгодівлі великої рогатої худоби, пташники, розвивались і інші галузі.

Але не тільки виробництвом опікувався І.М.Бондар. Він постійно займався і об'єктами соціальної сфери. За його ініціативи в районі було побудовано дві типові лікарні, майже в кожному селі – ФАПИ, відкрили 20 нових шкіл. За успіхи у шкільному будівництві Івану Миколайовичу присвоїли почесне звання «Відмінник народної освіти». Про його заслуги добре засвідчують орден «Знак Пошани», два ордени Трудового Червоного прапора.

Життєва стежина у Івана Миколайовича завжди була сповнена творчістю і після виходу на пенсію. Він був одним з ініціаторів створення обласної ветеранської організації. В 1987 році в березні відбулась установча обласна конференція. На якій обрали керівний склад обласної ради, головою – М.І.Мехеду, заступником голови І.М.Бондара. А на конференції 1995 року його обрали головою обласної ветеранської організації. Серед ветеранського загалу він завоював справжній високий авторитет і повагу. Завдяки ініціативі Івана Миколайовича багато було зроблено для організаційного зміцнення ветеранських формувань, соціального захисту ветеранів, інвалідів, людей похилого віку.

Як керівник обласної ветеранської організації І.М.Бондар великого значення приділяв питанням національно-патріотичного виховання. З

його ініціативи в селах і містах, навчальних закладах було створено нові та впорядковано діючі музеї, кімнати, зали бойової і трудової слави, організовувався догляд за пам'ятниками загиблих воїнів у Другій світовій війні.

Ветеранська рада і особисто І.М.Бондар постійно допомагав обласному госпіталю ветеранів війни. Як відзначає колишній головний лікар госпіталю – Людмила Михайлівна Пінчук: Іван Миколайович вкладав у госпіталь свою душу і серце, робив все для того, щоб ветеранам були створені всі умови для ефективного лікування. І хотілось би, щоб ці традиції, започатковані І.М.Бондаром успішно втілювались і сьогодні.

Ветеранська діяльність Івана Миколайовича гідно оцінена. Він удостоєний орденів «За мужність», «За заслуги». Та й генеральські погони – також відзнака плідної роботи і в ветеранських формуваннях.

- Тільки ми самі, своїм розумом, своїми руками повинні зробити краще наше життя – неодноразово повторював Іван Миколайович. І це він показав на своєму житті, працюючи на різних посадах рідної Хмельниччини. Почуття вірності державі, людям у нього була в генах.

Іван Миколайович у продовж свого життя завжди виступав проти того, щоб паплюжити своє минуле. Треба бути, як зауважив він, розважливими, щоб відкинути все, що створювалось руками людей старшого покоління.

Він завжди був захисником селян, переживав за його долю, не мирився з тим, що держава кинула село напризволяще.

Життєвий шлях Івана Миколайовича Бондара добрий приклад для хмельничан у нелегкі часи сьогодення. Адже він був воїном, трудівником, наставником, творцем добра.

Перебуваючи у коловороті громадської роботи, трудовій діяльності Іван Миколайович тісно співпрацював з знаними людьми Хмельниччини – двічі Героєм Соціалістичної праці Ткачуком Г.І., почесним головою ветеранів України Мехедою М.І., заступником голови обласної ради ветеранів (2001-2005 рр.) Пробитим І.В., учасником війни, ветераном праці Литовкою Д.Г., учасником бойових дій, ветераном праці Якимчуком А.Я., ветераном праці Степанець Г.І., учасником бойових дій Гордовим В.А., активними організаторами ветеранського руху в області Гордовою А.М., Верхошапковою Т.Г. та іншими.

Він був наставником у Івана Рудика – голови правління ВАТ «Проскурів», Володимира Вельського, голови колгоспу ім.Димитрова с.Малиничі.

Трудова, громадська діяльність Івана Миколайовича завжди єднала з широким колом активістів, трудівників Хмельниччини і України. Набутий досвід роботи він передав багаточисельному ветеранському загонові Хмельниччини, який сьогодні очолює Володимир Купратий, учасник бойових дій, знаний громадський активіст.

Щасливу долю, творчий шлях Іван Миколайович Бондар пройшов з дружиною Ольгою Федорівною.

Зараз доньки Світлана, Зоя, онуки і правнуки бережуть добру пам'ять про Івана Миколайовича.

З ініціативи обласної ветеранської організації в м.Хмельницькому відбувся захід-пам'яті. На ньому були присутні представники з Віньковеччини, Нової Ушиці, Ярмолинецького і Хмельницького районів рідні і знайомі. Вони висловили теплі слова про Івана Миколайовича. Оприлюднено лист жительки Слобідки Охрімовецької Г.О.Палаш. В ньому йдеться: «Він був для нас односельчан батьком, братом, наставником і надійним порадником».

А для всіх, людиною, яка передала нам у спадок найдорожчий скарб – совість, людяність і мудрість.

НАШІ АВТОРИ

Адамський Віктор Романович, кандидат історичних наук, доцент кафедри суспільних дисциплін Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії, член НСКУ

Айвазян Олена Борисівна, кандидат історичних наук, директор наукової бібліотеки Хмельницького національного університету, член НСКУ

Баженов Лев Васильович, доктор історичних наук, професор Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, академік Української академії історичних наук, завідувач Центру дослідження історії Поділля і Південно-Східної Волині Інституту історії України НАН України, голова Хмельницької обласної організації НСКУ, Почесний краєзнавець України

Блажевич Юрій Іванович, кандидат історичних наук, доцент Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії, дійсний член Центру дослідження історії Поділля і Південно-Східної Волині Інституту історії України НАН України, член НСКУ, Почесний краєзнавець України

Брицький Петро Павлович, доктор історичних наук, професор, член НСКУ та НСЖУ, Почесний краєзнавець України (м. Чернівці)

Вашук Надія Іванівна, вчитель-методист Кам'янець-Подільської СЗОШ №16

Гай-Нижник Павло Павлович, доктор історичних наук, заступник директора науково-дослідного інститут українознавства МОН України (м. Київ), академік Академії політичних наук

Галатир Віталій Вікторович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Державного архіву Хмельницької області, доцент Хмельницького інституту Міжрегіональної академії управління персоналом, член НСКУ

Говорун Валентин Давидович, вчитель біології і географії Хмельницького колегіуму імені В. Козубняка, вчитель-методист, член НСКУ, член Всеукраїнської творчої спілки «Конгрес літераторів України»

Григоренко Олександр Петрович, доктор історичних наук, професор, академік Міжнародної академії інформатизації, дійсний член Центру дослідження історії Поділля і Південно-Східної Волині Інституту історії України НАН України, член НСКУ

Даниленко Віктор Михайлович, доктор історичних наук, професор, завідувач відділу Інституту історії України НАН України (м. Київ), член-кореспондент НАН України, заслужений діяч науки і техніки України, член НСКУ, Почесний краєзнавець України

Єсюнін Сергій Миколайович, кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Хмельницького обласного краєзнавчого музею,

дійсний член Центру дослідження історії Поділля і Південно-Східної Волині Інституту історії України НАН України, заслужений працівник культури України, член НСКУ та НСЖУ, Почесний краєзнавець України

Завальнюк Олександр Михайлович, доктор історичних наук, професор, заслужений працівник освіти України, академік Академії наук вищої освіти України, дійсний член Центру дослідження історії Поділля і Південно-Східної Волині Інституту історії України НАН України, член президії НСКУ, Почесний краєзнавець України

Захар'єв Володимир Анатолійович, старший науковий співробітник відділу охорони пам'яток історії та культури Хмельницького обласного науково-методичного центру культури та мистецтв, член НСКУ, НСЖУ та ГО «Спілка археологів України»

Іваневич Лілія Анатоліївна, кандидат історичних наук, докторант Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Рильського НАН України, член НТШ і НСКУ

Куфльовський Валерій Іванович, директор видавництва «Бедрихів Край», краєзнавець

Маркова Світлана Василівна, докторка історичних наук, почесна професорка МКА, доцентка, доцентка кафедри теорії та методик викладання суспільно-гуманітарних дисциплін ХОІППО

Марценюк Валерій Васильович, заступник директора Хмельницького обласного краєзнавчого музею, член НСЖУ

Олійник Юрій Васильович, кандидат історичних наук, начальник відділу інформаційних технологій Державного архіву Хмельницької області, член НСКУ

Подобєд Олена Андріївна, докторка історичних наук, доцентка, Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова (м. Київ)

Поліщук Ольга, здобувач освіти 10 класу Хмельницької гімназії №1 ім. В. Красицького, переможець II етапу Всеукраїнського конкурсу-захисту науково-дослідницьких робіт учнів-членів Малої академії наук України (2020 рік)

Прокопчук Віктор Степанович, доктор історичних наук, професор, заслужений працівник освіти України, член-кореспондент Української академії історичних наук, дійсний член Центру дослідження історії Поділля і Південно-Східної Волині Інституту історії України НАН України, член правління НСКУ, Почесний краєзнавець України

Рекрут Валерій Пилипович, кандидат історичних наук, радник голови НСКУ(м. Київ), Почесний краєзнавець України

Собко Марина Іванівна, магістрантка Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії

Телячий Юрій Васильович, доктор історичних наук, професор, директор департаменту контролю у сфері вищої, фахової передвищої освіти і освіти дорослих Державної служби якості освіти України (м. Київ), член президії НСКУ, Почесний краєзнавець України

Трембіцький Анатолій Михайлович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, член НТШ і НСКУ, Почесний краєзнавець України

Храпак Петро Данилович, інженер з підготовки кадрів Регіонального науково-методичного центру ДП «Подільський експертно-технічний центр Держпраці», член НСКУ

Шкробот Петро Михайлович, краєзнавець, зав.прес-центром Хмельницької обласної ветеранської організації, почесний ветеран України, член НСЖУ

ЗМІСТ

НАШ ЮВІЛЯР	3
<i>Завальнюк О.М., Прокопчук В.С.</i> ЮВІЛЕЙНІ РУБЕЖИ Ю.В. ТЕЛЯЧОГО	4
<i>Баженов Л.В.</i> У ТВОРЧІЙ СПІВПРАЦІ З ЮРІЄМ ТЕЛЯЧИМ	15
НАУКОВІ СТАТТІ	
<i>Адамський В.Р.</i> ВСЕПОДІЛЬСЬКА ВЧИТЕЛЬСЬКА СПІЛКА: МЕХАНІЗМИ КОНСТРУЮВАННЯ ГРОМАДСЬКОЇ ІНСТИТУЦІЇ	21
<i>Айвазян О.Б.</i> З ІСТОРІЇ ЦЕНТРАЛІЗАЦІЇ ПУБЛІЧНИХ БІБЛІОТЕК М. ХМЕЛЬНИЦЬКОГО	32
<i>Баженов Л.В.</i> ТЕРНИСТОЮ ДОРОГОЮ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ ТА ПОДІЛЛІЗНАВСТВА (до 25-річчя діяльності Центру дослідження історії Поділля і Південно-Східної Волині Інституту історії України НАН України при Кам'янець-Подільському національному університеті імені Івана Огієнка)	45
<i>Блажевич Ю.І., Ващук Н.І.</i> УРОДЖЕНЕЦЬ КРАСИЛІВЩИНИ МИХАЙЛО СКИБИЦЬКИЙ – НАЦІОНАЛЬНИЙ ГЕРОЙ ПІВДЕННОЇ АМЕРИКИ ПЕРІОДУ ВІЙНИ ЗА НЕЗАЛЕЖНІСТЬ ІСПАНСЬКИХ КОЛОНІЙ НА ЦЬОМУ КОНТИНЕНТІ (1808 – 1833)	63
<i>Брицький П.П.</i> ЛОТОЦЬКИЙ ОЛЕКСАНДР ГНАТОВИЧ (9.03.1870 – 22.10.1939 РР.)	70
<i>Гай-Нижник П.П.</i> УКРАЇНСЬКА НАЦІОНАЛЬНА ІДЕЯ: СОБОРНІ ЧИННИКИ ТА ВИЗНАЧАЛЬНІ ЗАСАДИ	83
<i>Галатир В.В.</i> ХРОНОЛОГІЯ ПОДІЙ В С. ЧАБАНІВКА ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ НАПРИКІНЦІ ХІХ СТОЛІТТЯ ЗА ВІДОМОСТЯМИ СВЯЩЕНИКА М. ОРЛОВСЬКОГО	105
<i>Григоренко О.П.</i> ВИТОКИ УТВОРЕННЯ НАРОДНОГО РУХУ УКРАЇНИ	116
<i>Даниленко В.М., Подобєд О.А.</i> СТУДЕНТСЬКІ РОКИ АНДРІЯ МАЛИШКА	133
<i>Єсюнін С.М.</i> ПРОСКУРІВ В РОКИ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917-1921 РОКІВ	143
<i>Захар'єв В.А.</i> ВІЙСЬКОВИЙ СЛІД У БІОГРАФІЇ ПОДІЛЬСЬКОГО РОДУ ЖОВТОНОГ	161

Маркова С.В. ПЕРЕДУМОВИ, ПЕРЕБІГ, ПРОЛОНГОВАНІ НАСЛІДКИ ТА ЛАТЕНТНІ СКЛАДОВІ ГОЛОДОМОРУ-ГЕНОЦИДУ	174
Олійник Ю.В. ОУНІВСЬКЕ ПІДПІЛЛЯ НА СТАРОКОСТЯНТИНІВЩИНІ В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ В ДОКУМЕНТАХ РАДЯНСЬКИХ СПЕЦСЛУЖБ	194
Прокончук В.С. СТОРІНКАМИ ОДНОГО ЖИТТЯ (до 150-річчя О.Г. Лотоцького)	198
Рекрут В.П. НАРОДНА ОСВІТА ГАЙСИНЩИНИ У ПЕРІОД ДИРЕКТОРІЇ УНР. РІК 1919	207
Собко М. І. ПОДІЛЛЯ ДОБИ ДИРЕКТОРІЇ УНР У СУЧАСНИХ НАВЧАЛЬНИХ СТУДІЯХ	223
Телячий Ю.В. ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЧНА ПЕРІОДИКА ЯК ДЖЕРЕЛО ДОСЛІДЖЕННЯ ЛІТЕРАТУРНО-МИСТЕЦЬКОЇ ТВОРЧОСТІ ВІТЧИЗНЯНОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ (1917-1921 РР.)	229
Трембіцький А.М. УКРАЇНСЬКІ ЛІРНИКИ І КОБЗАРИ ПРО ГОЛОДОМОР 1932–1933 РР.	237
Храпак П.Д. МИХАЙЛО ПАТОН – ДЕРЖАВНИК, ГОСПОДАР, МЕЦЕНАТ	249
КРАЄЗНАВЧІ МАТЕРІАЛИ	
Куфльовський В.І. СЕРГІЙ ФЕОДОСЬЄВ – ПАТРІОТ ЗЕМЛІ ПОДІЛЬСЬКОЇ У СПОГАДАХ, ПУБЛІКАЦІЯХ, ДОСЛІДЖЕННЯХ ДРУЗІВ Й ПОБРАТИМІВ	260
Марценюк В.В. СТЕЛИТЬ ДОРОГУ ДОЛЯ. ШТРИХИ ДО ПОРТРЕТУ ШАНОВАНОЇ В РЕГІОНІ ЛЮДИНИ	267
Поліщук О. ГРАНІ ЖИТТЯ ВОЛОДИМИРА КАРВАСАРНОГО	269
Шкробот П.М. ВОЇН, ТРУДІВНИК, НАСТАВНИК, ТВОРЕЦЬ ДОБРА... До 95-річчя від дня народження І.М.Бондаря, голови ради Хмельницької обласної ветеранської організації України (1995-2010 рр.)	273
НАШІ АВТОРИ	278

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

ХМЕЛЬНИЦЬКІ КРАЄЗНАВЧІ СТУДІЇ

НАУКОВО-КРАЄЗНАВЧИЙ ЗБІРНИК

ВИПУСК 26

Підписано до друку 16.06.2020. Формат 60x84/16
Обл.-вид. арк. 16,7.

Надруковано: ФОП Стрихар А.М.
м. Хмельницький, вул Чорновола, 37.
тел.: (096) 709-11-10